

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

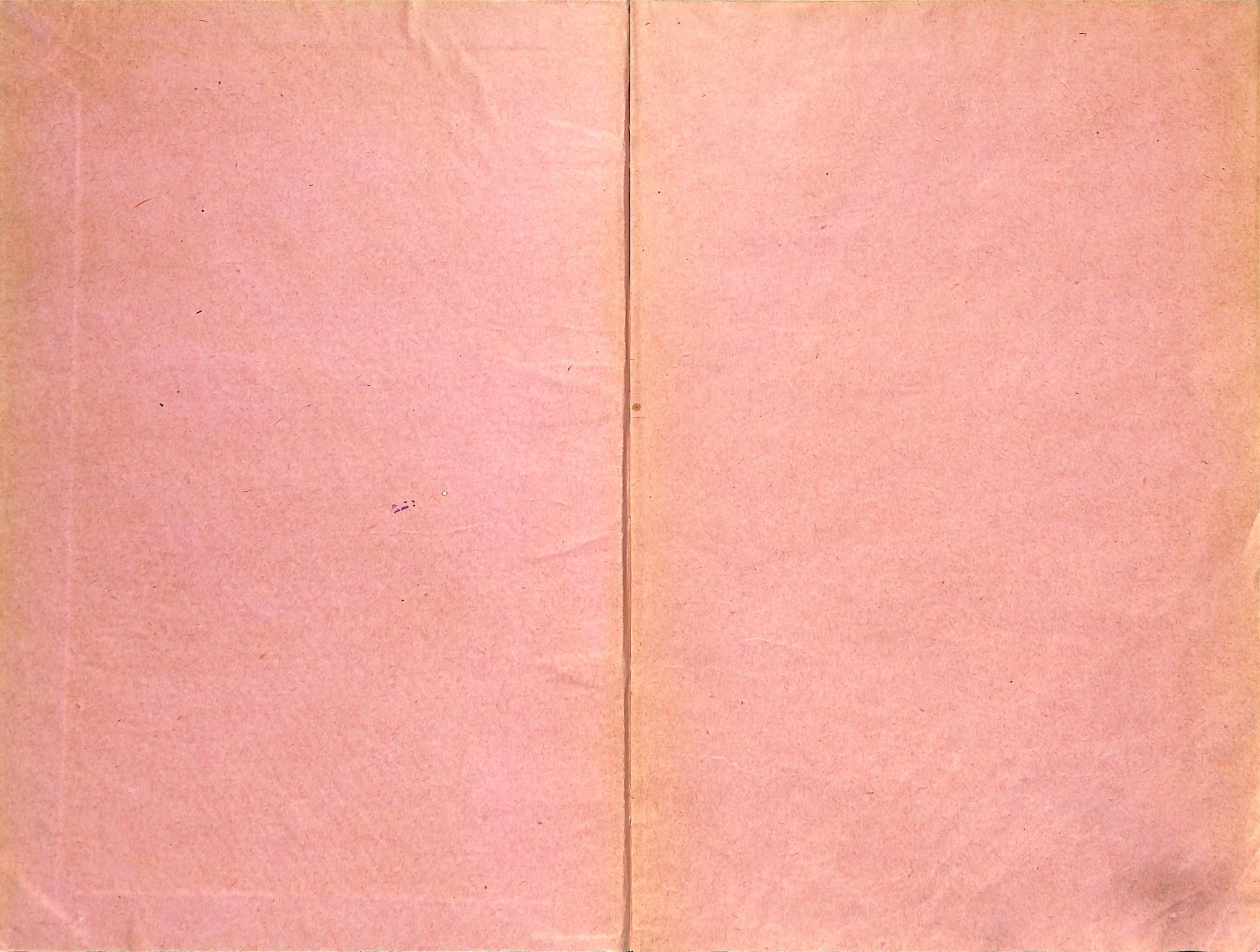
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

891.99.09

Z-85

Ք Շեպետի պատմությունը
ԶԲ չարս հայ չարսություն

Միտրան շոգիաներուն

Մարտի 1901

Ք 233

2.

13 APR 2011

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ԲԱՆԱՍԷՐ»

891-99-08

Z-85

կգ.

1701-1901

ՅԱՆՍՈՒԱՅ ՅԻՇԱՏԱԿ

ՄԻՒԹԱՐ ԱԲԲԱՀՕՐ

Ձ Օ Ն Է

ՄԻՀՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ԶԱՅՍ ԴՈՒՂՆԱՔԵԱՅ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԺԹ^ր

ԴԱՐՈՒ

ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Ձոր պատասկց

ՄԱՍՆԱԻՈՐ ՅԱՆՁՆԱՐԱՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԲԱՆԱՍԷՐ

ՀԱՆԴԻՄԻ

ԽՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

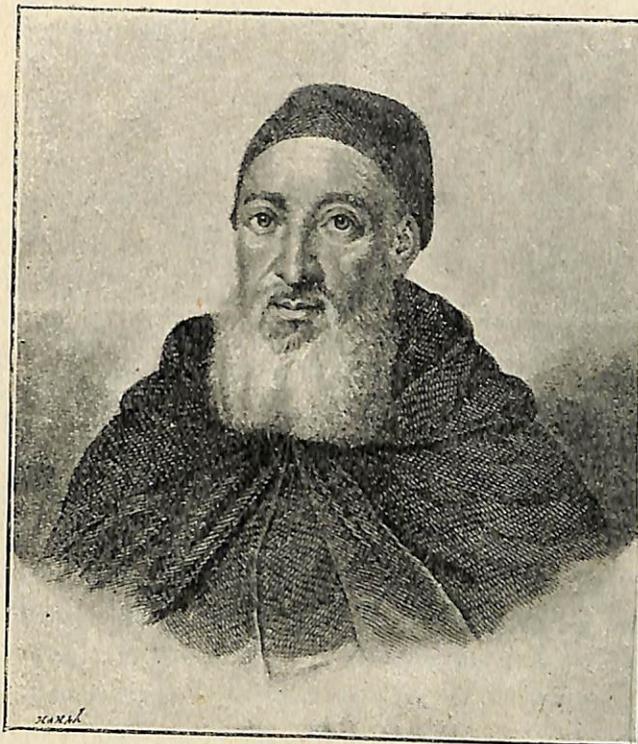
12 JUN 2013

64.266

954

37

ԾԱՌԱՅ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՄԻԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ

Ծն. ի Սեբաստիա, ի 1676 Փետր. 7:

Վախճ. ի Վենետիկ, ի 1749 Ապր. 27:

Ք Ն Ն Ա Կ Ա Ն
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

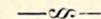
Ժ Թ Ր Դ

Դ Ա Ր Ո Ւ

Հ Ա Յ Դ Պ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Ը Ն Դ Հ Ա Ն Ո Ւ Ր Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Քսաներորդ դարը բանասերին աչքէն տակաւ պիտի ծածկէ անցեալ հարիւր տարիներու հայ դպրութեան գրական արդիւնքը . եւ սակայն եթէ ուզենք յետահայեաց ակնարկ մը շրջել՝ յարմար ատենն է ստուգելու թէ գեղեցիկ դպրութեան աշխարհականացումը դեռ շատ հեռու է մենէ եւ թէ մայրենի լեզուն առաւել յաջողակութեամբ մշակողներն 'ի մեզ կը պատկանին կղերական դասուն :

Անտարակոյս արեւմտեան աշխարհաբարը մենաստաններու շրջափակէն դուրս ալ կը վերընձիւղի , մինչդեռ արեւելեան աշխարհաբարը կամ ըստ ոմանց արարատեանը պահ մը կարծես աշխարհականին խնամքով կը ծլի կը ծաղկի եւ մեզ կընծայէ ցանկալի պտուղն հասուն գրականութեան : Բայց ափսո՛ս , գրագիտութեան այդ սիրուն բողբոջը շատ չի տեւեր . անուսնազուրկ կը դադրի եւ ծաղիկն ու պտուղ մէկտեղ կը խամրին :

Հանճարը միւսանգամ կապաստանի վանքերու դարաւոր հիւրընկալութեան . սրբանուէր յարկերու լռին հովանւոյն ներքեւ ազնիւ հոգիներ մտամիտի կը տքնին եւ իրենց մտքին բեղմնաւոր արդիւնքով կը լեցնեն իննեւտասներորդ դարը : Չենք յաւակնիր այդ տքնութեանց արդիւնքը անուանել տիեզերահռչակ հեղինակութիւն . բայց կեղծ համեստութիւն պիտի ըլլար ծածկել թէ անոնցմէ ոմանք նոյն իսկ օտարներու կողմէ գրախ գործոց կը համարուին եւ կընանք ամենայն իրաւամբ պարծիլ թէ այդ բազմարդիւն գրակրկիտներու ձեռքերուն մէջ հին ու նոր լեզուն միանգամայն կը յղկուին ու կը կոկուրին :

Կարծէ ուրեմն որ առանձին հատորներու մէջ հետախոյզ բանասիրութիւնը այդ նուիրական հաստատութեանց ծագումն ու զարգացումը ուսումնասիրէ, կարծէ մանաւանդ որ Մեկեմասին առատաձեւութիւնը երթայ գտնէ զիրենք իրենց ճգնարանին առանձնութեան մէջ եւ իրենց գրական անցեալ գործունէութիւնը լիարժան վարձատրելով՝ քսակերորդ դարու մէջ նաեւ երաշխաւորէ դպրութեան համար իրենց անհրաժեշտ գործակցութիւնը :

Հին գրչագիրներու նախանձախնդիր աւանդապահներ՝ այդ նըշխարքներու ամենօրեայ հպումը իրենց սրտին մէջ հիւն շեղուի սէրը կարծարծէ . « Հայկազեան բազրոց » թանձր հատորներուն մէջ զայն խընամով կը բառազննեն եւ այդ լեզուին կերպական մասը « Ի պէտս զարգացելոց Գերականութեան » մը սահմանին մէջ կառնեն . նախնեաց գլխաւոր հեղինակութիւնները տպագրութեամբ մեզ կը ծանօթացնեն, օտար ազգաց գրուի գործոցները կը յեղուն 'ի հայ եւ Տաշեաններ խղճամիտ ճուղակներու մէջ նախնեաց գրականութեան բեկորները կը սերտեն :

Նաեւ իրենք կը գծեն Արեւմտեան աշխարհաբարի նախաշաւիղ ուղղութիւնը որոյ համեմատ պարբերական թերթեր եւ բազմաթիւ շահեկան գրքեր կը հրատարակեն : Արդ՝ երբ իրենց ծրագրին համեմատ այդ լեզուն գրականութեամբ մշակուելով կը սկսի հաստատուիլ, օրուան խօսակցութեան ընթացքէն, գաւառաբարբառէն եւ հեղինակներու մէջ յաճախեալ ձեւերէն կը հետեւցնեն « Գննական Գերականութեան » մէջ թէ ո՞րն է եղբր այդ լեզուն յանձանձող օրէնքը եւ « Աշխարհաբարէ 'ի գրաբար » բազրոց երկրորդ տպագրութեամբ մեր 'ի բնէ գեղեցիկ ժողովրդային լեզուին հոմանիշները, ոճերը եւ նկարուն ասացուածքը կը դասաւորեն :

Նրուսադէմ, էջմիածին, Վարագ, Վենետիկ ու Վիէննա գովելի եւ աննախանձ մրցակցութեամբ, լուսաւորութեան ջանք իրարու ձեռքէ կը յափշտակեն : Ընտրելագոյնը եւ օգտակարը կատարելու փափաքը զիրենք կողմորէ, եւ իրենց անխոնջ աշխատութեան շնորհիւ մեր գրչութիւնը կօժտուի իր տեսակին մէջ անզուգական երկասիրութիւններով եւ այդ հաստատութիւններէ ոմանք Նւրոպիոյ գրական ակումբներու կողմէ կը ճանչցուին Լեզուաբանական Կաճառ :

Վենետիկի բազմահմուտ Մխիթարեանց Մատենագիտոքիւնը կը վեճակագրէ մինչեւ 1883 տպագրութեամբ լոյս տեսած գիրքեր, եւ եթէ մինչեւ նախորդ դարու վախճանին մօտ կատարուած հրատարակութիւններն անվրէպ մեզի չի հասցներ՝ բայց կատարեալ վստահութեամբ կրնանք ընդունիլ որ ամէն ուշագրաւ հեղինակութիւն հոն անխտիր կը ցանկուի եւ հետեւաբար մեզ այս մասին երկբայութեան տեղի չի թողուր :

Արդ՝ հոս շատ բնական հարց մը կը ներկայանայ մեզ . ի՞նչ է աշխարհական գրիչին ապաստանն պատճառը, ինչո՞ւ իր գերը ուշ կը

սկսի եւ շուտ կը լինցնէ, ինչո՞ւ յետիոյս դարու գրական ասպարէզին մէջ դասալիք կը լլայ : Արդեօք գրագէտն է մեղագրելի թէ չէ հասարակութիւնը, արդեօք ժողովուրդը իրեն համար խորհող եւ գրողին ոգեպահի՞ կն անդամ շատ կը տեսնէ, թէ չէ գրիչ բռնողը բազմութեան իրական պէտքերուն կոչումն ընել չը գիտեր եւ ուստի զայն անտարբեր կը թողու :

Նախ, սա շիտակ է որ աշխարհի մէջ եւ ոչ մէկ տեղ՝ բաղդատմամբ ժողովրդին այլ դասակարգերուն, ճշմարիտ գրագէտը նախանձելի վիճակ մը ունեցած է երբեք : մենք ալ իբրեւ ազգ այս մասին հասարակաց բաժին եղող մեր փոքրիկ թերութիւնն ունինք անշուշտ . Գէորդ Դպիր, Փէշտիմալձեան պատուելի, Ֆիդիքա Պօղոս վարժապետ երբեք փարթամ կեանք չը վարեցին : Բայց անքաւելի ապերախտութիւն կը լլար նոյն իսկ վայրկեան մը մտքէ անցնել թէ ժողովուրդը սիրան ու քսակը մէկտեղ գոցած ըլլայ . անհատական առատաձեւութեան յաւերժական յիշատակ կը մնան գրքերու Չօներ եւ շատ Յառաջաբաններէ կը ստուգենք թէ գրքերու տպագրութեան ծախք՝ Ընկերութիւններ են հոգացեր . հապա կրնա՞նք մոռնալ Իզմիրեանցն որ հաստատեց Մեսրոպեան մրցակալը :

ՄԵԿԵՆԱՍԻ ՈՄՆԵՔ

1826 . Պարսկահայ Բառգիրք .	Յարութիւն Պէղձեան .
1841 . Պատմ . Հին Հնդկաստանի .	Յարութիւն Արգարեան .
1846 . Աշխարհ . Տախտակք .	Յովհան . Տատեան .
1868 . Իրաւախոս .	Յարութ . Ղալիպեան .
1870 . Հրաշալիք բնութեան .	Որդիք Գէմհաճեան .
1874 . Ինքնօգնութիւն .	Յովհան . Կիւմիւշեան .
1885 . Հնդեւրոպական նախալեզու .	Արիկ Ունձեան .

եւն . եւն .

ՆՊԱՍՏԱՄԱՏՈՅՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՔ

1812 . Եղանակ Բիւզանդեան .	Արշարունեաց Ընկ .
1852 . Թովմա Արծրունի .	Վերծ . Թանգ . Ընկեր .
1855 . Աստղիկ Արեւելեան .	Մեսրոպեան Ընկ .
1868 . Դպրութիւն .	Հայկազնեան Ընկ .
1872 . Տաղք Դուրեանի .	Ընթերցասիրաց Ընկ .
1894 . Առակք Լաֆոնդէնի .	Արամեան Ընկ .

եւն . եւն .

այլ
այլ
այլ

ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿ

1887.	Ուղղեւորութիւն ի Հայս .	Միրախորեան	35 . Ո . Օ .
1888 .	Հայոց նշանագրեր .	Յարութիւնեան	60 . »
1890 .	Աշխ . Սորենացի .	Ստեփանէ	20 . »
1897 .	Գրիգոր Լուսաւորիչ .	Աղան Վարդ .	40 . »
1898 .	Եղիշէ .	Բարգէն Վարդ .	40 . »
1898 .	Նարեկացի .	Մուշեղ Վրդ .	40 . »
1899 .	Աղուանից երկիր, Արցախ .	Մակար Եպ . Բարխ .	40 . »

եւն . եւն .

Նոյն խակ գիրք շինելու արհեստը նախորդ դարու մէջ պահ մը այնքան շահաբեր գործ դարձաւ որ հրատարակչական խմբակներ կազմուեցան եւ մին քան զմիւսը աւելի գրամ վճարեցին կարծեցեալ հեղինակին (տես «Իւրակն» 21 Մարտ 1900 էջ 164 տող 7 .) ետքէն բոլորը մէկտեղ շահով ազգէն առնելու յոյսով : Գտնուեցան ալ գրավաճառներ՝ ինչպէս Յովսէփ Գավաֆեան՝ որ ցվերջ ամսական գումար մը յատկացուցին որպէս զի նոյն գրիչէն ելած տարբեր փերականութիւններու մէջ մատուցի բանին աճուրդի գրուի, եւ զանոնք գրողին գրագէտի համբաւ մը շինելով՝ շահեցան ու շահեցուցին, ինչու որ ազգը իրենց գրամ չի զլացաւ :

Բայց չարաշահութիւնը չէր որ գրական շարժման մէջ նետեց ընկերական դիրքերնին ապահոված բարեկեցիկ անձնաւորութիւններ, որ ժողովուրդին իրական պէտքերուն ընդ առաջ կերթային երբ հրատարակեցին Կ . Կրճիկեան՝ «Մետաքսաբանութիւն» . — Յ . Թիւյսիւզեան՝ «Ուսողողին հիւանդութիւնը» . — Տօք . Փոփովիչ՝ «Արուեստ երկայնակեցութեան» . — Յ . Տիվիթեան՝ «Վարչութիւն Ընդ . Ազգաց» . — Վահանէֆէնտի՝ «Սկզբունք քիմիագիտութեան» . — Տօք . Սէրվիչէն՝ «Մանկատանութիւն» . — Տօք . Փէշտիմալճեան՝ «Պատմութիւն Մարդկային պատուաստման» :

Ողբացեալ Դուրեան գեռ ՚ի ծաղիկ հասակի իր ջախջախած քնարին փաթթուած սեր երգելով մեկնեցաւ արտասուեաց հովիտէն, աննման նմանողն Պէշիկթաշլեան «Եղբայր եմք մեք» գեղգեղելով գնաց հանգչեցունել իր յոգնած գլխիկը յուսոյ կապոյտ ամպերուն գիրկը . ո՞ր սրբապիղծ շրթունք կը յանդգնի ըսել թէ անոնք դրամ երազեցին եւ եթէ Օտեան՝ «Առաջարկ աշխարհաբարի վրայով» եւ Ռուսիեան՝ «Ուղղախօսութիւն»ով անկեղծ տեսչ մը զգացին գրական դափնիներ կորզելու՝ իրենց այդ արդար փառասիրութիւնը թէ՛ իրենց պատիւ կը բերէ եւ թէ կը փառաւորէ այն ազնիւ ազգը որ զիրենք ծնաւ :

Ահա անգամ մը եւս կը հաստատուի որ «Թէպէտ ամու փոքր եւ թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ եմք» : Ինչպէս կըսէ Սորենացին, «սակայն բազում գործք ի դպրութեան գտանին արժանի գրոց յիշատակի» : Այնպէս որ՝ եթէ յետկոյս դարու գրական անկում մը կը դիտուի, ո՛չ ճշմարիտ գրագէտինն է յանցանքը, ո՛չ ալ համակրելի ժողովրդեան . բայց կեանքի մէջ անողոք հարկեր կան, ժամանակն ունի իր անդառնալի պահանջը, միջավայրն ալ կը ստեղծէ այնպիսի պայմաններ որ երբեմն գրագիտութեան մասնակի ձախողուածը անխուսափելի կը դարձունեն . ՚ի հաշիւ առնենք զանոնք եւ դիւրաւ կը հասկնանք թէ ինչո՞ւ մեր ետին մնացած դարուն վախճանին մօտ, արդարեւ քերթողին հանձարը ամուլ է մնացեր եւ ցամքեր է բուխ սրտին առատ աղբիւրը :

ԱՐՁԱԿՈՒՄՆ ՄԱՄԼՈՅ

Երբ հինէն ՚ի նորը փոխանցումն այնքան արագ եւ բռնաբատ տեղի կունենայ որ տակաւ բարեշրջումէ ակնկալուած հասուն արդիւնքը չի տար, նոր սերունդը չի տեսներ հետեւութեանց շարժառիթը եւ չի հասկնար ճոխ միջոցներու արտադրած խակ եւ անբաւական արգասիքը : Այսպէս ալ է ՚ի մեզ տպագրութեան կեղակարծ արձակումը որ գահավէժ կերպով եւ անժամանակ տեղի ունեցաւ ուստի վրդովեց դպրութեան ինքնազարգացման խաղաղ ընթացքը :

Բանասիրութիւնն ուրեմն աւելորդ չի համարիք անցեալ դարու գրական գործունէութիւնը լուսաբանել մամլոյ ապաժամ ազատագրութեան պատմութեամբ : Դրական մտքի համար վիճակագրութիւն, թիւեր ու թուականներ լաւագոյն փաստեր են միշտ . անոնցմով կը պարզուին մութ մնացած շատ կէտեր եւ մտքին մէջ առողջ համոզում կը գոյացունեն, եւ թէպէտ գործոյս անձկութիւնը մեզ թոյլ չիտար երկար ցանկեր պատրաստել՝ բայց երբ պատեհութիւնը ներկայանայ պիտի ջանանք ընթրեցողը ըստ կարելոյն գոհ ընել :

Իննեւտասներորդ դարուն սկիզբը տպագրութիւնն ՚ի մեզ տակաւին բազմածախս եւ դժուարին արհեստ մըն էր եւ ճիշդը խօսելու համար՝ Եւրոպոյ մէջ ալ այս օրուան զարգացման հասած չէր : Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսք դարեր առաջ սակայն նախանձախնդիր եղեր էին զոհողութեան գնով ազգին մէջ փոքր առ փոքր ընդհանրացնել տպագրութիւնը արագահաս Սրբոյն Սարգսի հովանաւորութեան տակ դնելով զայն :

Հայրապետական ատխոյժ նուիրակներ օտար աստղերու ասկ ընդ երկար թափառեցան, դրամ ու շունչ սպառեցին մինչեւ որ արեւմուտքէն արեւելք անցուցին տպագրական տառ եւ մամուլ: Պատրիարքներն ալ՝ օրինակելի համերաշխութեամբ մը, իրենց իրաւասութեան սահմանին մէջ ոչ նուազ աստարեցին իրենց հոգեւոր պետերուն վսեմ նպատակին արագ իրագործման:

Բայց կութթէմպէրկի հրաշալի դիւտը իր պարզեւած անժխտելի բարիքներուն հետ նաեւ կրնայ անհերքելի չարիքներու դուռ բանալ. անհնարին արագութեամբ կը տարածէ վստահատուր եւ փրկարար գաղափարներ միանգամայն միամիտ ամբոխին մէջ, ուստի թէեւ բարոյացուցիչ դեր մը կը կատարէ՝ բայց կրնայ նաեւ խանդարել բարոյականը եւ վրդովել ընկերական կարգն ու սարք: Ահա ճիշդ այս պատճառաւ ազգին հոգեւոր իշխանութիւնք տպագրութեան վրայ ուղղակի հսկելով՝ բարոյականութեան մասին գրաւական մը ձեռք բերին. եւ քաղաքական տեսակէտով՝ իրենց գտնուած երկրին կառավարութեան հանդէպ իրենք պատասխանատու մնացին:

Վանքերէ դուրս դիրք տպելու իրաւունքը պատրիարգարանի առանձնաշնորհմանց մասն կը կազմէր ՚ի Կ. Պօլիս մինչեւ նախորդ դարու սկիզբը եւ Պատրիարքը իր սեպհական հեղինակութեամբ տպարան կը փակէր կամ նոր տպարանի մը հաստատութիւնը կարտօնէր: Այս իր միջամտութեան իրաւունքը երեւան կելլէր գրքին ձակատը օրուան պատրիարգին անունը յիշատակելով: Ահա այդ իրաւամբ Կ. Պօլիս 1824-1826 Հասան բաշա խանի մէջ հանդուրժուած տպարանը իր պաշտպան թէրզեանց մահատի Սըրահամ ամիրայի մահուամբ նոյն հետայն փակուեցաւ, եւ նոյն իրաւամբ էր որ մինչեւ 1843 Արապեան տպարանը Օրթոգրիւղի մէջ հայ լեզուով գիրք տպելու մենաշնորհը վայելեց:

Իզմիր՝ Օսմանեան Պետութեան երկրորդ քաղաքը, մինչեւ 1828 էջմիրածնայ Աթոռին ուղղակի թեմերէն մէկն էր. այնպէս որ հոն ալ մամուլը էջմիրածնայ նուիրակին հակակռէն խոյս չէր կրնար տալ: Սիմէոն կաթողիկոս փափաքելով փափաքեցաւ Վաղարշապատի մէջ տպարան մը հաստատել. ամէն կողմ փուճ տեղ դիմում ընել եւ պատրանքներ կրելէ յուսահատած՝ կը գրէր 1763ին առ Պուկաս վարդապետ որ բռնադատէ զՄարկոս տպագրիչ իր մամուլով փոխադրուել յէջմիրածին (տես Պատմ. հայ տպագր. էջ 183. Վենետիկ 1895) ուղած փողը վճարելէն ետքը: Մարկոս անաստեց իրեն եղած այս հրամանին բայց իր յամառութիւնը անպատիժ չի մնաց, ինչու որ թէեւ 1759ին Մեկ. Ժամբ., 1761ին Խորհրդատեար եւ 1762ին Եզնիկ մը տպած էր բայց մտադրած Սաղմոսի տպագրութիւնը ի դուրս չի կրցաւ հանել. եւ այնու հետեւ իր տպարանին խօսքն անգամ չենք լսեր:

Այս ըսել չէ թէ այդ հսկողութեան իրաւունքը արտասահմանի վանքերուն վրայ ալ կը տարածէր. ինչու որ կանուխ ժամանակաւ վանքերու մեծաւորներ իրենց հաստատութեան գանուած երկրին կառավարութեան մօտ պաշտօնական դիմում ընելով օրինաւոր արտօնութիւն ձեռք բերած էին գիրք տպելու. զոր օրինակ՝ Միխիթար արքայ 1751ին Վենետիկի հասարակապետութենէն եւ Թրեստի վանքը 1776ին Աւստրիոյ կառավարութենէն. վերջնոյս իրաւանց ժառանգորդ եւ յաջորդը եղաւ Վիէննայի վանքը:

Ուրեմն երբ իննեւտասներորդ դարը իր գուռները բացաւ գրագէտին առջեւ ամէն կողմ աշխարհական հանճարը պատասխանատու մնաց հանդէպ կղերին եւ ՚ի հարկէ իր խորհածին ու գրածին հաշիւը տուաւ անոր: Անշուշտ նոյն միջոցին եկեղեցական հոգածութիւնը չափաւորեց գրելին աշխարհական ձկտումներու ծայրայեղութիւնը եւ պահանջեց անկէ որ իւր գրածին մէջ բարոյական շունչ եւ քրիստոնէական ոգի դնէ, հետեւաբար նոյն օրերու աշխարհականը հազիւ առիթ ունեցաւ գրագէտութիւնը մշակելու, զուտ արհեստին տեսակէտով:

Սակայն այս ըսել չէ թէ հայ կղերը աններող գրաքննութեամբ հանճարին թեւերը մկրտեց. ընդհակառակը թերեւս մի քիչ թոյլ եւ միշտ վերին հսկողութիւն մը ՚ի գործ դբաւ: Առ այս կը բաւէ մէջ բերել 1813ին ատենները պատահած տպագրական միջադէպ մը: Փէշտիմալձեան պատուելին Շարականի նորոգ տպագրութեան ատեն «Ով հրաշալի մանկուճք»ին վերջի երեք տուները յապաւեց Վերձանութեան թանգարանին մէջ պահուած վեց հարիւր տարուան հնութիւն ունեցող ձեռագրի մը հետեւողութեամբ: Ամիրայք ոմանք բողոքեցին կարծելով թէ Կոյուի եւ Յովհաննէս պատրիարգի օրէն մնացած հին խնդիր մը կը նորոգուի:

Եւ Աբրահամ պատրիարգ յայտարարեց թէ իր գիտութեամբ կատարուած չէ այդ յապաւումը. այս իրաւ էր, ինչու որ Փէշտիմալձեան նոյն բանասիրական համարձակութեամբ վարուեցաւ Յայտաւուրքի եւ այլ եկեղեցական գրոց տպագրութեան ատեն: Բայց պատուելին իր ձեռնմը խութիւնը ծանր կերպով պիտի տուժէր. եթէ Գրիգոր Չէլէպի Տիւզ իրեւ գրագէտ քիչ մը Փէշտիմալձեանի համակրելով նամանաւանդ իր գերդաստանին նկարագիրը կողմող շնորհալի վեհանձնութեամբ խնդրոյն փակուելուն համար Պատրիարգ Սըբաղոսին եւ ամիրաներուն քով չը միջամտէր:

Հայ կղերը այդ անցեալ օրերուն մէջ ժամանակին դպիրէն ու պատուելիէն խորհուրդ կը հարցնէր գրական խնդրոց մասին եւ անոնց տեսութեան համեմատ կը շարժէր: Զաքարիա պատրիարգ իր մօտ բերել տուած էր Կեսարիոյ Սբ. Կարապետի վանքէն Գրիգոր դպիր Գապասա գալեանը. Յովհաննէս պատրիարգ եւ իր յաջորդները պատուեցին ըզՓէշտիմալձեան. Ֆիզիքա Պօղոս վարժապետ բարձրաստիճան եկեղեցական-

ներէ շատին մանկութիւնը դաստիարակեց . խաչատուր Մխաթեան մտե-
րին էր Ասատուր պատրիարքին եւ Տէրոյնց խորհրդատուն եղաւ Մատ-
թէոս Սրբազանի :

Հայ կղերը ճշմարիտ գրագիտութեան բարեփէն օգուտ քաղել կը
խրախուսէր աշխարհականը . Չաքարիա պատրիարք իր օրհնութեան
կոնդակին հետ Շնորհք մականունը տուաւ Մկրտիչ ամիրայի որ առաջին
աշխարհական դպրոցը բանալու թոյլտուութիւնն ստացեր էր ձեռնհաս
իշխանութենէն . Տէր Մեսրոպ քահանայ 1808ին հրատարակած աշխար-
հաբարխաոն Քերականութեան յիշատակարանին մէջ կը վկայէ թէ իր
օրով ամէն կողմ ձրի դաստիարակութիւն կը տրուէր : Կարապետ պատ-
րիարք 10 Յուլիս 1824 թուակիր կոնդակով կը հրամայէր վիճակաւոր
առաջնորդաց իրենց գտնուած գաւառներուն մէջ «հաստատել դպրոցս ի
կրթութիւն մանկանց եկեղեցւոյ» :

Հայ կղերը թոյլ կուտար որ Օրթագիւղի մէջ վերծանութեան
թանգարանը հաստատուի , հայ կղերը թոյլ կուտար որ 1812ին Արշա-
րունեաց ընկերութիւնը կազմուի եւ ունենայ իր «Դիտակ բիւզանդեան»
երկշարթաթերթը , հայ կղերը մեծագոյն յաճախորդն էր Քիթապճը
Մարգարի որ 1805ին Կ . Պօլսոյ կոսկա թաղը գրատուն կը բանեցնէր :
Հայ կղերը թոյլ կուտար որ Կ . Պօլսոյ մէջ վաճառուին չէ թէ միայն
նախընթաց դարու մէջ հոն տպուած երկու հարիւրէ աւելի կտոր գրքեր
հապա նաեւ անոնք որ Ամսդերտամ , Լիվօնոյ , Մարսիլիա , Հոովմ ,
Լոնտրա , Չմիւռնիա , Մատրաս , Վաղարշապատ , Թրեստ , Փեթրպուրկ ,
Նախիջեւան , Նոր Նախիջեւան , Կալիթա , Աժտէրխան տպուելով (տես
էջ 252-282 Պատ . հայ . տպգ . 1895 Վենետիկ) Պօլիս կը բերուէին , ինչու
որ Պօլիս էր լուսաւորութեան կեդրոնը :

Հայ կղերին թոյլտուութեամբ դարուն սկիզբը Աստուածածնայ ,
Յովհաննու , Պօղոսի , Հասանբաշա խանի , Արամեան եւ այլ տպարաննե-
րը ընդ հսկողութեամբ կը գործէին եւ արտագրեցին մինչեւ այս օր ի-
րենց կարեւորութիւնը անկորուստ պահող հետաքննական գրքեր , ինչ-
պէս . — 1803ին Գիրք երաժշտական (հայ , պարսիկ , յոյն) . — 1826ին
Քերականութիւն Տէր Մեսրոպի . — 1827ին Պարսկահայ Բառգիրք . —
1833ին Բժշկարան Բէստէն . — 1834ին Ընտիր շարականը եւն . 1834ի
Արապեան Օրացոյցի ետեւը կցուած ցանկէն յայտնի կըլլայ թէ 20 տա-
րիէ նուազ ժամանակի մէջ միայն այդ տպարանէն 50 գիրք լոյս տե-
սած են :

Նաեւ հայ կղերը թոյլ կուտար որ անխտիր Կ . Պօլսոյ մէջ կար-
դացուին Մխիթարեանց՝ դարուս սկիզբը Վենետիկէ հետ գհետէ Սեղբոս
խան խրկած՝ գրքերն որ իսկապէս կարեւոր գործեր էին , ինչպէս .

- 1802 . Աշխարհագրութիւն 11 հատոր .
- 1803 . Աստուածաշունչի աշխ . Պատմութիւն .

- 1805 . Աստուածաշունչ (Չօհրապեան) .
- 1807 . Ղաղար Փարպեցի .
- 1810 . Եռանկիւնաչափութիւն .
- 1812 . Լամբրոնացի .
- 1813 . Արուեստ մանրանկարի .
- 1814 . Բացատրութիւն Շարականի .
- 1814 . Լուսաստուեր արհեստ .
- 1816 . Նաւուղղութիւն եւ նշանակք .
- 1816 . Եւսեբիոս .
- 1816 . Ռոլէնի հնախօսութիւն .
- 1817 . Քերակ . անգղիերէն .
- 1818 . Երկրաչափութիւն :
- 1819 . Քերակ . աշխարհաբար .
- 1821 . Դարապատում .
- 1821 . Քերակ . գաղղիերէն .
- 1824 . Կրկնատումար վաճառականութիւն .
- 1824 . Միլտոն .
- 1825 . Նոր Կտակարան աշխր .
- 1825 . Յովհան Ոսկերեբան .
- 1826 . Խորենացի .
- 1826 . Տեղեմաք .
- 1828 . Նոր Կտակարան աշխր . Բ տիպ .
- 1832 . Ջեննոբ Գլակ .
- 1832 . Բուզանդ .
- 1833 . Կորիւն , Մամբէ , Դաւիդ անյաղթ .
- 1835 . Հնախօսութիւն .
- 1836 . Հայկազեան Բառգիրք .

Այսպէս ամէն բան գուշակել կուտար թէ նոյն իսկ տոհմային ու
ժերով իննեւտասներորդ դարը Հայ մտքի ինքնազարգացման աննախըն-
թաց եւ փայլուն ոսկեղարը պիտի ըլլար . աշխարհական գրիչն ալ՝ տա-
կաւ ընտելանալով գրական արդի պայմաններուն , գիտակցութեամբ ՚ի
կիր պիտի առնէր մամլոյ շնորհուած աստիճանաւոր արձակումը : Այժ՝
բանասիրութիւնը պատճառ ունի կարծելու թէ այդ ընթացքով գրակա-
նութիւնը տակաւ զարգացմամբ կատարելութեան պիտի հասնէր եւ քա-
նակէն պակասածը որակը պիտի լեցնէր :

Ո՞ւր մնացին հիմա այդ ոսկի յոյսերը , ո՞ւր են այս օր գեղեցիկ
դպրութեան խոստացած ցանկալի հունձքը , ինչո՞ւ են ապարդիւն չքա-
ցեր : Անցեալը իր ետին խօսուն հետք մը կը թողու . հեղեղը կը քաշուի
կերթայ , բայց իր ցամքելէն ետքը ճամբուն երկայնքը թաւալգլոր ժայ-
ռեր կը թողու իր աւերիչ ուժգնութեան յիշատակ , անտառին մէջ ծա-

ներուն մէկ կողմին պառկած հաստարուն ճիւղեր ցոյց կուտան հովին միօրինակ ուղղութիւնը, մարգագետինն վրայ լեբկ ու սեւ զիծեր մանրաքայլ մըջիւնին ոտքերուն մաշեցուցած շաւիղներն են. մարդն ալ խաղաղ կամ խռով, յուշիկ կամ աղմկայոյզ իր անցքին հետքը կը թողու մատենագրութեան մէջ :

Բանասիրութիւնը միթէ չի՞ կրնար քայլ առ քայլ ետ դառնալ այդ խնդրական անցեալին հետքը պրպտելու : Ահա, թանգարանին մէկ խորշը փոշիով ծածկուած հատորներ, հնավաճառին կրպակը խոնաւ անկիւն մը թափթըփած գիրքեր, մքլոտած տետրակներ որ հոս ու հոն կը բորբոսին եւ փառակազմ հեղինակներ որ իրենց կարգին մոռցուելու սպասելով դեռ կը խորխտան գրավաճառին ցուցափեղկին վրայ ահա անոնք են գրակրկիտը շահագրգռողներ : Երկայն ժամեր կորաքամակ ու մտախոհ անոնց վրայ կը կքի, անոնց արժէքը կը կշռէ քննադատութեան ցուրտ ձեռքերուն մէջ եւ անդարձ ու անաչառ վճիռ մը կարճակէ :

Արդէն վերակազմեցինք նախորդ դարու սկզբան երեսուն եւ հինգ տարիները գրական տեսակէտով, նոյն ընթացքով մեր քննութիւն առաջ տանինք : Տեսանք թէ ի՞նչ պարագաներու բերմամբ Իզմիրի Մարկոս տպագիրը 1762էն յետոյ իր սակաւօրեայ գործատան դռները փակեց : Այդ թուականէն 73 տարի առաջ գալ պէտք է նոյն քաղքին մէջ հայ լեզուով տպուած գրքի մը հանդիպելու : Այս հետաքննական գիրքն է Անդրէէրէն-Հայ Գերականութիւն մը որուն երկու տպագրեալ էջերուն մէջ տեղ պարապ թուղթ մը ձգուած է : Կողքին մակագրէն կը հասկցուի թէ Իզմիրի մէջ Ամերիկացիք տպարան հաստատեցին : Թէ այդ տպարանը պատրիարքական ծանօթ հակակշռին ենթարկուած է կամ ոչ՝ ստոյգ բան մը չենք կրնար ըսել, թէ եւ զիտենք որ էջմիածնայ նուիրակներուն այդ քաղաքէն քաշուելէն ետքը պատրիարքարանի կողմէ առաջնորդներու հովուութեան յանձնուեցաւ այդ թեմը. եւ անշուշտ մեր կողմէ ո եւ է կարծիք այս մասին յայտնելէ առաջ յարմար կըլլայ գրքին ճակատը զետեղել աստ. Բերակազմութիւն Անգղիերէն Հայերէն. ՚ի պարսիարգուրեան Կ. Պօլսոյ Սեփակնուսի արհիեպիսկոպոսի : Տպագրեալ յիզմիր, ի սպարակի Ամերիկացոց, 1835 :

Արդեօք այդ Գերականութիւնը Երուսաղէմի միաբաններէն 1824ին ըողոքականութեան յարող Դիոնեսիոս եպ. Կարապետեանի գո՞րծն էր որ ամուսնանալով Սայտայի մէջ Նաբոլիի տէրութեան հիւպատոս եղաւ բայց 1833ին իբր թարգման Իզմիր գնաց ուր 1834ին Պ. Էճըր տպարանին տնօրինութիւնը ստանձնած էր : Եթէ այդպէս է՝ խնդիրը ինքնին կը մեկնուի. Դիոնեսիոս իր ունակաբար վարժուած մէկ սովորութեան տեղի կուտար եւ իրաւ ալ Ամերիկացոց մինչեւ դարուն վերջը հրատարակած. եւ ոչ մէկ գրքին վրայ օրուան պատրիարգին անունը յիշուած է :

Հոս ուրիշ աչքի դարնող պարագայ մը կայ. Անգ.-Հայ Գերականութեան հետ կամ նոյն տարին կամ յաջորդ տարին հայ լեզուով Իզմիրի մէջ հրատարակուած ուրիշ գրքի չենք հանդիպիր եւ ինչպէս ՚ի վերջոյ պիտի տեսնենք՝ իրաւ ալ ուրիշ տպագրութիւն եղած չէ : Պէտք է որ այդ Ամերիկացոց տպարանը երկար ատեն գոց մնացած ըլլայ ինչու որ հազիւ ուրեմն 1837ին կը պատահինք Եղանակ օրացոյցի մը Իզմիրի Ամերիկացոց գործատուէն հրատարակուած : Այդ միջոցին Իզմիրի մէջ ի՞նչ կանցնէր կը դառնար իրազեկներուն ծանօթ է :

Սակայն 1838ին հարկ տեսնուեցաւ այդ Ամերիկացոց տպարանի գործը անհատական ձեռնարկի վերածել եւ գործատուը կահնրովե ու կազմածով նախ Կ. Կրիֆֆիթի եւ յետոյ նոյն տարուան մէջ Հոման Հալլօքի անուան փոխանցուեցան : Կ. Կրիֆֆիթի նախ տպեց 1838ին «Առաջնորդ Մտողաց» գիրքը (ինչպէս նշանակուած կը գտնենք Մատենագիտութեան մէջ) զոր սակայն չենք գտներ Ամերիկացոց հաշտոյն հայ լեզուով տպուած գրքերու հաւաքական ցանկին մէջ. յետոյ «Ջրօտարան մանկանց հոգեւոր տաղերու եւ խրատներու եւ բնական պատմութիւններու» զոր Մատենագիտութիւնը 1838ին Կ. Կրիֆֆիթիէ հրատարակուած կը նշանակէ :

Նոյն տարին Կ. Կրիֆֆիթի գործը յանձնած ըլլալ կը թուի Հոման Հալլօքի որ կը հրատարակէ 1838ին նախ «Բանալի ընթերցանութեան կամ Այբբենարան գիրքը ճանչնալու համար», յետոյ «Կանոնք կամ բընակք իրերալարժութեան, դպրատունները գործածելու համար, պատկերազարդ» : Ասոնք՝ ինչպէս տեսած ենք, դպրոցի պատի վրայ կախուելու սահմանուած թանձր թուղթէ կամ խաւաքարաէ տախտակներ են :

Յետոյ աւելի կարեւոր գործ մը կը հրատարակուի այն է «Հեգարան նոր կարգով ու դիւրին ձամբով կարդալ սորվելու համար, աշխարհաբար եւ պատկերազարդ» : Հայ լեզուով մինչեւ այն օր հրատարակուած եւ մեզ ծանօթ Հեգարաններուն առաջինն է այս ուր աւանդական «Խոյ օգնեա ինձ»ը փոխուած ըլլայ «Օգնեա հոգիդ սուրբ»ի : Կրօնական նկատում մը կա՞ր արդեօք. եթէ կար՝ պէտք է աննշմարելի անցած ըլլայ, ինչու որ Տէր Մեսրոպի 1826ին հրատարակած Գերականութեան համառօտ մասին գլուխը (էջ 385) նոյն բացազանչութիւնը կայ արդէն :

Բայց կարգը կուգայ եկեղեցապատկան գրքերու հրատարակութեան եւ նոյն տարին հետզհետէ Հոման Հալլօքի կը հրատարակէ «Աւետարան Տեան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, գրաբառ, փոքրագիր», յետոյ «Նոր կտակարան տեան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, գրաբառ, փոքրագիր», նոյն տարուոյն վախճանին մօտ դաւանաբանական գիրք մըն ալ, այն է՝ «Դաւանութիւնք Մ. Յ. Ա. Պալպայիթի Գերմանացի Հրէի որ նամակի ձեւով իր եղբայրներուն գրեց է, թարգմանեալ գաղղականէ ի հայ», կը հրատարակուի եւ տարին վերջ կը գտնէ. թերեւս նկղարակուով տեղոյն Հայոց առաջնորդը :

Սոյն հետաքննական գրքուկին թիկանց վրայ տպագրական այն ատենի սովորութեան համեմատ 1835էն սկսեալ մինչև 1838 այսինքն նոյն խոյ վերջի տպուած գրքուկն ալ մէջ առնելով տպագրելը հարկ կը տեսնէ իզմիրի մէջ Ամերիգացոց հաշուոյն հայ լեզուով տպուած գրքերուն հաւաքական ցանկը զետեղել որով՝ ինչպէս 'ի ներքոյ կը տեսնենք, կը պատկերանայ այդ հրատարակութեանց կարճ եւ արկածալից ընթացքը .

ՆՈՐԱՏԻՊ ԳՐԵԱՆՔ

1. Քերակ . Անգ . Հայ . աշխարհ .	Ամերիգ . (1835)
2. Եղանակ .	Ամերիգ . (1837)
3. Առաջնորդ ծնողաց (ցանկէ դուրս)	Կ . Կրիֆֆիթթ (1838)
4. Զբօսարան մանկանց .	Կ . Կրիֆֆիթթ (1838)
5. Բանալի ընթերցման .	Հօման Հալլօք (1838)
6. Բնակք իրերավարժութեան .	Հօման Հալլօք (1838)
7. Հեգարան .	Հօման Հալլօք (1838)
8. Աւետարան .	Հօման Հալլօք (1838)
9. Նոր Կտակարան .	Հօման Հալլօք (1838)
10. Դաւանութիւնք Պալպաիթի .	Հօման Հալլօք (1838)

Ասոնց վրայ աւելցնենք 1839ին հրատարակուել սկսած Շտեմարան Պիտանի գիտելեացը զոր ցվերջ տարւոյն տպեց նոյն Հօման Հալլօք : Եւ թէ բանասիրութիւնը Հայ եկեղեցոյ հայեցակէտը ընտրէ՝ կը տեսնէ թէ անկարելի էր որ իզմիրի Հայոց առաջնորդը արտօնէր այդ գրքերու հրատարակութիւնը : Իթէ Ամերիգացոց տեսակէտէն զիտէ խնդիրը՝ որովհետեւ 1829ին իրենց մասնախումբը որոշած էր թուրքիոյ Հայոց մէջ գործել, կը տեսնէ որ այդ նպատակին իրագործման միակ միջոցն էր տպագրութիւնը արձակել եւ զայն իրենց նպատակին համար յաջողապէս գործածել :

Բայց ժամանակները արագ արագ կը փոխուէին փոխելով իրենց հետ ժամանակին ալ պարագաները . 1839 տարւոյ նոյնմբեր 3ին Սուլթան Մէճիտ բարեյիշատակ կայսրը կը հաճէր շնորհել քանզիսը զոր օտարք այնքան թախանձանօք կը խնդրէին Օգոստափառ Սուլթաններու բարեհաճութենէն . ուրեմն օտարանպատակք ալ իրաւունք կունենային Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ հաստատել ազատ տպարան :

1839 տարին լմնցաւ թէ չէ՝ Կ . Կրիֆֆիթթ նախկին Հօման Հալլօք տպարանին գլուխն անցաւ եւ նոր թափով իր գործատան մամուլները իզմիրի մէջ սկսան գործել եւ հայ լեզուով դաւանաբանական գրքեր տըպել : Մատթէոս Սրբազան անոնց հրատարակութեան ականատես եղաւ .

եւ չորս տարուան կարճ միջոցին մէջ բազմաթիւ գրքեր լոյս տեսան որոց զոյգն մասն է մեր հետեւեալ ցանկին մէջ նշանակածը .

- 1840 . Շտեմարան Պիտ . Գիտելեաց .
- 1840 . Երգարան հոգեւոր երգերու .
- 1840 . Մայր որդեխնամ .
- 1840 . Հեգարան .
- 1840 . Քրիստիանոսի ճամբորդութիւնը .
- 1841 . Շտեմարան պիտ . գիտելեաց .
- 1841 . Աստղաբաշխութիւն .
- 1841 . Անհաւատութեան դէմ .
- 1841 . Նոր Կտակարան գրաբար .
- 1841 . Նոր Կտակարան աշխարհաբար .
- 1841 . Սաղմոս գրաբար .
- 1841 . Աւետարան աշխարհաբար .
- 1842 . Շտեմարան պիտանի գիտելեաց .
- 1842 . Նոր Կտակարան գրաբար .
- 1842 . Նոր Կտակարան աշխարհաբար .
- 1843 . Շտեմարան պիտանի գիտելեաց .
- 1843 . Սաղմոս աշխարհաբար .
- 1843 . Սաղմոս Արարատեան լեզուով .
- 1843 . Քրիստիանոսի ճամբորդութիւնը . եւն .

954 37

Այսպէս իզմիրի մէջ Անգ . Ածչ . Բնկերութիւնը գրաբարէ թարգմանած աշխարհաբար Նոր Կտակարանը հրատարակել կուտար եւ Ամերիգացիք Շտեմարան Պիտ . Գիտելեացը հրատարակել կուտային . ալ հիմա որ տպագրութիւնը արձակուած էր՝ ի՞նչ բանի կը ծառայէր պատրիարքական առանձնաշնորհում մը որ կրնար սեղմել գրական գործունէութիւնը բայց հայ լեզուով Հայ եկեղեցոյ վարդապետութեանց հակառակ գրքերու հրատարակութիւնը չէր կրնար արգիլել : Չէ՞ մի որ Տէ Քառղրօի եւ Չըրչիլի տպարանները նոր 'ի նորոյ կը հաստատուէին 'ի Կ . Պօլիս եւ Միխասեան տպարանն ալ պիտի չուշանար անոնց միանալու :

Հայ եկեղեցոյ հոգեւոր պետերը իրենց խոհականութեան մէկ նոր ասպոցը տուին եւ Ասատուր պատրիարք իր մօտ խորհուրդի կանչեց Տէրոյնց ու Խաչատուր Միսաքեան պատուելիները : Տէրոյնց կահաբեկէր պատրիարքը մամլոյ սանձակոտոր համարձակութեան վտանգը նշաւակելով : Սաչատուր պատուելի գժուարութիւն չէր քաշեր հաստատելու թէ որքան անպատեհ բան է միակողմանի սեղմում մը : Միսաքեանի յարգուած ձայնը լսելի եղաւ եւ Իւսկիւտարի ձեմարանին համար սարքուած տպարանը՝ զոր արդէն ինք եւ Միւհէնտիգեան կը վարէին, իր խորհրդով ծախուեցաւ Միւհէնտիգեանի որ 1843էն սկսեալ պատրի-

արգարանի հսկողութենէն անկախ գործելու ձեռնարկեց . այսու ջնջուեցաւ միանգամ ընդ միշտ հայ լեզուով գիրք տպելու մենաշնորհը :

Առիթէն օգուտ քաղեցին մենաշնորհի կուսակիցք ինչպէս նաեւ հակառակորդք եւ 1843էն 1858 բացուող տպարաններու շարքին մէջ նախկին Արապեանի քով կը գտնենք Միւհէնտիզեան, Քիւրքճեան, Մասիս եւ նոյն ինքն անձնաւորեալ ընդդիմաբանն Տէրոյենց : Իսկ Տիւրիթեան պատահաբար հայերէն գիրք կը տպէր ինչու որ իր մասնաճիւղն էր Յոյն եւ Պուլկար եկեղեցւոյ յատուկ գրքերու տպագրութիւնը :

Նոյն թուականէն սկսեալ՝ թէ եւ անսովոր փայլ մը կառնէր, բայց դատապարտուած էր անչքանալու Կ. Կրիֆֆիթթի տպարանը ինչու որ Ամերիկացիք իրենց կայանը կը փոխադրէին Կ. Պօլիս եւ 1853էն հտքը երբ աշխարհաբար Աստուածաշունչը հրատարակեցին՝ տպագրական գործն ալ փոխադրեցին Կ. Պօլիս :

Մատթէոս Սրբազան՝ որ Իզմիրէն գալով 1844-1848 պատրիարկական աթոռը բարձրացաւ, յիշեց Իզմիրի իր հին ծանօթները, Ամերիկացիք, եւ թոյլ տուաւ որ Տէրոյենցի ու անոնց մէջ հրապարակային վէճեր տեղի ունենան . եւ դաւանաբանական պայքար մը սկսաւ : 1845ին Տէրոյենց գրեց տետրակ մը Մկրտաբեան վրայ եւ ուրիշ երկու տետրակ Հաղորդարեան վրայ : Անգղիացւոց Սառութիւնէ թողոքական եպիսկոպոսը՝ առաջի Անգղիացւոց դեպոսին, Քաննինի, իրաւունք տուաւ Մատթէոս Սրբազանի որ 12 Յունուար 1846ին թողոքականները բանադրեր էր բայց յաջորդ տարին (1847ին) Անգղիոյ եւ Իռլանտայի թողոքական եպիսկոպոսականաց ժամադիրքը եւ Մաշտոցը հրատարակուեցան : 1856ին ձրի բաշխուեցաւ Ընծան . դարձեալ 1856ին անոր իբրեւ պատասխան Ընծային Ընդունելութիւնը հրատարակուեցաւ . 1854ին Բարի մարդ եւ Բարի Քրիստոսեան, որ ՚ի Տիփլիս 1860ին կրկին տպագրուեցաւ . 1860ին համաձայն գիրք մը երեւան ելաւ իբրեւ պատասխան :

Այս դաւանաբանական պայքարի միջոցին յարաբերութիւնները ձկտուած եւ երեւակայութիւնները գրգռուած էին եւ զրական հրապարակը ելլողները չը կրցան իրենց ոճին մէջ չափաւորութիւն պահել եւ քառորդ դար ժամանակ՝ մարդիկ մամլոյ ազատութենէն օգուտ քաղեցին հայ լեզուով զիրար վիրաւորելու եւ գեղեցիկ դպրութեան տեղ՝ ջանացին ու յաջողեցան ստեղծել զգեղ դպրութիւնը եւ չէ թէ միայն զրակաւորութիւնը ետ զարկաւ հապա մարդիկ առ հասարակ ամէն կրօնքէ ցրտացուց եւ բանասիրութիւնը վստահ է որ ամէն դաւանանքի պատկանող լուսամտի կղեր հաւատարապէս կը տրամի այն օրերու անգուռն բերաններուն դուրս թափած լուսանքներուն համար :

Ի սէր ճշմարտութեան կը պարտաւորինք ըսել թէ Ամերիկացիք մազիւ չը չեղեցան բարեկրթութենէ . բայց զժբաղդաբար նոյնը չենք կրնար ըսել իրենց ստորակարգ բնիկ պաշտօնեաներու մասին : Ընթեր-

ցողք հեռուեալ օրինակէն ինքնին կրնան դատել : 1854ին Մատթէոս Սրբազան շատ պարզ բան մը կըսէր իր Բարի մարդ Բարի Քրիստոսեայ անուն գրքին մէջ : Կըսէր թէ 1853ին Կ. Կրիֆֆիթթի տպարանէն լոյս տեսած Աստուածաշունչ Մատեանէն ՚ի միջի այլոց վերցուած են Դանիէլի Գլ. Գ. 24-90 համարները (Օրհնութիւն երկից մանկանց), Գլ. ԺԳ. (Փրկութիւն Շուշանայ), Գլ. ԺԳ. (Պատմութիւն Բելայ եւ Վիշապին), Երգ երգոց Գլ. Ը. 1-6 (Օրհնորդք եւ Թագուհին), Եսթեր Գլ. ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ եւն . եւն . եւ կը յաւելուր՝ «Ի՞նչ օգուտ պիտի քաղեն Ս. Գիրքը պակաս տպելէն եւ աղաւաղելէն» :

Արդ 1860ի ընդդիմախօսը իր անունը ծածկելու հոգ տանելէն վերջը համանուն գրքով մը կը պատասխանէր . «Եթէ ճշմարտութիւն ըլլար «պակսեցնելու կամ աւելցնելու ամբաստանութեան մէջ Անգղիացի, «Գերմանացի եւ Ամերիկացի եւ ոչ մէկ ընկերութիւն զանոնք պիտի «պահէր քարոզչական գործին մէջ նոյն իսկ մէկ օր այդպիսի մեծ անօր «բէնութիւն մը գործելէն ետքը : 1853էն առաջ կամ ետքը կանոնական «գրքերուն մէկն ալ այլայլած չենք կամ աւելադրութեամբ կամ զեղջ «մամբ : Իսկ ան միւս գրքերը որ արքեպիսկոպոսը կը յիշէ՝ անկանոն «գրքեր են եւ Աստուածային հեղինակութեամբ գրուած չեն :

«Արքեպիսկոպոսին աս ըրած ամբաստանութեանը վրայ ի՞նչ պէտք «է խորհինք : Ի՞նչ ուրիշ բան է այս բայց եթէ շիակէ շիտակ անտարա «կուսելի եւ սեւաղէմ սուտ մը : Եթէ կարելի է բացատրութիւն մը տալ «այս բանիս եւ պահել արքեպիսկոպոսին պատիւը մեծաւ ուրախութեամբ «պիտի ընդունինք, այլ կը վախնանք որ նոյն իսկ նորին կուսակրօն «հրեշտակային վիճակը անգամ պիտի չկրնայ օգնութիւն մը ընել իրեն» : (Տես էջ 94-96, Բարի Մարդ Բարի Քրիստոսեայ, 1860, ի տպարանի Յ. Փափազեան) :

Վերոյիշեալ տողերը գրողը պաղ արեամբ ինդիքը չէր նկատեր . նախ գիտնալու էր որ մարդ իրաւունք չունի իր չը գիտցած բանին վըրայ խօսելու : 1853էն առաջ Ամերիկացիք Աստուածաշունչ Մատեան չեն տպած հայ լեզուով . 1853էն ետքը Պաղտատեան տպարանէն՝ 42 տարի միջոց անցնելով (1895ին)՝ Աստուածաշունչի Ամերիկեան Ընկերութիւնը հրատարակած է Աստուածաշունչ Մատեան մը ուր Շուշանայ, Բելի, Վիշապին եւն, եւն . պատմութիւնները կան : Ըսել է Մատթէոս Սրբազան սեւաղէմ սուտ մը չէր խօսեր :

Երկրորդ . գիտնալու էր թէ գրիչ ձեռք անունէն 13 տարի առաջ իր պատկանած եկեղեցւոյն հոգևոր մէկ պետն եղողին գէմ անհարկի եւ հեգնական լեզու մը գործածելը բարեկրթութեան աններելի պակասութիւն մըն էր եւ Ամերիկացիք զինք անշուշտ չը գովեցին իր կոպիտ ոճին համար եւ քանի որ պատուելի մըն էր այդ խօսքերը ցափառողը պարտք կը համարինք ըսել թէ մեր ամենօրհնեալ փրկչին Յիսուսի ճա-

կատը փշեղէն պատկէն երբէք այնչափ չը ծակծկուեցաւ որչափ իր սիրով լեցուն սիրտը 'ի խոր խոցուեցաւ երբ այդ տրամադրութ տողերը շարուեցան :

Այնպէս որ երբ մամուլը անժամանակ արձակուեցաւ՝ խօսական պայքար մը, զառանցող գործունէութիւն մը տիրեց թուղթ մրոտողներու մէջ տեղ : Լուրջ հանդէսներ, բանդէտ լրագրեր, շփոթուեցան զաւելչութիւններ, պարունակութիւններն անխոստովանելի թուցիկ թուղթերու հետ : Թեթեւ լսելի գրութիւններ թաթիփիչէ տուտու, Թուրքիանա խաթուն, Խուտցի տուտու եւ այլ աւելի ստոր սեւրաւներ՝ կրօնական անտեղի վիճարանութիւններէ յափրացած սկեպտիկ գրականութեան մը արգասիք, խառն 'ի խուռն դուրս թափեցան շղթայաղբը, գիտական մամուլին տակէն. եւ մինչեւ 1870ի մօտեր մամուլը՝ փոխանակ ձգտարտութեան լոյսը սփռելու, ընչաքաղց հրատարակչին գիրուցը պարտացուց :

Բարեբախտաբար Եռուստիան գերդաստանը 1834ին մամուլ մը ընծայեց Երուսաղեմի վանքին, Հայրիկ՝ Վարագը օժտեց տպարանով մը որ սակայն կարճ կեանք մը պիտի ունենար, Էջմիածին հետզհետէ իր մամուլին աւելի կարեւորութիւն տուաւ : Աշրգեան Սրբազան 1870ին Գիւրքճեանի մամուլը գնեց Սրմաշի վանուց համար եւ ամէն կողմ գովելի ձիգ մը տեսնուեցաւ այս փոխանցման բռնադատ շրջանին մէջ պարբերական թերթերով եւ լուրջ հրատարակութիւններով առաջքն առնել այս գահավէժ գրականութեան :

Նաեւ 'ի պատեն ժամու Վիէննական Մխիթարեանց ձեռք կարկանդակին իրենց Վենետիկի համառուն միաբանութեան եւ իրենց Բազմավէպ ու Հանդէս ամսօրեայ նորագուած պարբերական թերթերով ու անթիւ բարոյական ու գիտական հրատարակութիւններով եղած չարիքը մեղմեցին, եւ ուրախ ենք հաստատելու որ շատ անգամ ալ յաջողեցան դարմանել :

Ուրեմն երբ ժամանակը չարգարացուց մամուլ տարագէպ եւ կանխահաս արձակումը, յետ քառորդ դարու փորձառութեան, մինչեւ 1858 դադրած տպագրական հսկողութիւնը՝ ստիպուեցաւ Մեարիփ ինք ստանձնել, որով հայ լեզուի Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ տըպուած գրքերուն վրայ հսկելու իրաւունքը կառավարութեան մէկ պաշտօնատունէն միւսը փոխադրուեցաւ եւ Պետութեան վրայ ուղղակի նոր հոգ մը աւելցնելով՝ Պատրիարքարանէն Մէարիփ տարուեցաւ :

Եթէ մամուլ արձակումը տակաւ կատարուէր անշուշտ կատարեալ եւ տեւական պիտի ըլլար. այս կէտը մի անգամ ընդ միշտ հաստատուէն ետքը փութանք քաւելցնել որ տարապայման համարձակութեան բնական հետեւութիւնը եւ պատմութեան «հակահարուած» կոչած դէպքը տե-

ղի ունեցաւ. այսինքն գրական ղեղձումները կանխելու մտօք նախնական գրաքննութիւն ալ հաստատուեցաւ :

Միայն թէ հոս կրկնապէս սուտոյն եղաւ դպրութիւնը ինչու որ երբ աստիճանաւոր սեղմումներն սկսան՝ գրագէտը որ ատեն մը խորհածին եւ գրածին համար ինքզինքը անպատասխանատու կը կարծէր, պարագաներուն իրեն համար ստեղծած նոր դերը շուտ չի կրցաւ ըմբռնել եւ փոխանակ նոր գծուած սահմանին դպրութիւնը մշակել ջանալու՝ դարուն վախճանին մօտ տատամեցաւ եւ չը գրելիքին հետ գրելիքն ալ կորսնցուց :

Ո՛ւր էր թէ մամուլ ազատագրութեան մասին երբէք թիւր ըմբռնումն տեղի ունեցած չըլլար, եւ մինչեւ 1858 անցած ժամանակամիջոցը նկատուէր իրբեւ անբնական եւ վաղանցուկ երեւոյթ : Իցիւ թէ մանաւանդ համոզուէինք որ Եւրոպիոյ մեր մէջ մացուցած նորութիւնները՝ նոր ձեւի տակ հին օրէնքներու կրկնութիւններն են եւ թէ բարեբազդութիւնն այն է որ պատասխանատուութիւն ըսուած բանը ամէն ձեւ քաղաքական կազմակերպութեան մէջ երբէք չի դադրիր :

Յ.

ԿՐԱԿԱՆ ԶԵՂԾՈՒՄՆ.

Ի սկզբան ջնջին կարծուած դէպք մը երբ երկար տարիներ միօրինակ կրկնուի, կրկնութեան պայմաններու նոյնութիւնն մեր հետաքրքրութիւնը կը լարէ եւ մեզ կը մղէ այդ աննշան կարծուած դէպքին նշանաւոր մէկ պատճառը փնտռելու : Այն ատեն միայն՝ ինչ որ անուշադրութիւնը ղեպուածին կը վերագրէր, մտագրութիւնը կը հաստատէ թէ մասնաւոր գիտաւորութեան արդիւնք է այն եւ որչափ հոգ է սարուեր այդ դէպքը մեղմելու նոյնչափ եւ աւելի անոր հետեւանքը տեւական ու ազգու կը գտնէ :

Հարեւանցի գիտողի մը համար ի՞նչ կայ աւելի աննշան քան գրքի մը վրայ մատենագրին անուան ներկայութիւնը կամ բացակայութիւնը : Սակայն բանասիրութիւնը մտահոգութեան մէջ կիւնայ երբ վաթսուն եւ հինգ տարի շարունակ դէմ առ դէմ կը գտնուի մի եւ նոյն ներշնչմամբ այլ եւ այլ ժամանակ, զանազան տպարաններէ հրատարակուած գրքերու հետ որոնց պարունակութիւնը զանոնք աշխատասիրողին անուամբ չէ երաշխաւորուած : Թագուն մնալու այս ջանքը՝ շատ մը ուրիշ բաներու հետ, սպառնալիք մը կը նկատէ գրական սկզբունքները առաթուր

կոխելու եւ իր այս վերջի կասկածը ամսո՞ս որ իրականութեան մէջ հաստատուած կը դանէ :

Իննեւտասներորդ դարուն սկիզբը՝ այն ատենի միամիտ սովորութեան համեմատ, ո եւ է գիրք հրատարակող պարտք կը սեպէր անպատճառ գրքին վրայ իր անունը դնել : Նաեւ հազուադէպ չէր տեսնել գրք-քին վերջը կցուած յիշատակարան մը որուն մէջ կը մանրամասնէր թէ որո՞ւն հրամանով, որո՞ւն ծախքով, որո՞ւն գործակցութեամբ, ո՞վ, ո՞ւր, ինչո՞ւ, ե՞րբ այդ գիրքը պատրաստուած է : Չէր ալ մոռնար կըրկին ու կրկին խնդրել բարեպաշտ ընթերցողէն որ իր ջերմեռանդ աղօթ-ներուն մէջ յիշէ գիրքն ու իր գերդաստանին անդամները :

Ի՞նչ եղաւ արդեօք այն հին բարի ժամանակներու պարզուկ ընթերցողին սպաւորութիւնը որ առաջին անգամ ըլլալով հանդիպեցաւ առանց մատենագրի անուան հրատարակուած գրքի մը : Չենք կարծեր թէ այդ գրքին մէջ յայտնուած գաղափարներուն ազնութիւնը տարակուսի տակ դրաւ եւ եթէ աշխատասիրողն ալ այդ մասին տարակոյս չունէր՝ ուրեմն ինչո՞ւ իր անունը հասարակութենէն կը ծածկէր : Ո՞վ էր այդ գրքին հրատարակութեան ստակը վճարողը, ո՞վ այդ գիրքը թարգմանած կամ հեղինակած էր, ինչո՞ւ ոչ մէկն հոն յայտնուած գաղափարներուն տէր չէր կենար կամ գոնէ ինչո՞ւ մասնաւոր խորհրդանիշ մը անոնց ամենուն ո՞ր ընկերութեան վերաբերիլը չէր յայտներ :

Բանասիրութիւնը կը հիմնուի մանրակրկիտ քննութեան մը վրայ հաստատելու համար թէ նախորդ գարու մէջ մեծ ու պզտիկ երեք հաւրիւր կտոր հրատարակութիւն եղած է առանց անոնց հայերէնը պատրաստողներուն անուան : Ընթերցողին ուշիմութեան թողուած է անոնց մէջ յայտնուած գաղափարներու ընթացքէն հետեցնել թէ ո՞վ հաւանականաբար շահ ունէր ժողովրդեան մտքին մէջ այդ օրինակ գաղափարներ սերմանելու :

ՕՐԻՆԱԿԻ

- 1. Քերականութ. Անդ. Հայ. : Ամերիգացիք. 1835. Իգմիր.
- 2. Դաւաճութիւն Պալպայիթի : Հօման Հալլօք. 1838. Իգմիր.
- 3. Շտեմարան Պիտ. Գիտելեաց : Կ. Կրիֆֆիթթ. 1840. Իգմիր.
- 4. Պապականք եւ Բրօթէսթանք : Տէ Բասդրօ. 1848. Կ. Պօլիս.
- 5. Պատճառ եւ գարմն. Անհաւատ. : Չըրչիլ. 1855. Կ. Պօլիս.
- 6. Կանոն Հաւատոյ : Արեւելեան Ընկ. 1857. Կ. Պօլիս.
- 7. Բարի մարդ Բարի Քրիստոն. : Յ. Փափաղեան. 1860. Կ. Պօլիս.
- 8. Հաւաքումն վկայութեանց : Ամեր. Տեո. Ընկ. տպ. 1860. Ն. Եօրք.
- 9. Ներածութիւն : Յ. Միլասեան. 1869. Կ. Պօլիս.
- 10. Քննութիւն Մէթօտի : Ճ. Արամեան. 1882. Կ. Պօլիս.
- 11. Մեկնութիւն Չորից Աւետրն. : Յ. Պօյաճեան. 1888. Կ. Պօլիս.
- 12. Աստուածաշունչ Մատեան : Գ. Պաղտատիւան. 1895. Կ. Պօլիս.

Բանասիրութիւնը չի զիջանիլ ձրի ենթադրութիւններ ընելու շարժառիթներուն վրայ քանի որ այդ դրութեան հետեւողք իրենք այդ մասին ոչ ինչ ըսած են եւ գիտէ թէ շատ տարբեր պատճառներու հետեւանք կրնան մի եւ նոյն վախճանին յանգիլ եւ նոյն արդիւնքը յառաջ բերել : Կուզէ միանգամայն համոզուիլ թէ այդ առանց աշխատասիրողին անուան գիրքեր մէջտեղ հանողներն բանասիրութեան անձանօթ մնացած բայց անշուշտ մաքուր դիտաւորութիւն մը ունին : Սակայն բանասիրութիւնը պէտք է անաչառ մնայ եւ չը ծածկէ այն արտակարգ եւ անհեթեթ ենթադրութիւնները որք եղան այս առթիւ :

Ոմանք համեստութեան նշան սեպեցին, ոմանք մոռացութեան հետեւանք կարծեցին, ոմանք այս երեւոյթին մէջ ուզեցին տեսնել կազմակերպեալ մարմնոյ մը կողմէ տրուած կարգապահի մը հնազանդութիւն : Աւելի առաջ գացողներ ալ եղան եւ հեռատես խոհեմութեան կարգադրութիւնը նկատեցին զայս որ թոյլ կուտար նոր կրօնի մը անշուշտ կամայ առնել ժողովրդեան ստորին խաւերուն մէջ. նոյն խակ պնդողներ եղան «Թէ գրքին անունը խաբէական ձեւ մը եւ հեղինակին անունը գրքին վրայ չի գտնուիլը վախկոտութիւն եւ փախուստի ճամբայ է» (տես Յառաջը. էջ Ժ. Պրասոն 'ի Վոսքոր, Կ. Պօլիս 1860, Արմենակ Հայկունի) :

Բանասիրութիւնը վերոյիշեալ դիտողութեանց այնչափ կարեւորութիւն կուտայ որչափ որ անոնք ուղղակի կապ մը ունին գրականութեան հետ : Այո՛, թող հեղինակը տէր կենայ իր գաղափարին, թող թարգման եւ աշխատասիրող իրենց անունը դնեն գրքին վրայ, թող մատենագիրը իր հրատարակութեան համար պատասխանատու ճանչցուի հանդէպ հասարակութեան : Ասիկա բանաւոր եւ արդար պահանջ մըն է որ առարկութիւն չի վերցնէր : Այն ատեն միայն գրողը խնամով բաւերը կընտրէ, լեզուի կանոններուն գործադրութեան զգուշութեամբ կը հսկէ, տրամաբանաւ համոզիլ փաստեր կը գտնէ եւ ճարտասանութեան ծաղիկներ կը սփռէ իր գրածին մէջ երբ համոզուած է որ ինք անձնապէս գրականութեան մասին պատասխանատու է :

Բայց հանէ գրքին վրայէն զայն գրողին անունը, նոյն հետայն կը ջնջուի անձնական պատասխանատուութիւն. եթէ այդ միակ յապաւմամբ հակասական եւ սնամէջ գրականութիւն մը երեւան չելլէ՛ իրաւոր շատ հրաշալի դիպուած մը պէտք է նկատուի : Բանասիրութիւնը մէկ կէ աւելի ապացոյցներ ունի հաստատելու թէ վերջ 'ի վերջոյ այդ կարգի հրատարակութեանց մէջ ո՛չ լեզուի օրէնք յարգուած են, ո՛չ գեղեցկագիտական սկզբունք գործադրուած են, ո՛չ ալ զանոնք պատրաստուղը գաղափար ունեցած է թէ ի՞նչ կընէ :

Մեր հին գրականութեան գլուխ գործոցն է Աստուածաշունչ Մատեանը որ իրաւամբ «գլխոյ թարգմանութեանց» կոչուած է : Մինչեւ դա-

րուս վախճանը եօթը տպագրութիւն կատարուած է . վեցը մի եւ նոյն կանոնին համեմատ , եօթներորդը յատուկ եղանակաւ մը : Քննենք այս 1895ին Պաշտատեան տպարանէն հրատարակուած եօթներորդ գրաբար Ս . Գրոց պատրաստութեան եղանակը . եւ շուտ պիտի համոզուինք թէ որչափ ուղիղ է բանասիրութեան եզրակացութիւնը :

ՅՍՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒՄԾ ԳՐԱԲԱՐ Ս . ԳԻՐՔ

Ա .	տիպ .	Ամսդերտամ .	1666 .	Ոսկան .
Բ .	» .	Ստամպոլ .	1705 .	Պետրոս Լատին .
Գ .	» .	Վենետիկ .	1733 .	Մխիթար Աբբայ .
Դ .	» .	Վենետիկ .	1805 .	Յ . Զօհրապ .
Ե .	» .	Սանկպետերբուրգ .	1817 .	Ռուսաց Բիրլ . Ընկ .
Զ .	» .	Վենետիկ .	1860 .	Ա . Բագրատունի .
Է .	» .	Կ . Պօլիս	1895 .	Աստ . Ամր . Ընկ .

1895ի գրաբար Ս . Գրոց տպագրութիւնը անստորագիր Յառաջաբան մը ունի որ կը խոստանայ պահել «զհայերէնն որպիսի էն» . (տես Յառաջ . տող 19 , Աստուածաշունչ Մատեան , 1895 . Պաշտատեան .) եւ այսու շնորհ մը ըրած ըլլալն կը յայտնէ հոգելոյս Ներսէս Սրբազանի : Այս խոստումը հրապարակաւ ինչո՞ւ թրուէր եւ ինչո՞ւ բացարձակ կերպով չը յարգուէր : Ո՛չ , այս Ս . Գրոց մէջ հայերէնը պահուած չէ որպիսի էն եւ Յառաջաբանը գրողը իր անյայտ մտալէն քաջալերուած Ամերիկեան Աստուածաշունչի ընկերութեան իր վրայ գրած վստահութիւնը չարաչար գործածած եւ յայտնի անհաւատարմութիւն մը գործած է :

Բայտարենք մեր ըսածը : Այս Ս . Գիրքը Սիոն Ա . Բաւոնեցւոյ Յ . Տ . 768ին Պարտաւայ ժողովոյն մէջ հաստատած կանոնին համեմատ չէ պատրաստուած , ինչպէս կակնարկէ Յ . Զօհրապ . (տես էջ 20 , տող 36 , Յառաջք . Աստուածաշունչ Վենետիկ .) այս բանին համար Մատթէոս Սրբազան 1854ին իր Բարի ևւորդ Բարի ֆրիստնեսոյ գլրքին մէջ գանդատած էր . իսկ «Շարակարգութեամբ նախնեաց մերոց եւ ճշմարտասիրաց թարգմանչաց» բանաձեւով մ'ալ կը հաստատուէր նախորդ հրատարակութեանց վրայ :

Բայց որ ցաւալին է այդ խոտամնազանցութիւնը կատարողը բողոքական եկեղեցւոյ ընդունած կանոնին ալ չը հետեւեցաւ որ 1853ին «թարգմանեալ երբայական եւ յունական» նրբանկատ շրջաբանութեամբ կը հաստատուէր Կ . Կրիֆֆիթթի տպարանէն հրատարակուած Ս . Գրոց վրայ քանի որ Յուդիթ , Տովբիթ , Մակարայեցւոց գրքերը վերցնելէն ետքը կը պահէր Շուշանայ , Բելի եւ վիշապին պատմութիւնները եւն . որոնց համար «Տղայական դիւրահաւանութեան եւ մոլար սկզբունքնե . «բու խել մը օրինակներ կը պարունակեն» կըսուէր . (տես էջ 118-119 , Ներածութիւն , Ա . հատ . 1869 , Կ . Պօլիս) :

Եւ եթէ երջանկայիշատակ Ներսէս Սրբազանի ողբացեալ վախճանը վրայ հասնելով եւ Ամր . Աստ . Ընկ . բաղմափորձ գործակալ Մ . Պլիսի մահուամբ կարելի չեղաւ երկուստեք յանձն առեալ պայմաններուն անվրէպ գործադրութեան մօտէն հսկել , այս ալ պէտք է խոստովանիլ որ Յառաջաբանը գրողին անհոգութեան աւելի վերագրելի է պատահած անտեղութիւնը քան թէ ո եւ է չարամիտ կանխամտածութեան ա՛յլ մէկու մը կողմանէ :

Իրաւ ալ , ի՞նչ էր 1895ի գրաբար Ս . Գրոց տպագրութիւնը պատրաստողին գործը : Բանասիրութիւնը գրուած յառաջաբանէն կիմանայ թէ Աստ . Ամեր . Ընկ . հաճած էր որ նախորդ գրաբար Ս . Գրոց մին նոյնութեամբ տպագրուի եւ էջերուն տակ հայերէնին ու երբայական բնագրին տարբերութիւնը նշանակուի : Փոխանակ ասով գո՛հ ըլլալու՝ իր անպատասխանատու դերը զինք փորձութեան մէջ ձգելով , յապաւումներ ըրաւ եւ տեղ տեղ բնագրին մէջ այնպիսի հայերէնի փոփոխութիւններ կատարեց որ լեզուի անհմտութիւնը կը մատնեն եւ տպագրութիւնը իր ամենէն տարրական մասին մէջ թերացած գտնուեցաւ : Անշուշտ գրաբար թարգմանութիւնը ինք չը հնարեց , եւ արդէն կար . իրեն կը մնար գոնէ տպագրական փորձերուն հսկել :

Ի՞նչ դատապարտելի զանցառութիւն . սխալները բառին բովանդակ նշանակութեամբ հոն կը վխտան , եւ 1895ի գրաբար Ս . Գրոց կցուած վրիպակներու արդէն զեղուն ցանկը այս բանիս կը վկայէ : Բայց որ զարմանալին է՝ մինչդեռ մինչեւ 50րդ էջին համար միայն 3 վրիպակ կը նշանակուի , բանասիրութիւնը ՚ի ներքոյ եղեալ վրիպակներու մասնական ցանկին համեմատ շատ աւելին կը գտնէ եւ հարկ չի տեսներ իր քննութիւնը առաջ տանիլ այս տպագրութեան 1266 էջերէն մնացեալ 1216 էջերուն համար .

ՎՐԻՊԱԿՔ

1895ի Ս . Գրոց 1-50 էջերուն .

էջ .	Սիւն .	Տող .	Սխալ .	Ուղիղ .
ե .	1 .	6 .	էջ 227 .	էջ 229 .
ե .	1 .	13 .	էջ 435 .	էջ 434 .
ե .	1 .	17 .	դլ 10 .	դլ 11 .
ե .	1 .	27 .	էջ 950 .	էջ 905 .
ե .	1 .	27 .	դլ 12 .	դլ 14 .
ե .	2 .	16 .	էջ 216 .	էջ 210 .
3 .	2 .	17 .	հմր 6 .	հմր 16 .
9 .	1 .	35 .	Հեփթաղիմացիս .	Նեփթաղիմացիս .
9 .	1 .	41 .	Րիբաթ .	Րիփաթ .
10 .	1 .	16 .	Սեմ .	Սէմ .

Էջ .	Սիւն .	Տող .	Սխալ .	Ուղիղ .
19 .	2 .	14 .	Սւասիկ .	Սւասիկ .
20 .	2 .	5 .	Սատերբ .	Սատեր .
38 .	1 .	41 .	Դդա .	դ՛ա .
38 .	1 .	9 .	պագանիցեմք .	պագանիցեմք .
39 .	1 .	18 .	առ .	առ .
46 .	1 .	30 .	ղիք .	գիք .
50 .	1 .	33 .	զերելիրս .	զերելիրս .

Կը տեսնուի թէ Աստ . Ամեր . Ընկերութիւնը ճոխ միջոցներ դրած է բնաբեր տարբեր ընթերցուածոց մասին այս հրատարակութիւնը պատրաստողին տրամադրութեան տակ . բայց նիւթական զոհողութիւնն ու Ս . Գրոց թարգմանութեանց Անգղերէն , Գերմաներէն , Ֆրանսերէն նորագոյն օրինակները ի՞նչ օգուտ ունին երբ գրական զեղծունմն մը կայ որ չէ դարմանուած եւ երբ դժուարութիւնը գրական խնդրոյ մը բոլորտիքը կը դառնայ :

Հին սերունդը կերթայ , քսաներորդ դարը նորերուն առջեւ գրական բաց ասպարէզ մը կը թողու : Ո՛վ որ կուզէ թող գրէ , ի՛նչ որ կուզէ թող գրէ , բայց գրողը թող իր գաղափարին քաջութիւնն ունենայ (տես Մաղիկ , 28 Մայիս 1894) , եւ իր գրիչէն ելածը իր հասակովը ստորագրէ : Որո՞ւն անունը ուսկից կը ծածկուի , միթէ հասարակութիւնը գիտէ՞ մատենագրին ով ըլլալը : Չէ թէ միայն գաւառացին , բայց պօլսեբնակ շատեր մեր էն ծանօթ հրապարակագրերէն շատին նոյն խի կրեւսը տեսած չեն . անոնց անունը Գ կամ Ա ըլլայ տարբերութիւն չընէր :

Իսկ բանասիրութիւնը որ կը ճանչնայ մատենագիրը եւ անոր գրական տեսութիւններուն մօտէն տեղեակ է՝ իր անունը անկէ ծածկելը ի՞նչ օգուտ ունի : Կը բաւէ երկու տող , որչափ ալ իր ոճը կեղծէ եւ իր գրական սկզբունքը պատրուակէ . բանասիրութիւնը չուշանար անոր անունը երեւան հանելու , որովհետեւ եթէ գրողը իր գրութիւնը չ'ստորագրէ՝ գրութիւնը կը ստորագրէ գրողն :

Այլ է սակայն ծածկանունը գոր պէտք չէ շփոթել անունը բնաւ չը գնելու հետ : Քաղաքական պատասխանատուութիւնը որոշելու համար գրական պատասխանատուութենէն՝ ներքին կեանքը ընտանեկան անունով եւ հրապարակական կեանքը ծածկանունով իրարմէ զանազանելէ աւելի յարմար միջոց չը կայ . բաւ է որ երկու պարագային մէջ ալ պատասխանատուութիւնը կերաշխաւորուի ո եւ է անունով :

Մատենագիր մը կրնայ իր երկասիրութիւնը ստորագրել իր յատուկ անունով եւ գրածին անձամբ պատասխանատու մնալ . գրագէտ մը ո եւ է կազմակերպեալ մարմնոյ մը հաշտոյն կրնայ աշխատիլ եւ այդ կազմակերպեալ մարմինը ինք կը ստանձնէ իր պատրաստել տուած գործին պատասխանատուութիւնը գրքին վրայ իրեն յատուկ խորհրդանիշ

մը գնելով . աշխատասիրող մը կրնայ իր գրքին վրայ չը գնել ոչ իր անունը , ոչ գիրքը իրեն պատրաստել տուողին անունը եւ ուրանալ ամէն պատասխանատուութիւն . հրապարակագիր մը կրնայ հրապարակել վրայ ծածկանուն գործածել որոշելու համար կեանքի մէջ իր կատարած կրկին դերերու տարբեր պատասխանատուութիւնը :

Իննեւտասներորդ դարու մէջ ամենէն կարող եւ էն համակրելի հրապարակագիրն անգամ շարհամարհեր գիմակի գործածութիւնը . բայց երբ հասարակութիւնը զինք լրագրութեան բեմը կոչէ՞ գիտէ թէ 'ի հարկին իր զիմակը երեսէն վար առնել եւ ընդհանրութեան կամքին առջեւ խոնարհիլ պէտք է : Բանասիրութիւնը ընթերցողին կը թողու իննեւտասներորդ դարու հետեւեալ լրագրերը թղթատել եւ այս իրողութեան անձամբ վերահասու ըլլալ :

ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ԼՐԱԳՐԵՐ

Եղանակ Բիւզնդ .	1803 .	Աւետարներ	1855 .	Ափեղցփեղ	1862
Յիշատակարան	1807 .	Արեւելք	1855 .	Դիմակ	1862
Դիտակ Բիւզնդ .	1812 .	Թութակ	1855 .	Յաւերժահարս	1862
Լրոյ գիր	1830 .	Արեւմուտք	1356 .	Թոչնիկ պէգ .	1863
Շտեմ . Պիտ . Գիտ .	1839 .	Զուարճախօս	1856 .	Ժամանակ	1863
Արշալոյս Արարտ .	1840 .	Քնար Արեւին .	1857 .	Վարդ Կեսար .	1863
Ազգար . Բիւզնդ .	1840 .	Երեւակ	1857 .	Արժուիկ Տար .	1863
Բազմավէպ	1943 .	Մուսայք Մսեց .	1857 .	Յոյս	1864
Հայրենասէր	1844 .	Մեղու Հյասնի .	1858 .	Երկրագունդ	1864
Ազգասէր	1845 .	Հիւսիսափայլ	1858 .	Փունջ	1864
Հայելի	1846 .	Ճոպար	1859 .	Հիւսիս .	1864
Կովկաս	1846 .	Մեղու	1859 .	Լուսափայլ	1864
Սուրհանդակ	1846 .	Փարիզ	1860 .	Արմաւենի	1865
Հայաստան	1846 .	Արեւելեան Դար	1860 .	Միլի Աւար .	1866
Յայտարար	1847 .	Սէր	1860 .	Հյկ . Աշխրհ .	1866
Բանասէր	1848 .	Թութակ	1860 .	Միածան	1866
Ուսումնասէր	1849 .	Կոտնիկ Հ . Աշխ .	1860 .	Գարուն	1866
Արարտ	1850 .	Միութիւն	1861 .	Վաճառական	1866
Հայրենասէր	1850 .	Քնար Հյկակն .	1861 .	Սիոն	1866
Բուրաստան	1851 .	Համբաւաբեր	1861 .	Արարտ	1867
Բանասէր	1851 .	Թոչնիկ	1861 .	Երիզա	1867
Նոյեան Աղանի	1852 .	Կիլիկիա	1861 .	Իրաւունք	1867
Մասիս	1852 .	Մամուլ	1861 .	Թոչնիկ	1867
Արփի Արարատեան	1853 .	Կիթառ	1862 .	Եփրատ	1867
Ընտանի Իմաստա .	1854 .	Վարդ	1862 .	Դիտակ	1870

Ասաղիկ Արեւելե. 1855.	Չեփրու 1862.	Օրագիր 1870
Արծուի Վասպրկ. 1855.	Դարուն Հասնի. 1862.	Հորիզոն 1870
Մասեաց Աղաւնի 1855.	Ծաղիկ 1862.	Հայրենիք 1870
Փող Առաւօտեան 1870.	Ապագայ 1877.	Նոր Դար 1884
Մեղու 1870.	Փարոս Հյստնի. 1879.	Արեւելք 1884
Ծիածան 1871.	Ծաղիկ Մանկանց 1880.	Խիկար 1884
Արեւելեան Մամլ. 1871.	Բրտան, Մնկնց. 1882.	Արաքս 1887
Ասիա 1872.	Արձագանք 1882.	Հանդէս Ամսօր. 1887
Դաստիարակ 1872.	Առողջպահ. թերթ 1882.	Մուրճ 1888
Մշակ 1872.	Աղբիւր 1882.	Ազգագ. Հանդ. 1895
Լոյս 1873.	Գործք 1882.	Լուսմա 1896
Թատրոն 1874.	Վարժարան 1882.	Բիւզանդիոն 1896
Դպրոց 1875.	Բիւրակն 1882.	Սուրհանդակ 1899
Միմոս 1875.	Գրական Շրժմ. 1883.	Եւն. եւն. եւն. (1)
Նորագիր 1876.	Ընտանիք 1883.	
Փորձ 1877.	Լապտեր 1883.	

Ծածկանունը գրեթէ միշտ պէտք մըն է հրապարակագրի մը համար, երբեմն քմահաճոյք մը, պատահարար չարամտութիւն, ստեպ համեստութիւն: Աքողեալ գեղեցկութիւնը աւելի հրապոյր ունի եւ մանիշակը թուփերուն ծոցը թագչելուն համար նուազ չի փնտռուիր քան միւս ծաղիկները. (տես Ծաղիկ 28 Մայիս 1894), Եթէ դպրոցական մը ուզէ իր գեռաբողբոջ հանճարը փորձել գրական հրապարակի վրայ՝ ինչու նեւ ընդի չըլլայ իրեն սիրուն ծածկանունան մը տակ ծպտիլ:

Եթէ հմուտ եկեղեցական մը ուզէ՝ սրբավայրին բնմէն ալ անդին իր անխոնջ գործունէութեան նոր ասպարէզ մը գտնել եւ լրագրութեան ամբոխալի հրապարակին մէջ իր ծուխերու բազմութեան խառնուրդ՝ ինչո՞ւ չըջանայեցութեամբ իր իսկական անունը նախապէս ծածկանունան չը փոխէ: անա պէտք մը զոր ոչ ոք կուրանայ:

Եթէ կին մը օրաթերթերու մէջ երեւնալ փափաքի՝ ինչո՞ւ հեռաւ տես փափկանկատութեամբ չապաստանի ծածկանունան ստուերին. ո՞վ աւելի յաջողակութեամբ զինք պիտի պաշտպանէ թերթերու մէջ սպըրգած կոշտ ու կոպիտ ակնարկութեանց դէմ: Գայթակղութիւնը՝ եթէ երբէք պատահի, նուազ մեծ կըլլայ եւ կը սահմանափակուի գրագիտաց մէջ տեղ որոնք գիտեն պէտք եղածէն աւելի կարեւորութիւն չը տալ

(1) Յարգ. Հեղինակը զանց ըրած է յիշել արտասահմանեան քանի մը թերթերու անուններ, ծանօթ պատճառներով:
 Ծան. Խմբ. «Բանասէր»ի:

նենգամիտ յարձակումներու: Թող ուրեմն կին մը Յիւլի կամ Սիւլի ստորագրէ եւ իր խոհեմութեան ապացոյցը տուած կըլլայ:

Մանաւանդ ծածկանունը աւելի բնորոշ է քան թէ ընտանեկան անունը: Մեր յատուկ անունը մեր կնքահօրմէն կընդունինք որ կանխաւ մեր հաւանութիւնը չ'ստանար եւ մեր հաճութիւնը չի հարցներ. իսկ ծածկանունը մենք ինքզինքնուս կուտանք, եւ երնեկ գրագէտին որ իր գաղափարներուն յայտարար մակդիրը կը հնարէ եւ աւելի ծափ քաղող ծածկանունը այն է որ զրոզն ու գրիչը մէկ անգամէն կը ճանչցնէ հասարակութեան:

Դուն Եղիա ես, եւ անա Գրասէր Ատոմ կըլլաս. — իրաւ է, ոչ ոք քեզի չափ գիրք որոճաց: Դուն Գրասէր Ատոմ ես, եւ անա կը տխրիս Մեղանիա կը դառնաս. — Ափսո՛ս, ո՞վ հոգեակ, դարձեալ իրաւ է: Այս քա՛նի մէկ սգացիր, քա՛նի քանի անգամ արցունք թափեցիր. քու երկինքդ միթէ բնա՞ւ կապոյտ չունի: Ա՛հ, գիտեմ, դուն կուզես միշտ հառաչել ու մրմնջել ու քու աղու մրմունջդ կը բաւէ զքեզ ճանչցնել հասարակութեան, ուրեմն ո՞վ քեզ շատ պիտի տեսնէ քու քմահաճոյքդ եթէ վաղը խորհրդաւոր Նիրուանան յաւիտենական մշուշով պատէ քու մրրկայոյց ճակատդ:

Մեծ ու պղտիկ լրագրի մը շուրջ կը խմբուին եւ կուշտ ու կուռ կը խնդան: — «Հոգիք սիրես, ո՞վ է սա Ապանոգեանը», կը հարցնէ մեղոյ ձայն մը: Անդիէն չարածճիին մէկը առաջ կանցնի, ծածկանունան թափանցիկ անդուսին ետեւէն կը տեսնէ իրմէ ոչ նուազ չարածը՝ ճի մը: — «Հա՛հ, դուք ալ չը գիտնայիք. այո՛, նոյն ինքն է, Ա. Փանոսեանը», կաղաղակէ յաղթապանծ: Նոր խնդուք, նոր ուրախութիւն եւ նոյն իսկ խայթոցին համը բերանը մնացողը՝ մեղրին քաղցրութեան համար՝ կը ներէ ասեղի հարուածին:

Այսպէս Շահնուր, Քասիմ, Հրանդ, Երօտ, Հաճի Մխիթար, Կարօ, Եւտերպէ, Գիսակ, Զարմայր-Դպիր, Լիոնքէ, Եոհան Վանանդսէյ, իննեւտասներորդ դարու մէջ հասցուցած մտերիմ ծածկանուններն են եւ ո՞վ չի գիտեր որ Հրազդան եւ Պարոյր մեր էն կարող գաղափարի ղեկավարները կը մնան: Միայն թէ քանի որ հրապարակագիրք անգամ սկսած են իրենց յօդուածը ստորագրել՝ ուրեմն պէտք է հետեւցնել թէ գրական բարքերն ի վաղուց փոխուած են եւ թէ՛ ապագային մատենագիրք անշուշտ պէտք է իրենց գիրքը ստորագրեն:

Հեղինա՛կ, թարգմա՛ն, աշխատասիրո՛ղ, յօրինո՛ղ, միով բանիւ ո՞վ դուք մատենագիրներդ որ ձեր անունը իննեւտասներորդ դարու մէջ յիրաւի կամ յանիրաւի ձեր ընթերցողներէն ծածկեցիք, ըսէ՛ք, ձեզ ո՞վ ստիպեց գրական հրապարակը ելլելու. եւ եթէ գրական հրապարակը եւլաք՝ ալ ինչո՞ւ կը պահուրտիք: Արդեօք վարձկաննե՞ր էիք եւ ձեր գրիչն ու խիղճը մէկ տեղ ծախեցիք եւ վախցա՞ք երեւան ելլելու: Ո՛չ

անշուշտ, քանի որ ձեր հրատարակած գաղափարին հաւանեցաք, եւ ձեր ընտրութիւնը ձեր դիտաւորութեան ազնուութիւնը հաստատեց: Ուրեմն ի՞նչ կը նշանակէ ձեր մտքին ծնունդը կամ ձեր որդեգիրը վիժածի մը պէս փողոց նետել:

Աղէ՞կ է գաղափարնիդ: — ողջամիտ գաղափար մը յզանալու փառքը ուրիշին մի՛ տաք, յիմարութիւն է: Գէ՞շ է գաղափարնիդ: — վատթար գաղափարի հայր գտնուելու ամօթը ուրիշին ուսերուն վրայ մի՛ նետէք, վատութիւն է: Գէ՞շ աղէկ գաղափարնուդ տէր կեցէք եւ ձեր անունը ձեր դրած գրքին վրայ երեւնայ: Անշուշտ, գրական զեղծումն մըն է այս որ իննեւտասներորդ դարու մէջ գործուած է, Հայ Դպրութեան քննական պատմութիւնը զայն կարճանագրէ մաղթելով որ անբարտառազիր հրատարակութեանց վերագարծը անհնարին ըլլայ:

ԼԵԶՈՒԱՅԱՆԱԿԱՆ ՊԱՅԻՍՐ.

Հին լեզուին եւ նորին մէջ տեղ ընտրութեան վարանումը, մտաւցածին եւ անգոյ օրէնքներու կիրառութիւնը, ողջամիտ սկզբանց եւ արուեստակեալ կանոններու լեզուաբանական պայքարը՝ շատ ուրիշ պատճառներու հետ՝ նախորդ դարու մէջ կասեցուցին գրականութեան ընթացքը: Հին լեզու մը ունինք, մեր երանաշնորհ նախնեաց մեզ թողուցած ժառանգութիւն. ունինք նաեւ՝ այդ նուիրական աւանդէն զատ՝ ժամանակակից կենդանի լեզու մը, որ նոյն իսկ մեր սրտին թրթուումն է: Եթէ գիտնանք հինէն ու նորէն հաւասարապէս օգտուել, եւ երեւակայութեան ցնորքներուն՝ դպրութեան շահը չը զոհել, այն ատեն միայն լեզուի մշակութեան դժուարին գործին մէջ մեր աշխատութեան բաժինըն ալ կուեննայ իր յատուկ նշանակութիւնը:

Այս ողջամիտ համոզումը գոյացնելու համար լեզուաբանական հարիւրամեայ պայքարին այլ եւ այլ երեւոյթներուն մենք ալ հետեւինք: Հինին ու նորին մէջտեղ լեզուին տարուբերումը չէ որ ուշագրութիւնը անչափ կը գրաւէ՝ հապա որչափ տարբեր հակամտութիւններու գծած որոշ ուղղութիւնը: Լեզուի ծփանքին մէն մի վէտ իր սեպհական ընթացքով առաջ կերթայ մինչեւ կը հասնի կանխորոշ կէտ մը. այնպէս որ բանասիրութիւնը դիւրաւ անոնց մէջէն երեք գրական տարբեր ուղղութիւն երեւան կը բերէ:

Առաջին. — 1803ի Յ. Զօհրապեանի Աշխարհաբար Աստուածաշունչի Պատմութեանէն եւ 1805ի Ս. Գրոց գրաբար անդուգական հրատարակութեանէն սկսեալ մինչեւ 1836ի գրաբար Հայկազեան Բառգիրքը եւ 1860ի

Աշխարհաբար Բառգիրքը. եւ անկէ առաջ երթալով 1852ի գրաբար Ի պէտս Զարգացելոց Քերականութիւնը, եւ 1866ի աշխարհաբար Քննական Քերականութիւնը, վերջապէս բոլոր յարակից հրատարակութիւններով մէկ տեղ 1883ի Մատենագիտութիւնը եւ 1895-1896ի Մայր Յուցակը: Բանասիրութիւնը կը հաստատէ որ Մխիթարեանք կատարեալ ձեռնհասութեամբ հին ու նոր լեզուի մշակութեան հոգածու կը դանուին:

Երկրորդ. — 1829ի Գ. Փէշտիմալձեանի մաքուր աշխարհաբարով հրատարակած կրթութիւն Քաղաքավարութեանէն սկսեալ մինչեւ 1845ի Տէրոյնցի Մկրտութեան եւ Հաղորդութեան վրայ գրած դաւանաբանական տետրակները եւ անկէ առաջ տանելով 1853 Ռուսինեանի Ուղղախօսութիւնը եւ 1881ի Հ. Իփէքձեանի կրթական ծրագրով գրաբարի ուսուցումը վարժարանաց մէջ չափաւորելու միտումը եւ 1 Փետրուար 1897 Մաղիկի էջ 67ի յօդուածը ուսկից կը հաստատուի թէ Շարականները եւ այլ գրաբար հոգեբուխ երգերը վերցնելու անձան փորձեր կըլլան. վերջապէս 16 Մարտ 1898ի Մասիսի պարզած գրական տեսութիւնը նկատի առնելով՝ բանասիրութիւնը կը հետեւցնէ թէ գրաբարը հեռզհեռէ իր վարկը կը կորսնցնէ մեր նախկին եկեղեցւոյ գիրկը մնացող ազնիւ մեքազնէից քով:

Երրորդ. — 1853ի Տօք. Բիկզի կատարած Ս. Գրոց աշխարհաբար ընտիր թարգմանութեանէն սկսեալ մինչեւ 1883-1884ի Ս. Գրոց անյաջող վերաքննութիւնը եւ այլ յարակից գրաբարախառն հրատարակութիւններ ինչպէս «Բիւրակն որ Աղօթք 'ի դէմս Բնութեանի նման անգրջրհեղեղեան գրաբար քերթուածներու եւ յօդուածներու առջեւ լայն կը բանար իր սիւնակները» (տես. էջ. 97 Աւեսաբեր, 16 Մարտ 1901.) եւ անկէ մինչեւ 1898ի Ս. Գրոց ոչ նուազ անյաջող նմոյշ թարգմանութիւնը նաեւ Շարականները եւ նախնեաց հոգեբուխ երգերը Բողոքականաց Երգարանին մէջ մտցնելու համար առ այդ կարգեալ Յանձնախումբին յայտարարութիւնը (տես Բիւրակն, նոր Շրջան, թիւ 2) եւ այլ պարագաներ աչքի առջեւ ունենալով բանասիրութիւնը կստուգէ թէ Բողոքական հատարակութիւնը դէպ 'ի գրաբար վերագարծ մը կրնէ:

Ինչո՞վ պէտք է բացատրել այս հակընդդէմ ձկտում, ի՞նչ բանի վերադրելու է այս աննման երրեակ երեւոյթը: Ինչո՞ւ ոմանց քով գրաբարի համար անգիտակից եւ յարաճուն մենամոլութիւն մը կայ. այլոց քով տեւական եւ անտեղիտալի մղումն մը կը նշմարուի դէպ 'ի աշխարհաբար, թէեւ կան ալ ոմանք որ կը ջանան հինը եւ նորը իրենց կարեւորութեան համեմատ ուրոյն վարգացնել:

1843ին Ասատուր պատրիարք մամլոյ գահավէժ արձակման հանդէպ գտնուելով, եղեալ իրողութիւնը իր հաւանութեամբ վաւերացնելէ ուրիշ միջոց չունեցաւ: Աշխարհական գիրչը ուրեմն պատեհութիւն ստացաւ աշխարհականին ուղղել իր խօսքը, հետեւաբար խօսակցութեան լե.

զուն ընտրեց եւ իր գրութեանց մէջ աշխարհաբարը դործածեց : Բայց մամուլի վրայ հայ կղերին հսկողութեան դադարելուն հետեւանօք, նաեւ դադարեցան այն նիւթական նպաստները որ կղերին կողմանէ ապահովուած էին երբեմն դպրին ու պատուելիին եւ ամէն անոնց որ Յովհաննու, Պօղոսի, Մայր եկեղեցւոյ եւ Արապեան տպարանի մէջ իրենց գրքերը տպել տուած էին :

Ուրեմն հայ գրագէտը պէտք զգաց ժողովրդեան հոծ բազմութեան կոթնիլ, հասարակաց լեզուն իւրացուց, ռամկերէնը կոկեց, մշակեց . երբեմն լեզուի արմատական փոփոխութիւն մը երազեց սա թիւր ըմբռնումով թէ աշխարհաբարը պէտք է վերաբերի աշխարհականին եւ գրաբարը՝ իբրեւ եկեղեցապատկան գրքերու յատուկ լեզու՝ պէտք է թողուի եկեղեցականին : Արդեօք աշխարհականը հոս հասնելէն ետքը իր սահմանէն ալ անցաւ թէ չէ կղերը ընդհանուր պէտքի մը տեղի տուաւ . ինչ որ ալ ըլլայ իրողութիւնը, սա ճյմարիտ է որ եկեղեցական գրքերը աշխարհաբարի թարգմանելու փորձեր ալ եղան եկեղեցականաց կողմանէ որոյ սկզբնաւորութիւնը կրնայ սեպուել Աղօթադիրքը :

Բողոքական հասարակութեան մէջ ընդի տարրը Ամերիկացի միսիօնարներու հաշուոյն գրեց եւ թարգմանեց հազուադէպ բացառութեամբ : Այդ հրատարակութիւնները ցորչափ Տօք. Րիկլի պէս հայ լեզուի ոգւոյն հմտացեալ օտարի մը հսկողութեան ենթարկուեցան՝ արդարեւ գիտութեան լեզուն ժամանակին սահուն եւ մաքուր աշխարհաբարը եղաւ : Բայց երբ լեզուի ուղղութիւնը ընդիներու ձեռքն անցաւ՝ իրենց անձնական համոզման համեմատ լեզուին գրական ո եւ է ուղղութիւն մը տուին :

Այս ընթացքը պիտի չուշանար վնասել լեզուի զարգացման քանի որ գրողը իր գիրքը չէր ստորագրեր եւ վստահ էր որ իր հետեւած գրական սկզբունքներու համար երբէք գրական աշխարհին առջեւ հաշիւ տալու պիտի չը կոչուէր . իրաւ ալ այս օր ո՞վ գիտէ թէ Բողոքականաց երգարանին այս ինչ երգը ո՞վ է թարգմանած, կամ այն ինչ դաւանաբանական գիրքը ո՞վ է հեղինակած : Միւս կողմէ վաղեմի լեզուի պերճ դարձուածները եւ խորհրդաւոր կնճիռները իրենց համար փորձիչ հրապոյր մը ունեցան, հինը նորին խառնելով ուզեցին աննման նախնեաց նմանիլ եւ ճոռոմ ոճի մը ձրի փորձը կատարեցին :

Մխիթարեանք այս փորձութեանց դէմ մասնաւոր կերպով պաշտպանուած էին : Մեծ քաղաքներու եռ ու զեղը եւ գաղափարներու յարափոփոխ յորձանքը իրենց գրական տեսութիւնը չը կրցան սղտորել . հացի կոխը եւ ապրուստի սրտմաշտօքը իրենց վանքերուն երկաթ դռներուն առջեւ ստիպուեցաւ կանգ առնել : Մխիթար Արքայօր ղրտաւորութիւնն ալ այս էր երբ հայրենի գեղազուարճ ավերէն հեռու մեկուսացման կեանքն ընտրեց իր աշակերտներուն :

Երբ 19րդ դարը բացուեցաւ՝ Մխիթարեանք կազմ եւ պատրաստ էին լեզուաբանական սլաքաբարը յաջողութեամբ մղելու . արդէն իրենց Մխարանութեան հիմնադիրը ատեն առաջ պատրաստած էր 1727ին «Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուի»ն եւ «Աշխարհաբար է ի գրաբար Բաղդիրք»ը որ հազիւ 1769ին լոյս տեսաւ : Ուրեմն զարմանք չէ որ աւրագափայ մամուլներով օժտեալ եւ ձեռքերնուն տակ ճոխ թանգարան մը ունենալով երբ մտան յասպարէզ, ստուգիւ իրենց գծեցին աշխարհաբարի հետեւելիք նախաշաւիղ ուղղութիւնը եւ գրաբարը գրեթէ իրենց մենաշնորհն եղաւ : Բայց որպէս զի լաւ ըմբռնուի լեզուաբանական պաշտարին մէջ իւրաքանչիւր գերակատարի արարքը՝ բանասիրութիւնը հարկ կը տեսնէ գրական դարը համառօտագրել :

1803 «Աշխարհաբար շարագրութիւնը որ ըսինք, նայեցանք որ «զուտ հայերէն ըլլայ՝ առանց այլազգի բառեր մէջը խառնելու՝ «տաճկերէն, պարսկերէն կամ ֆռէնկերէն (ինչպէս որ հիմակու ժաւ «մանակըս մեր ցիրուցան եղած ազգը ինչ ազգի հետ որ բնակեր է «նէ՛ կամաց կամաց անոր լեզուէն ատեր խառնել է իր հայերէնին «մէջը) որ ասով շատ աւեր է աշխարհաբար լեզուինս ու անանկ «փոխուել է որ՝ մէկ տեղացին մէկալին ըսածը դժվար կը հասկնա : «Անոր համար մենք ջանացինք որ այսպէս չըլլա . հապա ամէնքը «հասկընան . ուստի ոճն ալ ըստամպօլցիի հայերէնի կերպով բոնեցինք, որ բուն հայաստանցոց ալ աւելի մօտ է, ու Պարսկահայք ալ «կը հասկընան . միայն թէ՛ ուր տեղ որ խօսք այսպիսի աշխարհաբարէն կը սրկուէր՝ ան տեղը գրաբառէն առած բանեցուցինք ու «տեղ տեղ այսպէսով մեկնելով զառ տաճկերէնը քովը գրինք» : Էջ 4, Յառաջը . Աստուծ . Պատմ . Յ . Զօհրապեան, 1803 Վենետիկ :

1812 «Ի խնդրոյ Ընկերութեան Արշարունեաց 1812-1817 (աշխարհաբար) Դիտակ Բիւզանդեան որ պատմութիւնն է քաղաքական, պատեւ «րազմական, բանասիրական ու եկեղեցական որ հիմակվան ատեննե «րբս կըլլան աշխրքիս վըրան» : Մ . վրդ . Փիւսկիւճեան . Վենետիկ :

1825 «Ըստ մարթելոյ յերիւրեալ 'ի մերս հասարակաց անխառն բար «բառ» : Աշխ . Նոր Կտակարան, Յ . Զօհրապեան, 1825, Փարիզ :

1826 «Զառաջնոց խրթնութեանց եւ զթերութեանց՝ հեղհեռէ մա «նրախոյզ քննութեամբ ջանան զպարզութիւն եւ զկատարելութիւն «հանդիսեցուցանել 'ի զանազան ոճս յաշխարհաբարն եւ 'ի գրաբա «ռըն» : Յառաջը, էջ Գ . Բերակ . Բ . տիպ, Տէր Մեսրոպ, 1826, Կ . Պօլիս :

1829 «Այս գրքուկը՝ որ կոչի Կրթութիւն Բաղաքավարութեան . «գպրատ նց մա կանց համար կամեցաք յարմարել ռամկական ոճու «որ հեշտ հասկնան եւ մէջը եղած կանոնները 'ի մանկութենէ սոր «վին» : Յոջ . էջ 6, Կրթ . Բղք . Գ . Փէշտիմալճեան, 1826, Կ . Պօլիս :

- 1833 «Թէպէտ ասկէց 11 տարի առաջ յԵրկրպտոս դտնուած օրերս «Աստուծոյ շնորհացը ապաւինելով երկու հատոր բժշկարան շինե- «ցի, բայց երբ որ դարձայ յետ եկայ յիմ հայրենիքս՝ տեսայ որ «անոնք գրաբար ըլլալուն համար՝ այնչափ յարգի չեն եղեր մերայ- «նոց ոմանց քով. ուստի ազգիս օգուտը առաջ տանելու մտքով՝ «դարձեալ ձեռք զարկի այս բազմահատոր բժշկարանը շինելու պարզ «ու աշխարհաբար հասկցնելով» : Ա. հատոր, Յառաջ. Ը, Բժշկ. Արհեստին Կրթութիւն, Մ. Րէստէն, 1833, Օրթագեղ :
- 1834 «Հաւատարիմ բացատրութեամբ ՚ի հասարակաց լեզու» : Աշխարհաբար Նոր Կտակարան, Մ. Սալլանթեաց, 1834, Մոսկուա : Այդ թուականէն սկսեալ աշխարհաբարը կերկճղի եւ կը ձեւա- ցընէ արեւելեան եւ արեւմտեան աշխարհաբարները : Քաղաքական դէպքերու բերմամբ 1828էն մինչեւ 1844 էջմիածնայ կաթողիկոսին անունը չը յիշատակուեցաւ Թուրքիոյ հայ եկեղեցեաց մէջ, ինչ որ կը բացատրէ Արարատեան լեզուի առանձին մշակութիւնը : Տեղւոյ վրայ գտնուող բանասիրաց կը վստահինք այդ մասին հարկ եղած ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը պատրաստել :
- 1836 Մտիթարեանք կը հրատարակեն Հայկազեան երկհատոր Բառ- զիրքը որոյ մէջ ժամանակագրական կարգաւ նախնեաց հեղինակնե- րէ բերուած վկայութիւններով կը հաստատուի բառերու ե՞րբ եւ որո՞նց կողմանէ հետզհետէ գործածուելը :

Մանարձակք Բերայ Գերեզնեանսան

Սիրականեան Սարրափ Նիկողոսի Դուստր Իսկուռի

Անօրէն մահուան
ուժն ինձի հասաւ,
Անուշիկ արեւս
ինձի շատ տեսաւ.
Կաղաչեմ Փրկիչս
այս խաւար բանտէն.
Անմահ կեանքով զիս
ողջնցուր նորէն :
Հարս եկայ քեզի
Յիսուս իմ Յիսուս,
Տարիքս է պղտիկ,
բայց մեծ է յոյսը :
Յ. Տ. 14 Սեպ. 1836 :

Տես էջ 51-52 «Իրական կեանքի նուագներ», Բ. ախպ, 1893 :

Սիրականեան Սարրափ Նիկողոսի Որդի Եփրեմ

Երբ կը ծաղկէի
ես վարդի նըման,
Արմաաչս չորցուց
զիս մահըն դաժան :
Մանուկ էի ես
ինը տարեկան,
Կարճըցուց օրերս
խոթեց յայս տապան,
Բայց շատ մի լաք դուք
ծնողք Սիրական :
Յիսուս է յոյսըս
չի զրկեր զիս Ան :
Յ. Տ. 30 Սեպ. 1836 :

- 1839 «Ազէկ գիտենք աշխարհաբար լեզուն յառաջացնելու հարկա- «ւորութիւնը՝ օր ըստ օրէ զանիկայ սրբագրութեամբ մշակելով» : Տես Յառաջ. Շտեմարան Պիտ. Գիտելեաց, 1839, Զմիւռնիա :
- 1843 «Տէրոյնց 1843էն սկսեալ հետ զհետէ հրատարակած է հեղի- «նակուած եւ թարգմանուած երկեր կրօնական, իմաստասիրական, «պատմական, քիչ շատ մաքուր աշխարհաբարով. միայն թէ օգտա- «կար գաղափարներ չէր որ կը տարածէր, այլ կը յուզէր ընա- «զանցական խնդիրներ եւ կը զբաղէր կրօնական սքօլաստիք վէճե- «րով» : Տես էջ 226, Ընդ. Օրացոյց Ազգ. Հիւանդանոցի, 1901, Կ. Պօլիս :
- 1848 «Կէս դարէն աւելի է որ Տօք. Րիկզ Աստուածաշունչի աշխար- «հաբար թարգմանութիւնը ՚ի գլուխ հանեց : Այս մասին անոր ան- «գուգական փորձառութիւնը հանրածանօթ է» : 4 Մարտ 1898, Շրջաբերական Աստ. Ամբ. Ընկ., Կ. Պօլիս : Օգն. Գործ. Ս. Կ. Պլիս :
- 1852 Հ. Ա. Բագրատունի կը հրատարակէ իր Քերականութիւն ՚ի Պէտս Զարգացելոցը : Նախորդ դարու մէջ գրաբարի մասին աւելի ճոխ այլ Քերականութիւն մը չէ երեւցած :
- 1853 «Մեր ազգն ալ՝ շատո՛ւց իվեր ան վսեմ գրաբարը կորուսած, «կը զգար ընդհանուրին հասկնալի լեզուի մը կարօտութիւնը : Ան «լեզուն կար բայց այնչափ խեղճ վիճակի մէջ էր որ ոչ ոք կը հա- «մարձակէր լեզու ըսելու անոր : Սակայն տաս, տաս-հինկ տարիէ «ի վեր, ուսումնական անձէր՝ մասնաւոր ու պարբերական գրվածնե- «րով զանի շատ շքակեցին շքակրտեցին եւ ազգըն իր հին կորու- «սած լեզուին տեղ ունի այս օր : Աս Ուղղախօսութիւնը՝ երբ ըլ- «լայ պիտի ելնէր. վաւեղի լեզու մը առանց ուղղախօսութեան «չ'ը՛լլար» : Յառաջ. էջ Գ, Ուղղախօսութիւն, Ռուսինեան, 1853, Կ. Պօլիս :

- 1859 «Ստեփան Փափազեան գրաբար լեզուին վրայ բարակ բարակ «գիտողութիւնք սկսաւ ընել, ժամանակէ մը ետեւ անոր հետախա- «ղաղ ծածկուելը կը մարգարէանայր, ուստի գրաբար շարադրու- «թիւնք անօգուտ են, մեռեալ նն, ըսելով անոնց անպիտանութիւ- «նը կը ցուցնէր» : Եղծ գրպարտութեանց, էջ 11, Ա. Ս. Յ. Պա- լասանեան, 1859, Զմիւռնիա :
- 1864 «Այսպիսի լեզու մը որ տակաւին ուղղեալ՝ կարգաւորեալ եւ «հաստատ հիման վրայ չէ կը զրուցուի ընդհանրապէս, անոր կա- «տարեալ ֆերականութիւնը յօրինելու ՚ի հարկէ ոչ ոք կը վստա- «հի» : Տես Յառաջ. Աշխ. Քերակ. Մ. Քիրէճճեան, 1864, Կ. Պօլիս :
- 1866 «Վերջի տարիներս քանի գնաց ծանրագոյն կերպարանք մը «առաւ լեզուի խնդիրը. եւ ցայժմ իբրեւ լոկ հետաքրքրական բան

«կամ զուտ բանասիրական զբաղում նայուածը՝ սկսաւ վերջապէս
«ազգային գործոց կարեւոր մասն համարուիլ : Լեզուին ծագումը ու
«բնութիւնը, հիմակոնան գործածութիւնը հին ժամանակներու հետ
«բաղդատել գրաբար հայերէնը աշխարհաբար հայերէնին հետ քով
«քովի գնել կը պահանջէին : Խնդրուածը ո՛չ Քերականութիւն մըն
«էր ՚ի պէտս դպրոցաց՝ այլ իրօք Քննական Քերականութիւն մը ի
«պէտս բանասիրաց» : Տես էջ 7, Յոջ . Քննական Քերակ . , Հ . Ա .
Ա. յաջնեան , 1866 , Վիէննա :

1868 «Գրաբարի ուսումը մեր ազգային նախակրթութեան դաստիարակութեան մէջ առաջին եւ գլխաւոր մասը պիտի ըլլայ մինչեւ
«որ ազգին արդի լեզուն ժամանակակից գիտնարար ու գրագիտա-
«կան պիտոյիցը բաւական ըլլալու վիճակին հասնի : Եւ ո՞ գիտէ ,
«թերեւս ան լեզուն որուն կարեւորութիւնը կը զգանք եւ առ որ
«կը գիմենք նոյն իսկ մեր հին գրաբարը երբեմն նաեւ մեռեալ կու
«չուած լեզուն է» : Տես էջ 7 , Յոջ . Դպրութիւն , Ա . Մ . Գարա-
գաշեան , 1868 , Կ . Պօլիս :

1869 «Զուտ հայկական բառեր են դրածնիս բաց անոնցմէ որ տեղ
«տեղ հարկ եղաւ նախնեաց հետեւողութեամբ ձեւացնել կամ գա-
«ւառական բառ գործածել» : Աշխ . Բառգիրք , Անանեան , Յոսջ .
1869 , Վենետիկ :

1876 «Ահա գրաբարի ոգեւորն : Այսպէս մեռաւ նա , տեղի տալով
«աշխարհաբարին , որ սկսած էր արդէն իր հիւթեղ ոտտերի տակ առ-
«նուլ նորա գօս խորներ» : Տես էջ 100 , Ազգ . Դաստիարակութիւն ,
1876 , Կ . Պօլիս :

1880 «Գրաբարը թէեւ կանոնաւոր եւ հարուստ լեզու մը , սակայն
«չէ այնչափ գործածական իբրեւ զաշխարհաբար , եւ մասնաւոր թէ
«մեծ գծուարութիւն կը յարուցանէ նա աշխարհիկ լեզուէն բոլորո-
«վին տարբերելով , մինչեւ անիմանալի ըլլալ դրեթէ նոցա համար
«որոնք հայերէնի մասնաւոր գիտութեան չեն զբաղած» : Տես էջ 8 ,
«Աշխարհ . հայ լեզու , Սրբունի Տիւսաբ , 1880 , Կ . Պօլիս :

1883 Մխիթարեանք տպագրութեամբ լոյս տեսած գրքերուն Յանկը
կը պատրաստեն որով կարելի կըլլայ հետեւել հայ լեզուի զար-
գացման եւ գիտնականորէն ձգել վիճակն ու պէտքերը :

Վերաքննութիւն Աշխարհ . Ս : Գրոց , 1883-1884 , Աւետ . ըստ
Յովհաննու , Գլ . ԻԱ . 22 . «Եթէ ես կամիմ որ կենայ դա մինչեւ ես
«գամ , զի՞ փոյթ է քեզ . դուն եկուր իմ ետեւէս» :

Գործք Առաքելոց Գլ . Բ . 14 . «Արք Հրէաստանեայք եւ դուք
ամենեքին որ կը բնակիք յերուսաղէմ , այս յայտնի ըլլայ ձեզի եւ
ունկըն գրէք խօսքերուս :

Թուղթ առ Հռովմայեցիս , Գլ . Ժ . 1-2 . «Եղբարք , իմ սրտիս փա-
«ւաքն եւ աղօթքն առ Աստուած Իսրայելի վրայ է ՚ի փրկութիւն :
«Քանզի կը վկայեմ անոնց համար թէ ունին զնախանձն Աստուծոյ» :
— Գլ . ԺԶ , 17 . «Կաղաչեմ զձեզ եղբարք , դիտել այնպիսիներ
«որք կընեն հերձուածներ եւ գայթակղութիւններ արտաքոյ այն
«վարդապետութեանց զորս սովրեցաք եւ ետ կեցէք անոնցմէ» :
— Յայտնութիւն , Գլ . ԻԱ , 2 . «Ես տեսայ Սուրբ քաղաքը զնորն
«Երուսաղէմ , որ կիջնէր յերկնից Աստուծմէ իբրեւ զարգարուած
«հարսն իր էրկան համար պատրաստուած» : Աստուածաշունչ , Թարգ-
մանեալ երբայական եւ յունական բնագրերէն : Փ տպարանի Յ . Պօ-
լաճեան , 1883-1884 , Կ . Պօլիս :

1891 «Մենք հակառակ չենք արդի հայերէնին ինչպէս կը կարծեն
«թերեւս ոմանք , այլ հակառակ ենք այն ջանից որ կը թուին փա-
«կել նորա առջեւ յառաջդիմութեան ուղին , գնելով զնա կատար-
«եալ զատուցման եւ անկախութեան մէջ հին հայերէնէն» : Տես .
«Յառաջ . Աշխ . Քերակ . Ա . Մ . Գարագաշեանի , 1891 , Կ . Պօլիս :

1895 Մխիթարեանք հայ գրչագրաց ցանկը կը պատրաստեն որով
կարելի կըլլայ միայն գրաբարի վիճակը ձգել եւ հեղինակորէն ո
եւ է կարծիք յայտնել հին լեզուի վրայ :

1898 «Կէս դարէ աւելի է որ Աստուածաշունչը աշխարհաբար հայե-
«րէնի թարգմանուած եւ տպուած է : Շատ կողմերէ փափաք յայտ-
«նուած էր որ Աստ . Ամեր . Ընկերութիւնը Աստուածաշունչի աշ-
«խարհաբար վերաքննէ եւ ժամանակակից լեզուին յարմարցնէ» :
Պայպլ հաուզ , 4 Մարտ 1898 . Օգ . գործակալ
Ս . Կ . Պլիս .

«Աշխարհաբար աստուածաշունչը ամեն օր կարգացուելով պի-
«տի աւանդէ մեր ժողովրդեան թէ ի՞նչ կերպով պէտք է գրէ եւ
«խօսի իր մայրենի լեզուն» , 16/28 Մարտ 1898 , Մասիս :

Աշխարհաբար Աստուածաշունչի նմոյշ-թարգմանութիւն , 1899 ,
Աւետարան ըստ Մատթէոսի . Գլ . է . 6 . «Զի մի գուցէ իրենց ոտ-
«քերուն տակ կոխտան զանոնք եւ դառնան պատանեն զձեզ» :

1899 . «Մեր գլխաւոր աղբիւրը եղած է Պօլսոյ աշխարհաբարը թէեւ
«մեր քննութեան բովէն անցուցած ենք Ռուսահայոց բարբառը զոր
«այնքան հեղինակորէն գիտցած է պատկերացնել Ս . Պալատանեան
«իւր Մայրենի լեզուի Քերականութեան մէջ» : Քերակ . Բ . գիրք .
Յոսջ . 2 . Տօնէլեան , Կ . Պօլիս , 1899 :

Գրագիտուհի ազնիւ տիկնոջ մը կը վիճակի՝ դարը փակուելէն ա-
ռաջ , իր ալ կարծիքը յայտնել եւ վերջացնել այս հարկւրամեայ լեզուա-
բանական պայքարը : Արգարեւ Տիկին Զ . Տօնէլեանի պէս խորհած է
նոյն ինքն Յ . Զօհրապեան . սիրտն ու միտքը մեզ ուրեմն նոյն բանմ

կը թելագրեն . այսինքն 'ի մի ձուլել արեւելեան եւ արեւմտեան աշխարհաբարը :

Մեր մէջ չէ գտնուած հեղինակ մը որ Հայրիկի պէս իւրացուցած ըլլայ ժողովրդեան իւրանքաչիւր խաւերուն մտածման եղանակը , բացատրութեան ձեւը եւ բնիկ ոգին , եթէ յարմար դատուի արեւելեան եւ արեւմտեան աշխարհաբարի մէջտեղէն անջրպետը վերցնել եւ փոխանակ Քերականութեան լեզուն մշակել գրականութեամբ , բանասիրութիւնը ի՞նչ աւելի պատշաճ օրինակ կրնայ առաջարկել քան այն մտատիպար լեզուն որ մեզ կընծայուի Սիրաք եւ Սամուէլ , Դրախտի ընտանիք եւ Հայրիկի այլ երկասիրութեանց մէջ :

Յ.
ԼԵԶՈՒ

Լեզուն մտքին թարգմանն է . անով ձայնի յեղեղուկ ելեւէջը կը յարմարենք մեր ներքին գաղափարները արտայայտելու . հնչումը , շեշտը եւ առոգանութիւնը նշաններ կը ձեւացնեն մեր պէտքերը բացատրելու : Լեզուն է որ ասունը անասունէն կորոշէ , մարդը արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցութեան մէջ կը դնէ , իր նմանին հետ խօսակցութեամբ կը կապէ եւ քաղաքակրթութեան ճամբայ կը բանայ :

Նախկին ժամանակաց մէջ մարդկային գառողութիւնը կրմբունէր միայն ինչ որ իր տեսութիւնը կը գրաւէր եւ պէտք է խոստովանիլ թէ իր պէտքերը կեանքի կոշտ եւ անհրաժեշտ առարկաներէն անդին չէին անցներ : Սակայն որչափ մարդկութիւնը յառաջադիմեց՝ նոյն համեմատութեամբ լեզուն զարգացաւ , այնպէս որ երբ հնարուեցան ձայնանիշ տառերը՝ դպրութեան յաղթանակներն արձանագրեցին եւ կարելի եղաւ նախնեաց մտաւոր զարգացման ժառանգութեամբ տիրանալ :

Այն բանականութեան ազօտ նշոյլը զոր Գողթան երգիչներ աւանդաբար յաջորդ սերնդին կը փոխանցէին , յանկարծ տարբացաւ եւ վիւպասաններուն բամբռան ընկերակցութեամբ կցկցած Ռեֆեարմէտը դպրութեան նսեմ աշխարհին մէջ պայծառ լոյս մը արձակեցին . ինչու որ գիրը հնարուելէն ետքը մարդիկ գրածնին լուծեցին ու վերլուծեցին , գաղափարները դասաւորեցին ու համարադրեցին , ամէն մէկ նախադասութիւն բաղադրեցին ու տարբազարեցին , միով բանիւ խօսքը գառողութեան կշիռէն անցուցին ու ճարտասանութեան ծաղիկներով զարդարեցին :

Առանց լեզուի՝ դպրութիւնը գոյութիւն ունենալէ կը զազրի , եւ թէպէտ յաւիտենական են ճշմարտին , Բարեոյն եւ Գեղեցկին սկզբունքը

բայց եթէ խօսակցութեան կարողութիւնը մենէ վերցուի՝ անոնք ո՞ւր կը մնան , եւ եթէ բան մը չը կարենանք զրուցել՝ ճարտասանութիւնը եւ տրամաբանութիւնը միթէ դատարկ խօսքեր չե՞ն մնար : Դասական հոետորներ այն ատեն գրական սեռերու բաժանումն ինչպէս՝ Քնարերգութիւն , Դիւցազներգութիւն , Ողբերգութիւն , Կատակերգութիւն , Իմաստասիրութիւն , Բարոյախօսութիւն , Պատմութիւն , Վիպասանութիւն եւ այլն՝ հնարած պիտի չըլլային , ոչ ալ արեւմտեան գրագէտներու վարդապետած Իրապաշտ , Բնապաշտ , Գաղափարապաշտ , Անկապաշտ գրական դպրոցներու խօսքը պիտի լսէինք :

Բարց լեզուն եւ դպրութիւնը մի եւ նոյն բաները չեն . առաջինը միջոցն է , երկրորդը վախճանը . մէկը գործիքն է , միւսը գործողութիւնը : Ընդհանուր մարդկութիւնը մի եւ նոյն նպատակով ճամբայ կելլէ , եւ տարբեր ճամբաներով իր նպատակին կը հասնի : Յիշել , դատել , երեւակայել , կամենալ , ըմբռնել , մտածել եւ խորհիլ ու բանաւարութեան հասուն արգիւնքը տարբարցնել գեղեցկագիտութեան սկզբունքներուն համեմատ . ահա այս է դպրութիւնը :

Դպրութիւնը հիմնուած է տիեզերական սկզբանց վրայ , որ նոյն եւ նման են ամեն մարդու համար . լեզուն՝ ազգին համեմատ՝ մի եւ նոյն գաղափարին համար կը գործածէ տարբեր գաղափարանիշ բառ եւ նոյն իմաստի եղանակաւորման համար հնարած է բառերու կերպական տարբեր դրութիւն մը : Դպրութիւնը ազգէ ազգ հազիւ կը զանազանի ճաշակի տեսակէտով . լեզուն նոյն իսկ ժողովուրդէ ժողովուրդ երբեմն հիմնովին կը տարբերի : Դպրութեան կարեւորութիւնը բացաձակ է եւ կը վերաբերի համայն մարդկութեան . լեզուի կարեւորութիւնը սահմանափակ է եւ կը վերաբերի ընդհանրապէս զայն խօսող ազգին միայն :

Կլիման , սնանկու եղանակը , երկրին տնտեսական վիճակը , քաղաքական պարագաներ պատճառ կըլլան որ նոյն լեզուն ինքն իրմէ տարբերի եւ յինքն կրէ ժամանակին , տեղւոյն եւ պարագայից ազդեցութիւնը : Բառերը , անոնց արտասանութիւնը , անոնց կազմութիւնը , նախադասութեան անդամներուն շարքը , հոլովներ , խնդրառութիւն եւ խոնարհմունք մի եւ նոյն լեզուին մէջ տակաւ կը փոխուին :

Նոյն իսկ յանդգնութիւն չէ պնդել որ լեզուն ամեն մարդուն բերնին մէջ կը ստանայ անհատական կնիք , թէ անձնիւր ոք իր նմանէն կորոշուի իր գործածած բառերով եւ իր բացատրութեանց յատուկ ձեւերով եւ այդ զանազանութիւնը եւ ոճերու երանգաւորումն է ցանկալին : Բայց լեզուին անհատականութեան կնիքը տալու իղձը երբէք չարգարացուներ լեզուն ասոր անոր քմահաճոյքին խաղալիք դարձնելու անպատեհութիւնը . քանի որ մարդիկ ընկերական վիճակի համար ստեղծուած են՝ պէտք է որ լեզուն ամենուն ծանօթ եւ ընդունելի ըլլայ :

Լեզուէն արդէն գոյութիւն ունի երբ գրագէտներ կը ձեռնարկեն լեզուին բառարանը եւ քերականութիւնը յօրինելու : Բառգիրք շինողին պաշտօնն է արդէն կեցած լեզուին բառերը հաւաքել, զանոնք դասուել, բնութիւնն որոշել, ճշդել իւրաքանչիւրին նշանակութիւնը, սահմանել տարբեր առումներն, երեւան բերել հոմանիշներու նորին զանազանութիւնը, եւ գործը ճոխացնել այն ոճերով որոնց վրայ է լեզուին գեղեցկութիւնը : Քերականութիւն շինողին պաշտօնն է որոշել մասունք բանիները եւ արդէն կեցած լեզուին մէջ յաճախեալ ձեւերէն հետեւցնել թէ որն է լեզուին կերպական մասը, արամաբանութեան հակառակ, օտարամուտ եւ խորթ ձեւերը տակաւ վտարել :

19րդ դարու մէջ Բառգիրք շատ աւելի քիչ ունինք քան Քերականութիւն : ասոր պատճառներէն մին ուս է թէ լեզուին տարրական մասը շատ դանդաղ ընթացքի մը կը հետեւի իր շրջափոխութեանց մէջ, իսկ կերպական մասը՝ աւելի յարափոփոխ է : Երկրորդ՝ բառգիրք շինելը շատ աւելի ժամանակի կը կարօտի քան քերականութիւն : քերականական կանոններ եւ համաձայնութիւն որչափ ալ շատ ըլլան՝ դարձեալ մասունք բանիներու սահմանէն զուրս չեն կրնար ելլել : իսկ բառերը հազարներով պէտք է համրել : երրորդ եւ թերեւս ամենէն հզօր պատճառը սա է թէ Բառգիրք հրատարակելը շատ աւելի դրամ կը սպառէ քան Քերականութիւն :

Ճիշդը խօսելու համար՝ 19րդ դարու մէջ հազիւ մի քանի այբուբենական բառգիրք ունինք, որոցմէ 1836ին երից վարդապետաց այբիւքըն Գ. Աւետիքեան, Խ. Միւրմէլեան եւ Մ. Աւգերեանի պատրաստած Հայկազեան Բառգիրքը խորին հմտութեամբ եւ մեծ զոհողութեամբ պատրաստուած է : Գ. Փէշտիմալճեանի անուան տակ 1841ին հրատարակուածն ալ անշուշտ իր կարեւորութիւնը ունի : 1869ին Ե. Հ. Անանեանի հրատարակած Աշխարհաբարէ ի Գրաբար Բառգիրքը բանասիրութեան ենթադրել կուտայ որ թերեւս Միսիթաբեանք հոմանիշներու վերայ ընդարձակ գործ մը կամ նոյն իսկ հոմանիշներու Բառգիրք մը ունին որ սակայն չէ հրատարակուած : 1879ին Ն. Ճիւղանեանի Յատուկ անուանց Բառգիրքը պէտք ունի ընդարձակուելու : 1860ի Խ. Նարպէյի Յանգաց Բառարանը նախափորձ մըն է, 1894ի Յ. Հիւնքեարպէյէնտեանի Ստուգարանական Բառարանը մտացածին բան մըն է : Մնացեալք ցանցառ են դժբաղդաբար եւ ըստ մեծի մասին վերի վերոյ յօրինուած բաներ :

ԲԱՌԳԻՐՔ 19րդ ԴԱՐՈՒ

1827	Ի դիւրութիւն Ռոսանողաց .	* * *	Օրթագեղ
1836	Հայկազեան .	Երից վրդ .	Վենետիկ
1841	Հայկազեան .	Գ. Փէշտիմալճեան .	Կ. Պօլիս

1846	Առձեռն .	Մ. Աւգերեան .	Վենետիկ
1847	A Vocabulary .	E. Riggs .	Իզմիր
1852	Բառատետր .	* * *	Կ. Պօլիս
1860	Բառարան յանգաց .	Խ. Նարպէյ .	Կ. Պօլիս
1864	Բառարան ընտանեկան .	Տիգ. Գափամաճեան .	Կ. Պօլիս
1869	Յաշխարհ . ի Գրաբար .	Ե. Հ. Անանեան .	Վենետիկ
1870	Բառարան ընտանեկան .	Գ. Յ. Շահնազար .	Կ. Պօլիս
1879	Բառ . Յա . Անուանց .	Ն. Ճիւղանեան .	Կ. Պօլիս
1880	Բառաքննութիւն .	Ն. Բիւզանդացի .	Կ. Պօլիս
1881	Բառարան Ս . Գրոց .	* * *	Կ. Պօլիս
1892	Բառարան համառօտ .	Ս. Գափամաճեան .	Կ. Պօլիս
1894	Ստուգարանական Բառարան .	Յ. Հիւնքեարպէյէնտ .	Կ. Պօլիս :

Ահա ինչպէս կը տեսնուի՝ հայ լեզուի բառգրոց ճշմարիտ սով մը կը տիրէ 19րդ դարու մէջ, եւ ներկայ դարուս վերապահուած է այս պէտքը լրացնել : Չունինք հոմանիշներու բառգիրք, չունինք նմանաձայներու բառգիրք, չունինք նմանագրերու բառգիրք, չունինք հակա նիշներու բառգիրք, չունինք մերձանիշներու բառգիրք, չունինք ստուգարանական բառգիրք : իսկ Յատուկ անուանց եւ Յանգաց եւն . եւն . բառագիրք ի նորոյ յօրինուելու եւ ընդարձակուելու կարօտ են :

Չենք ըսեր թէ հայերէնէ օտար լեզու եւ օտար լեզուէ ՚ի հայ բառարան չունինք . ընդհակառակը՝ պէտք եղածէն աւելին ունինք եւ վարժարան յաճախող ամեն աշակերտ թեւին տակ հատ մը անոնցմէ կը կրէ եւ այն վարժարանը ուր տասնէ աւելի ֆրանսերէնի բառգիրք կայ թերեւս հատ մը հայերէն Առձեռն Բառարան չունի : Նաեւ հետզհետէ զիտական բառգրքեր կը հրատարակուին ինչ որ միսիթաբեան է անշուշտ :

Լեզուի բառգրքին աշխարհաբարը եւ գրաբարը դեռ իրարմէ չեն որոշուած : իրաւ ալ բառերու նախնական իմաստը հին եւ նոր լեզուի մէջ նոյնը կը մնայ եւ հացին կըսեն հաց, թէ՛ գրաբար թէ աշխարհաբար, ջուրին կըսեն ջուր, թէ՛ գրաբար եւ թէ՛ աշխարհաբար, նաեւ հայր, մայր, մարդ, տուն, շուն, ձի, լեռ, իմաստի փոփոխութիւն չեն կրած : թէեւ կան ալ բառեր որ անշուշտ փոխուած են, ինչպէս՝ սուղ, ծախել, շուք, պատարագ, հրեշտակ եւն . : Աշխարհաբարը գրաբարէն մանաւանդ զգալի տարբերութիւն մը կը ներկայացնէ առումներու, ոճերու եւ յետահնար բառերու մասին եւ անշուշտ հարկ պիտի ըլլայ թէ՛ ընդարձակ եւ թէ՛ առձեռն աշխարհաբարի բառգիրք յօրինել :

Արեւելեան աշխարհաբարի մէջ բառերը թարգմանութեամբ յարմարագրուած համարժէքներու տակ չեն ծպտիր . հապա՝ օտարախորթ արտասանութեամբ կը հայագրուին, ինչպէս՝ «ցէնզօր», «մինիստր», «ինտէլիկէնցիա», «կուլտուրա», «գիմնազիօն», «գէպարտմէնդ», «պը-

րոկուրոր», «ինստիտուտ» եւն. : Այս անհամար բառեր լեզուն արմատական փոփոխութեան մը կրնան ենթարկել եւ քանի որ հայ լեզուն մեզ ընծայած միջոցներով կարելի է նորարանութեամբ մեր բառի չքաւորութիւնը դարմանել, փափաքելի է որ այդ եկամուտ բառերը արտաքսուին :

Սակայն՝ եթէ օտար բառեր չփոթ տառադարձութեամբ հայագրելու ունակութիւնը պահարակելի է, ոչ նուազ փափաքելի է որ արեւմտեան աշխարհաբարի մէջ մէկ բառը հազար կերպով չը յարմարագրուի : «Արուեստահանդէս» պէտք ըսել թէ «ցուցահանդէս», երկուքն ալ կան . «ծիւրական ա՛խտ» պէտք է ըսել թէ «հիւժախտ», երկուքն ալ կան . «չնչելոյց մեքենա՞ր» պէտք է ըսել թէ չէ «օդահան գործիք», երկուքն ալ կան . «ընկալագիր» պէտք է ըսել թէ չէ «ստացագիր», երկուքն ալ կան . «գրահաշի՞ր»ն է ուղիղ թէ չէ «հանրահաշիւ», երկուքն ալ կան :

Նաեւ ոչ ոք կուրանայ թէ աշխարհաբարի բառերէն պէտք էին դուրս ձգուիլ գործածութենէ ինկած եւ շատ անդամ անպէտ կամ բոլորովին մոռցուած բառեր որ Առձեռն Բառագիրքը կը խճողեն եւ պէտք էին հետաքննական ընդարձակ բառգրոց մէջ միայն գտնուիլ, ինչպէս՝ գունց, ջամբու, ուայ, ուէկ, մարանաթա, վուլ, լաբարոն, նեկաթ, փղոմոս, տրիվոն, տիաթիկ, պանդիսի, մնդոս, դարիկոն, կեփալայ, լիկտինոս, կաթարոս, իդոս, եքինոս, գիմոս, գալլոս, բորբորիանոս, եւն. :

Կան ալ կրկին ուղղագրեալ հարիւրաւոր բառեր զորս միաձեւութեան վերածել պէտք է եւ անկարելի ալ չէ . ինչպէս են՝ ամէն, ամեն . փափաք, փափաք . յոգնիլ, հոգնիլ . դափնի, դաքնի . բիծ, փիծ . յեղց, յեղձ . յորանչ, յորանջ . բաշ, փաշ . հէգ, հէք . զերթ, զերդ . յոգնակի, յոքնակի . աքաղաղ, ագաղաղ . թակարդ, թակարթ . խեդ, խեթ . շանդ, շանթ . թոգ, թոք . շաքար, շագար . կետ, կէտ . խէժ, խեժ . գոշ, գոշ . ծնող, ծնող եւն. :

Ուրեմն քսաներորդ դարու մէջ բառակրկիտներու պէտք ունինք որ համբերութեամբ աչքի լոյս թափեն եւ մագաղաթի վրայ օրինակող գրչին գրի մը թելին ծուռ գծելէն, ստորակէտի մը մոռնալէն, նշանախեցի մը տառին գլուխը կցուելէն ծագած իմաստի այլայլմունքը սերտեն, ինչպէս ըրաւ Նորայր Բիւզանդացի 1880ին իր Բառադանութեամբ, եւ խոնարհամիտ բանասէրներու պէտք ունինք որ գեղջուկին եւ շինականին կեանքին խոնարհին եւ անոր ապրելու եղանակը եւ լեզուն ուսումնասիրեն, ինչպէս ըրաւ Սրուանձաեանց իր Մանանայով 1876ին եւ ինչպէս կրնէ Լալաեան իր Աղգագրական հանդէսին մէջ :

Արդ Բառագրոց սակաւութեան հակառակ, ունինք անթիւ Քերականութիւններ եւ նախորդ դարու ամեն հայկաբան իր հմտութեան չափը տալ ուզած է քերականութիւն մը յօրինելով . կարծես լեզուի գագաթնակէտն է քերականութիւնը : Այսպէս՝ Քերականութիւն գրաբար, Քերականութիւն աշխարհաբար, Քերականութիւն աշխարհաբարախառն,

Քերականութիւն գործնական, Դպրութիւն քերականութիւն, Տարերք քերականութեան, Ուղղախօսութիւն-քերականութիւն, Քննական քերականութիւն, Քերականութիւն ՚ի Պէտս Չարգացելոց, Սկզբունք Քերականութեան, Մայրենիլեզու-Քերականութիւն, Քետականութիւն Մանուկարտչի եւն. :

Իրաւ է որ ՚ի պէտս Չարգացելոց եւ Քննական Քերականութիւնը բանասիրական անժխտելի արժէք մը ունին եւ հին ու նոր լեզուին վիճակը կը պատկերացնեն բայց դպրոցի համար շինուածներէն մեծ մասը ողբալի բաներ են : Խեղճ տղեկները յանուն մանկավարժութեան կամ ՚ի սէր գրաբարի դատապարտուած են շատ անգամ այդ հակաբնական եզոզ կաղապարին մէջ մտքերնին ձուլել, թութակօրէն շատ մը կանոններ ՚ի բերան ուսնիլ եւ «ուզնը գրել եւ ուղիղ խօսել»ու պատրուակաւ երկուտող ուղիղ գրել՝ երկու խօսք ուղիղ խօսելու անկարող գտնուիլ :

Իննեւտասներորդ դարը իր հաշույն շատ աւելի քերականութիւն շինած է քան թէ նախնիք գիրը հնարուելէն մինչեւ նախորդ դարու սկիզբը, եւ որովհետեւ այս խօսքը կրնայ ոմանց չափազանցութիւն թուիլ՝ բանասիրութիւնը հարկ կը տեսնէ անոնց բաղդատութեան համար պէտք եղած ցանկը ընթերցողին ուշադրութեան յանձնել :

ԳԻՐ ՀՆԱՐՈՒԵԼԷՆ ՄԻՆՁԵՒ 19րդ ԴԱՐՈՒՆ ՍԿԻՉԻԸ

ՅՕՐԻՆՈՒԱԾ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

1	Համառօտ Քերակ . հատուածք .	Մովսէս Խորենացի .
2	Քերականական գրուածք .	Մամբրէ վերածնող .
3	Քերակ . կատարեայ ըստ ոճոյ Յունաց .	Դաւիթ Անյաղթ .
4	Քերակ . հմտութեանց գիրք .	Անանիա Շիրակացի .
5	Քեր . կանութիւն .	Մովսէս Քերթող .
6	Մեկնութիւն Քերականութեան .	Ստեփաննոս Սիւնեցի .
7	Բանս ինչ ՚ի վերայ քերականութեան .	Համամ վարդապետ .
8	Քերականութիւն .	Գրիգոր Մագիստրոս .
9	Չեռագիր մեկ . Քեր . Դաւիթ անյաղթի .	Ներսէս Շնորհալի .
10	Գրչութիւն անսխալ վերծանել եւ գրել .	Արիստակէս Գրիչ .
11	Տեսութիւն ՚ի վերայ Քերականութեան .	Վարդան Բարձրբերդցի .
12	Քերականութիւն հարուստ .	Յովհաննէս Երզնկացի .
13	Տեսութիւն Քերականութեան .	Եսայի վրդ . Սասնոյ .
14	Մեկնութիւն Քեր .	Գրիգոր Տաթեւացի .
15	Լուծմունք Քերականական .	Առաքել Սիւնեցի .
16	Կանոնք առողանութեան շեշտի եւ պար .	Յակոբ Ղրիմեցի .
17	Քերականութիւն .	Սիմոն Չուղայեցի .

18	Քերականութ. Համառօտ.	Ոսկան վարդ.
19	Քերականութիւն.	Յովհաննէս Հոլով.
20	Գանձ Արամեան լեզուի.	Յովակիմ Շրօտէր.
21	Դուռն Քերկ. Աշխ. լեզուի.	Մխիթար Աբբայ.
22	Քերականութիւն ըստ ոճոյ նորոց.	Մխիթար Աբբայ.
23	Քերականութիւն Ընդարձակ.	Պաղտասար Դպիր.
24	Քերականութիւն Աշխ. համառօտ.	Պաղտասար Դպիր.
25	Քերականութիւն ըստ ուղիղ հայերն.	Միքայել Չամչեան.

Վերոգրեալ ցանկը պատրաստելու համար բանասիրութիւնը կօզտըւ էի 1826ի Տէր Մեսրոպի Քերականութեան Յայտարարութենէն ուր մեւ այն զանց առնուած են Յովհաննէս Հոլովի Քերականութիւնը եւ Մխիթար Աբրահօր Դուռն Քերականութ. Աշխ. լեզուին : Այս ցանկը իբր տեսակին մէջ ամենէն ճոխն է, սակայն ո՞ւր կը մնայ այն 19րդ դարու Քերականութեանց հետեւեալ ցանկին քով, ուր բանասիրութիւնը չէ յաջողած շատ անգամ ցանկել արտասահման հրատարակուած Քերականութիւններն .

Քերականութիւնք 19րդ դարու

1801	Մ. Չամչեան հմռ. Վենետիկ.	1837	Jul. Petermann Վիէննա
1808	Տէր Մեսրոպ աշխ. Կ. Պօլիս.	1838	Յ. Տէրոյենց Կ. Պօլիս
1812	Bellaud Փարիզ.	1839	Մ. Սալլանթեանց Շուշի
1815	Գ. Աւետիքեան Վենետիկ.	1839	Ս. Աղսե. Յ. Եղիազ. Մոսկ.
1818	Գ. Աւետիքեան Վենետիկ.	1843	Պօղոսեան Կ. Պօլիս
1819	Գ. Աւետիք. աշխ. Վենետիկ.	1844	Վ. Չալըխեան Վենետիկ
1822	Մ. Սալլանթեան Մոսկուա.	1846	Մ. Էմիրեան Մոսկուա
1823	Գ. Աւետիքեան Վենետիկ.	1847	E. Riggs Իզմիր
1823	Շահան Զրպեա Փարիզ.	1848	Ա. Բագրատունի Վենետիկ
1826	Մ. Չամչեան Վենետիկ.	1848	Վ. Չալըխեան Վենետիկ
1826	Տէր Մեսրոպ Կ. Պօլիս.	1851	Գ. Օտ. Առջ. Աշխ. Կ. Պօլիս
1827	Մ. Սալլանթեան Մոսկուա.	1852	Ա. Բագրտ. Զրպց. Վենետիկ
1827	Վ. Չալըխեան Վենետիկ.	1852	Վ. Չալըխեան Վենետիկ
1828	Գ. Աւետիքեան Վենետիկ.	***	Բահաթրեանց Տփղիս
1829	Գ. Փէշտիմալճեան Կ. Պօլիս.	***	Մել. Մուրատեան Տփղիս
1829	Պ. Ներսէսեան Շուշի.	1853	Տք. Ռուսին. Ողղ. Կ. Պօլիս
1832	Գ. Փէշտիմալճեան Կ. Պօլիս.	1853	Ս. Փափաղեան Իզմիր
1833	Աւգերեան Վենետիկ.	1855	Ա. Բագրատունի Վենետիկ
1833	*** հմռտ. Վենետիկ.	1856	Ա. Մամբրէեան Կ. Պօլիս
1835	Գ. Փէշտիմալճեան Կ. Պօլիս.	1856	Վ. Չալըխեան Վենետիկ
1835	*** հմռտ. Վենետիկ.	1856	E. Riggs Կ. Պօլիս

1836	Ե. Հիւրմիզեան Վենետիկ.	1859	Մ. Չամիչեան Վենետիկ
1836	*** հմռտ. Վենետիկ.	1860	Ա. Բագրատունի Վենետիկ
1837	Վ. Չալըխեան Վենետիկ.	1860	Ս. Փափաղեան Կ. Պօլիս
1861	Ա. Մ. Գարգշ. Գրծ. Կ. Պօլիս.	1880	Ա. Մ. Գարգշ. Գրծ. Կ. Պօլիս
1862	Վ. Չալըխեան Վենետիկ.	1881	Ա. Մ. Գարգշ. Դպր. Կ. Պօլիս
1862	Ա. Մ. Գարգշ. Դպր. Կ. Պօլիս.	1881	Կ. Կոստանեան Տփղիս
1863	Մ. Այվատեան Կ. Պօլիս.	1882	Թ. Թէրզեան Աշխ. Կ. Պօլիս
1864	Ա. Մ. Գարգա. Կ. Պօլիս.	1882	Ա. Մ. Գարգշ. Գրծ. Կ. Պօլիս
1864	Մ. Գրիգորեան Աշխ. Կ. Պօլիս.	1882	Տէր Ղևոնդեան Տփղիս
1865	Ա. Այտընեան Վիէննա.	1882	Ա. Այտընեան Վիէննա
1866	Ա. Այտնեան Գրիգորեան Վիէննա.	1883	Ա. Մ. Գարգշ. Սկզ. Կ. Պօլիս
1868	Ս. Փափաղեան Կ. Պօլիս.	1884	Թ. Թերզ. Աշխ. Կ. Պօլիս
1868	Ա. Մ. Գարգշ. Դպր. Կ. Պօլիս.	1885	Վ. Չալըխեան Վենետիկ
1868	Ա. Մ. Գարգշ Սկզբ. Կ. Պօլիս.	1885	Ա. Մ. Գարգշ. Հմռ. Կ. Պօլիս
1869	Յ. Տէտեան Իզմիր.	1886	Վ. Չալըխեան Վենետիկ
1869	Գ. Այվազլուք. Ուղ. Թէոդոսիա.	1886	Ա. Մ. Գարգ. Հմռտ. Կ. Պօլիս
1869	Lauer Վիէննա.	1886	Ա. Մ. Գարգշ. Դպր. Կ. Պօլիս
1870	Վ. Չալըխեան Վենետիկ.	1887	Ա. Մ. Գարգշ. Գրծ. Կ. Պօլիս
1870	Ս. Մարքը. Բաճեան Թէոդոսիա.	1890	Ա. Մ. Գարգշ. Հմռտ. Կ. Պօլիս
1870	Կ. Սրապեան Երուսաղմ.	1890	Բ. Պօղաճեան Աշխ. Կ. Պօլիս
1870	Ս. Բալասանեան Տփղիս.	1891	Ա. Մ. Գարգշ. Աշխ. Կ. Պօլիս
1870	Ա. Մ. Գարգշ. Գրծ. Կ. Պօլիս.	1891	Ս. Դաւիթեան Աշխ. Կ. Պօլիս
1870	Ա. Մ. Գարգշ. Բնլի. Կ. Պօլիս.	1892	Ս. Թ. Թումանեան Վենետիկ
1870	Ա. Մ. Գարգշ. Հմռտ. Կ. Պօլիս.	1892	Ս. Դաւիթեան Կ. Պօլիս
1872	Յ. Տէրոյենց Հմռտ. Կ. Պօլիս.	1894	Ս. Դաւիթեան Կ. Պօլիս
1873	Եղ. Մուրատեան Կ. Պօլիս.	1895	Ե. Դուրեան Կ. Պօլիս
1873	Յ. Շիշմանեան Կ. Պօլիս.	1895	Ա. Պետիկեան Ա. մ. Կ. Պօլիս
1873	Մ. Չերազ Գր. Փրծ. Կ. Պօլիս.	1896	Ա. Պետիկեան, Բ. մ. Կ. Պօլիս
1874	Ա. Մ. Գարգշ. Գրծ. Կ. Պօլիս.	1896	Ս. Դաւիթեան Կ. Պօլիս
1874	Ա. Մ. Գարգշ. Բնլի. Կ. Պօլիս.	1897	Ս. Գափամաճեան. Կ. Պօլիս
1874	Ա. Սուրէնեան Կ. Պօլիս.	1897	Զ. Տօնէլեան Ա. մ. Կ. Պօլիս
1875	Ա. Բագրատունի Վենետիկ.	1898	Ա. Աճմեան Կ. Պօլիս
1875	Ա. Մ. Գարգշ. Դպր. Կ. Պօլիս.	1899	Վ. Մարգարեան Կ. Պօլիս
1876	Ա. Բագրատունի Վենետիկ.	1899	Ս. Դաւիթեան Կ. Պօլիս
1877	Խ. Պարթեան Կ. Պօլիս.	1899	Զ. Տօնէլեան Կ. Պօլիս
1880	Ա. Մ. Գարգշ. Հմռ. Կ. Պօլիս.		

Քերականութիւնք՝ Բառարանէն կտքը՝ մեծ պէս կը նստաստէ լեզուն ճշդելու եւ հաստատելու . բայց քերականութիւնը չէ որ լեզուն կը շինէ այլ լեզուն է որ քերականութիւնը կը շինէ : Անհատ մը որչափ հեղի-

նակութիւն ունենայ, նախնիք մեզ համար որչափ ալ նուիրական ըլ-
լան՝ գարձեալ լեզուին մեծադոյն հեղինակն է ապրող ժողովուրդը : Սը-
տի եւ զգացման խնդիր չը կայ հոն՝ այլ կայ հո՞ծ բազմութիւն մը որ
անգիտակցաբար կը շարունակէ խօսիլ իրեն հաճելի եւ ընական եղած
կերպով եւ կը ստիպէ գրագէտը խոնարհիլ իր առջեւ :

Ժողովրդին ունակութիւնը իրեն ընական եղածը կը պահանջէ եւ
եթէ քերականութիւն յօրինողին լեզուի մէջ մտոյուցած փոփոխութիւնը
ո եւ է բանաւոր պատճառաւ չարգարանար՝ ժողովուրդը հինէն մնացած
եւ իրեն անախորժ կամ յետահար եւ արուեստակեալ օրէնքներուն լու-
ծը կը թոթուէ եւ իր գիտցածին կը հետեւի : Պարապ բան է ուրեմն
միտք ու գրիչը մէկ տեղ կաշկանդել, ինչպէս անցեալ դարուն մէջ շատ
անգամ պատահեցաւ անհատի մը փառասիրութեան կամ կանխակալ վարդ-
ման մը գոհացումն տալու համար :

Լեզուի մը կազմութեան մէջ պէտքերը աւելի հզօր ազդակներ են
քան քերականութիւն յօրինողին կամքը . եւ լրագրապետք զայս գիտնա-
լով ընդ առաջ գացին ժողովրդեան փափաքին, եւ՝ իբր գործնական
մարդիկ՝ այնքան գործ տեսան որքան քերականութիւն գրողներ : Նախ
լեզուն գտեցին օտար բառերէ, օտար բառը փակագծի մէջ առնելով եւ
բուն հայերէնին քով դնելով . այսպէս՝ կաղապար (խալիպ), առագաստ
(եէլքէն) եւն . եւ՝ ինչպէս Շտեմարան Պիտանի Գիտելեացի Յառաջաբա-
նէն կիմանանք, սրբագրութեամբ լեզուն մշակեցին եւ ա՛լ չը տեսնուե-
ցան սապէս հատուածներ . «Ամերիգացիք 6 ֆոկաթով հաղար նաւերուն
մէջսան օխտմիշ կընեն կոր, որոնցմով Ինկիլդէտան կը պարծի» . տես
Գիտակ Բիւզանդեան, 1813, թիւ 9, վեներիկ : Գարձեալ լրագիրք օղ
գրուող բայածականները ող ուղղագրեցին, ինչպէս՝ «խորհող» . սահմա-
նականի յապաւուած «յ»ին տեղը բերին, ինչպէս՝ «կուտա» որ եղաւ
«կուտայ» . երբեմն «լ»ով գրուած կրաւորականները «ու»ի փոխեցին,
ինչպէս՝ կը «տեսնուէր» որ գրուեցաւ «կը տեսնուէր» . բառերու ծայրի
թափած գրերը տեղը բերին, ինչպէս՝ «վրա» որ գրուեցաւ յետ այնու
«վրայ» եւն . եւն . :

Մասիս իր շրջանը ունեցաւ եւ կոկիկ բառեր հնարեց . «թերթօն»,
«կտրօն», «նորոյթ» եւն . : Լեզուն յղկելու գործին մէջ ժամանակի խը-
նայողութեան նկատումն ալ մտաւ եւ լրագիրք գրաշարներու գիւրու-
թեան համար տակաւ վերցուցին զօրութեամբ զգալի եւ ներգործու-
թեամբ ալ գրուած «ը» գիրը որ ժամանակ մը շատ կը պատահէր դա-
րուն սկիզբը հրատարակուած գրքերու մէջ, ինչպէս՝ «գըրիկ» որ «գրել»ի
վերածուեցաւ, «ընութիւն» որ «բնութիւն» ուղղագրուեցաւ : Թաւն (Պ),
տսկը (Ղ), պատիւը (ւ), աշխարհը (ւ) եւ «ի» նախորին մակակէտը (')
գրաշարները վերցուցին : Եւ երբ Բիւզանդիոն սկսաւ երկայն բառերը
սղել ու «հրամանատար»ի տեղ «հրամատար», «շարունակական»ի տեղ,

«շարունական» ուղղագրել՝ Գերանակագէտները խոհեմութիւն սեպեցին
լուս կենալ :

Այսպէս չեղաւ Ռուսինեանի Ուղղախօսութեան որուն գործածու-
թիւնը ազգային վարժարաններու մէջ 1855ին պատրիարքական շրջաբե-
րականով արդիւուեցաւ : Ամէնքը հասկցան թէ իմաստուն անօրինութիւն
մը կը լլայ եւ իր սուռնք տուին : Աշխարհաբարը կոկելու պատրուա-
կաւ երեւակայական օրէնքներ կը հնարուէին բայց բոլորովին անպէտ
եւ մեռեալ տառ կը մնային : Գիտաղագրաբար այս պատրիարքական անօրի-
նութիւնը երբ ժողովրդի հաւանութեամբ վաւերացաւ՝ ոմանց քով ար-
մատացուց սա գաղափարը թէ դէպ 'ի հին լեզուն վերադարձ մը ընելու
ժամանակը հասած է :

Ուղիղ բանավարութիւնը այդպիսի հետեւութիւն մը չի հաներ, ով
որ ունեցածին յարգը չի գիտեր՝ չունեցածը ձեռք անցնելու արժան չէ :
Գրաբարը Աստուածաւանդ լեզու մըն է, բայց ո՞վ կըսէ թէ աշխարհա-
բարին չափ ծանօթ եւ գիւրին է ան . տեսանք արդէն թէ Տիկին Տիւ-
սաբ ի՛նչ կը խորհի այդ մասին : Նաեւ գրաբարէն փոխ առնելու պատը-
ւակաւ գրաբարի եւ աշխարհաբարի խոնուրդ մը մէջ տեղ հանելն ո՞վ
իմաստութեան գործ կը նկատէ . տեսանք թէ Աւետարեցի յօդուածագիրը
ի՛նչ կը խորհի այդ մասին :

Բայց Օտեանի, Ռուսինեանի եւ «Գրական Փորձեր»ու հեղինակին
հրատարակութեանց արդիւնքը սա եղաւ որ լեզուին ընդհանուր շարժ-
ման մօտէն տեղեակ չեղողներ ուղեցին աշխարհաբարին վիզը գրաբար
Գերականութեան շղթային զարնել : Չը զարմանանք ուրեմն երբ երեւ-
ուցիցներէն խարուած Ա . Մ . Գարագաշեան 1868ի Գարութեան Յառա-
ջաբանին մէջ ըսաւ «ո՞ գիտէ, թերեւս սպագային լեզուն գրաբարն
ըլլայ» : Նոյն ինքն Ա . Մ . Գարագաշ յետսկոչումն ըրաւ եւ 1891ի Աշ-
խարհաբար Գերականութեան Յառաջաբանին մէջ քառորդ դար առաջ
ըսածին անուղղակի հերքումն տուաւ աւելցնելով «մենք հակառակ չենք
«արդի հայերէնի ինչպէս կը կարծեն թերեւս ոմանք» :

Լեզուի մէջ քերականական աւանդութեանց պահպանումը ըստ
ինքեան յոյժ գովելի գրադուումն մըն է, բայց պէտք է իրական ըլլայ :
Ո՞վ կըսէ թէ այդ նախանձախնդրութիւնը հիմն ունի . գրաբարի քերա-
կանութիւնը՝ անցեալի այլ եւ այլ ժամանակամիջոցներուն մէջ՝ ինքն
իրեն հետ նոյնը մնացած չէ . ոչ ալ մի եւ նոյն ժամանակի նախնեաց
երկու տարբեր հեղինակներով կարելի է այս բանս հաստատել : Նաեւ
նախնեաց մի եւ նոյն գրիչէն ելած գրքի մը ընթացքին մէջ կարելի է
գրաբարի հոլովներու, խոնարհմանց, խնդրաուութեանց, նախադասու-
թեան շարքի, համաձայնութեան, ոճերու եւ ասացուածոց այնպիսի
չնորհալի զանազանութիւն մը դիտել որ հեղինակը միշտ նոր եւ ինքն
իրմէ տարբեր կը ներկայացնէ իր երկասիրութեան մէջ :

Բայց որ աւելին է՝ Թրակացւոյ համբաւեալ Գերականութենէն սկսելով, Մագիստրոսի, Երզնկացւոյ, Ջուղայեցւոյ, Յովհաննու Հոլովի, Պաղտասար Դպրի, Մխիթար Աբբահօր, Չամիչեանի քերականութիւններն՝ մին միւսին ամենեւին չեն նմանիր: Դաւիթ Անյազլի իր Գերականութեամբ լեզուն յունարէնի կողմը կը քաշէ, Յովհաննէս Հոլով լեզուն կը տանի դէպ ՚ի լատիներէն, Մագիստրոս արաբական արուեստին նրբութիւններով տողորուած է, Մխիթար Աբբահայր իր Գերականութեան մէջ հայ գաղափարանիշները կուսումնասիրէ, Պաղտասար Դպիր կը կարծէ բացատրել տաղաչափութեան հին օրէնքները:

Եթէ այդ Գերականութիւնները օրէնքներ սահմանելու եւ կանոններ գծելու մասին իրարմէ տարբեր չըլլային, շատ զարմանալի պիտի ըլլար: Իրարու յաջորդող քերականութիւն յօրինողներէն որք պիտի ուզէր իր նախորդին ընդօրինակողը կամ գրագող նկատուիլ: Եւ եթէ 19րդ դարու քերականութիւն գրողներն ալ մէկ հատիկ արդարացումն մը ունին՝ սա է թէ նոյն եւ նման քերականական օրէնքը տարբեր մանկավարժական մէթօտով աւանդել կը ջանան, թէեւ մանկավարժական գրութիւններն ալ վերջապէս սահման մը ունին:

Եւ ինչո՞ւ Գերականութիւն շինողներ հետզհետէ գրութեան լեզուն կը ջանան խօսակցութեան լեզուէն հեռացնել. Արեւմտեան լուսաւորեալ ազգերու մեզ տուած օրինակն այս չէ: Եւրոպական ժամանակակից լեզուները կը տարբերին խօսակցութեան լեզուէն բացատրութեանց վսեմութեամբ եւ բառերու ընտրութեամբ միայն, իսկ գրական լեզուին հիմունքը եւ կերպական մասը ժողովրդին խօսակցութեան լեզուին հետ նոյնն է: Այս ճշմարտութիւնը Յ. Չօրապեան իրագործեց երբ ժողովրդին լեզուին մէջէն վտարեց օտար բառեր եւ պակասձր գրաբարէն լեզուց, ինչպէս ինք շատ լաւ կը բացատրէ իր 1803ի հրատարակած Աստ. Աշխ. Պատմութեան մէջ:

Եւ եթէ ճշմարտութեան չունեցաւ եւ քերականական փոքուն խնդիրներ չը յարոյց՝ բայց լաւագոյն բան մը ըրաւ. լեզուին համար ընդարձակ սահման մը գծեց որ կարենար պարփակել Պարսկահայոց, Ռուսահայոց եւ Թրքահայոց բարբառը եւ զանոնք լեզուի միութեան առաջնորդել: Մեզի կը մնար զաւառական բարբառները ուսումնասիրել, դասաւորել եւ Յ. Չօրապեանի ծրագիրը իրագործել: Չ. Տօնիկեանի Գերականութենէն կիմանանք թէ մինչեւ 1899ը նախորդ դարու մէջ լեզուի միութեան եւ հնարաւորութեան վրայ խորհողներ կան եւ բանասիրութիւնն ալ ա՛յդ միայն օգտակար կը տեսնէ եթէ սակայն յաջողի:

Ընդհակառակն լեզուի մը յատկանիշն է պարզութիւն. չենք գիտեր թէ 16/28 Մարտ 1898 թիւ «Մասիս»ի մը յայտնուած գաղափարն անհատական կարծիք մըն է թէ ընդհանուր համոզում մը. «Մասիս» նկատուած է գրական թերթ եւ սովորաբար հասարակաց գրական համոզումնե-

րուն արձագանգ կըլլայ: Ենթադրելով վայրկեան մը որ «Մասիս»ի յայտարարածին պէս աշխարհաբար Աստուածաշունչը ամէն օր կարդացուելով պիտի աւանդէ մեր ժողովրդին թէ ի՞նչ կերպով պէտք է խօսի եւ գրէ իր մայրենի լեզուն. սակայն չենք տեսներ թէ 1883-1884ի վերաքննութիւնը եւ 1898ի նմոյշ-թարգմանութիւնը ի՞նչպէս պիտի կրնան լրացնել այդ պայմանը:

Ակնարկեալ թարգմանութիւնները՝ որոց օրինակն արդէն տուինք, պարզ չեն հապա գրաբարախառն եւ անհարթ. այսինքն զանոնք գրիչի առնողը չէ յաջողած նորը հինին հետ հաշտեցնել: Բանասիրութիւնը կը խորհի թէ ազգի մը լեզուն՝ երբ իր մակարդակը կը գտնէ, մէկ օրէն միւսը չի փոխուիր. եւ Աստուածաշունչի վերաքննութեան չը յաջողելուն մէկ պատճառն այն է որ լեզուն իր մակարդակը գտած էր, գտնէ իր կերպական մասին, եւ ինչ որ ապագային պիտի ըլլայ՝ անշուշտ լեզուին տարբական մասն էր: Այսինքն, պարզ խօսելով, ալ առանց գրաբարի մէջ ինչալու՝ չենք կրնար Գրաբար Գերականութեան մօտենալ բայց կրնանք նոր լեզուին բառերը ճշդել գրաբար բառգրոց համեմատ, նաեւ գաւառաբարբառն ՚ի հաշիւ առնել:

Անոնք որ կը զգան թէ լեզուն հասած է հոն ուր որ պէտք է կենայ՝ դպրութեան շատ գէշ ծառայութիւն մը կը մատուցանեն, լեզուին բարգաւաճման հանգիստ չը տալով եւ զայն աջ ու ձախ վազցնելով եւ քանի որ Աստուածաշունչի աշխարհաբար թարգմանութեան յանդր քան զչափն կարեւորութիւն կը տրուի՝ բանասիրութիւնը պարտականութիւն եւ հաճոյք կը զգայ այդ աշխատութեան անցեալ պայմաններուն վրայ լոյս սփռել եւ ցուցնել թէ ինչո՞ւ Տօք. Բիկզի 1853ի Ա. Գրոց աշխարհաբար թարգմանութիւնը երկու վերաքննութեան տոկաց:

Նոր Կտակարանի աշխարհաբար թարգմանութիւնը աննախընթաց չէր. արդէն մեր պատուական լեզուաբան Տօք. Բիկզ իր առջիւ ունէր Յ. Չօրապեանի 1825ի եւ 1828ի հրատարակած աշխարհաբար թարգմանութիւնը. ունէր նաեւ 1841ին Չմիւսիոյ մէջ Էրզրումցի Չեննօրի գրաբարէ թարգմանած նոր Կտակարանը. ուստի իր օգնականներուն հետ մէկ տեղ նախընթաց թարգմանութեանց լեզուն յղկեց եւ աւելի կանոնաւոր լեզուի վերածեց: Նաեւ այս մասին ժամանակակից գրագէտներուն կարծիքն առաւ ինչպէս յայտնի կըլլայ աս նամակէն.

«Արժանապատիւ Տէ՛ր

«Ա. Գրոց Չմիւսիոյ մէջ տպուած մասերը մեր թարգմանութեան մասերն էին: Այս գործը տեւեց 1844էն մինչեւ 1852: Քանի որ «բաժինները պատրաստուէին մէկ քանի օրինակներ տպել կուտայինք» («սակաւաթիւ» որ ուսումնական բարեկամներու զրկեմք, ուղելով անոնց «դատումը ու կարծիքը ոճին վրայ: Վերջապէս ամբողջ նոր Կտակարանը «գատ եւ 1853 տարւոյն մէջ ամբողջ Ա. Գիրքը, շին եւ նոր Կտակարանը մէկ հատորով, տպուեցաւ:

«Անկէ ետքը մեր գալուստի հան գործը փոխադրուեցաւ 'ի Կ. Պօլիս :

Չերզ
Եղիա Րիկզ

Սքիտար

Սեպ. 30, 1898.

«Յ. Գ. Չմիււնիա 1841ին եւ 1842ին տպագրուած 'նոր կտակարանը էրզրուացի Չէննոր գրաբարէ աշխարհարար թարգմանած էր եւ «տպուեցաւ Անգլիացոց Աստ. Ընկերութեան կողմէն :

Նոյն »

Պէտք է աւելցնենք որ՝ երբ կարգը եկաւ Հին կտակարանին, գործը դժուարացած գտնուեցաւ, ինչու որ՝ թէ՛ աւելի ընդարձակ էր եւ թէ՛ յառաջընթաց թարգմանութիւնն չը կար: Տօք. Րիկզ հարկ տեսաւ լեզուին անձնապէս տիրանալ. եւ այդ գիտաւորութեամբ նախ պատրաստեց 1847ին աշխարհարար համառօտ քերականութիւն մը որուն մակագրէն յայտնի կըլլայ թէ Յ. Չօհրապեանի լեզուաբանական սկզբունքներով ներշնչուած էր. — A Grammar of the Armenian language as spoken in Constantinople and Asia Minor. By Elias Riggs, Missionary of the A. B. C. F. M. Smyrna; 1847, W. Griffitt.

Այս Գերականութեան ուշագրաւ մասը կը կազմէր աշխարհարար ոճերու հաւաքածոյն, ինչպէս՝ անուշ բերնել, արեւդ սիրեմ, ծակ աչք, ձեռքդ դալար, աչքս մտաւ, քիթը կախել եւն. եւն :

Նոյն տարուան վերջերը հրատարակեց 6000 բառերու հաւաքածոյք մը ուր տառերու սղման, անկման, ամփոփման եւն. օրէնքները կը սերտէր եւ ռամկերէն ու նոյն իսկ հայագրեալ օտար բառեր կը ժողուէր. ինչպէս՝ ամփիշ թուլթիշ ընել, Աթ մէյտանը, Աթէշ պէօճէյի, Ալըշարմիշ ընել. — A Vocabulary of words used in modern Armenian but not found in the Armenian lexicons. By Elias Riggs. Smyrna, 1847, Decem. W. Griffitt.

Վերջապէս իրեն առաջնորդ եւ ընկեր առաւ Անդրէաս Փափազեան քաջ հայկաբանը, որուն յիշատակը մինչեւ այս օր ազգին մէջ կը յարգուի մանաւանդ լեզուին այլապէս մատուցած բազմաթիւ ծառայութեանց համար: Նոյն իսկ կարելի է ըսել թէ իր վերին հսկողութեան տակ Անդրէաս Փափազեան եւ Աւետիս վարժապետ թարգմանութիւնը կատարեցին, մինչդեռ ինք՝ իրեն վերապահեց ընդարձակ տարբեր ընթերցուածոց դժուարին գործը: Հոս տեղն է անշուշտ հարցնելու թէ ի՞նչ էր այդ պատկառելի լեզուաբանին թարգմանութեան վրայ կատարած հսկողութեան բնութիւնը:

Տօք. Րիկզ՝ որ հայ լեզուի ոգւոյն անձնապէս թափանցած էր եւ հետզհետէ թարգմանուած մասերը ժամանակակից հայկաբաններու քըննադատութեան կենթարկէր, պարզապէս դատաւորի դեր կատարեց թող չը տալով որ իր թարգմանները իրենց գրագիտական ճաշակին գոհն

ընդհանուր լեզուին շահը, եւ զիրենք ստիպեց որ լեզուն զտեն բարձրացնեն որչափ որ հայերէնը կրնար տանել բայց իրենց թարգմանութեան մէջ անհատական ոճի հետք չը թողուն:

Գրագիտութիւնն եւ լեզուաբանութիւնն իրարմէ տարբեր բաներ են. լեզուաբան մը կրնայ գրագիտաց աշխարհին մէջ նշանակութիւնն չունենալ՝ բայց լեզուի յարգարման գործին մէջ իր կշիռն ունենալ եւ գրագէտներու անհատական ձգտմանց չափ ու սահման դնել ընդհանուր ազգին լեզուն նկատողութեան առնելով: Ընդդ այս մասին թերացան 1883-1884ի եւ 1898ի թարգմանութիւններն, ինչու որ՝ «Աստուածաշունչի «վերաքննութեան նպատակն եղաւ հին թարգմանութեան լեզուն յարգմարցնել արդի լաւագոյն գրիչներու ընդունելի ոճին.» (19/31 Մարտ 1898, Աւեսաբեր):

Թարգմանութեան գործին մէջ գլխաւոր դերը լեզուաբանը կը կատարէ, իսկ հեղինակութեանց մէջ՝ գրագէտը: Դպրութիւնը կը վերաբերի գրագէտին, որ հանձարի պսակը կը բոլորէ անոր ճակտին. բայց բանասիրութիւնը չի կրնար զլանալ տաղանդին պսակը այնպիսի խոնարհամիտ լեզուաբանի մը որ թէեւ շատերուն անձանօթ մնաց բայց ո՛ր եւ է օտար հայագէտէ մը աւելի մեր ազգային կեանքին խառնուեցաւ:

Անուրանալի է թէ Տօք. Րիկզէ առաջ եւ վերջը շատ աւելի հմուտ հայագէտ լեզուաբաններ գտնուեցան: Բանասիրութիւնը ամենուն եւ յուսկ ուրեմն Տօք. Րիկզի յիշատակին իր երախտագիտութեան հարկը կը վճարէ. զի գիտցան որոշել լեզուի խնդիրը գրագիտութեան խնդրէն, եւ Բառարան ու Գերականութիւն իրենց ձեռքին մէջ շատ անգամ մեր լեզուն ուսումնասիրելու հրաշալի գործիքներ եղան:

6.

ՆԱՍՐԱԳԻՐ 19րդ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Հեղինակներու երկասիրութիւնը դատողութեան անողոք կշիռէն անցնել, համեմատել անոնց պարունակութիւնը գրական արհեստին պայմանեալ օրէնքներուն հետ, ստուգել թէ անոնց մէջ լրացած է արդեօք գեղեցկագիտութեան պահանջը եւ ըստ այնմ արձակել նպատատուր կամ աննպատակ վճիռ մը. ահա ա՛յս է բանասիրութեան երբեմն հեշտ, բայց նաեւ երբեմն 'ի հարկէ ստիպեալ դառն ու դժնդակ պարտականութիւնը: Այսու հանդերձ բանասիրութեան դատաստանը որչափ անաչառ ըլլայ, նոյն համեմատութեամբ պատուաբեր կըլլայ իր արձակած վճիռը Հայ Դպրութեան մասին. ինչու որ յետ քննութեան կը ստուգուի թէ

ձեռք բերուած գրական արգելւնքը հայ մտքին տրամադրած միջոցներէն գերազանց է : Իրաւ ալ թէպէտ բազմազիմի արգելք նախորդ դարու մէջ լեզուին ինքնազարգացումը կասեցուցին , բայց դպրութեան բարգաւաճումը փոխանակ 'ի սպառ խափանելու' կրցաւ նոր կեանքով առլցուիլ . ուռճանալ եւ վերստին բողբոջիլ :

Նախորդ դարուն սկիզբը՝ մեր երանաշնորհ նախնիքներու մեզ թողած գրական ժառանգութենէն ուրիշ, մենք մեզէն ի՞նչ ունէինք . — Գրեթէ ոչ ինչ . ուստի գտնուած հին գրչագիրները գուրգուրանօք մեր կուրծքին վրայ ծրարած հոս հոն կը թափառէինք այդ նշխարքը սպագրութեամբ կորստենէ փրկելու համար : Բայց երբ դարը իր վախճանին հասաւ՝ չէ թէ միայն նախկին դպրութեանց գլուխ-գործոցները մօտալուտ կորստենէ փրկած էինք այլ սակեղծեր էինք ձկուռն արեւմտեան աշխարհաբարը , շղուտ արարատեան լեզուէն եւ նորոգուած գրաբարը , որ՝ ինչ ալ ըսեն՝ ո՛չ արծաթի դարուն կը վերաբերի եւ ոչ ոսկեդարուն , հապաշիտկէ շիտակ վենետիկի եւ վիէննայի Մխիթարեանց :

Բայց չկա՞յ բան մը որ մեր տոհմային փառասիրութիւնը պիտի գգուէր եւ որ սակայն դեռ կը պակսի մեր բազմազիմի գրականութեան մէջ : Անկեղծօրէն կը խոստովանինք թէ հոն բանասիրութեան վնասած եւ ամէն ազգասէր Հայու ցանկալի կենսական բան մը կայ տակաւին պակաս : Դեռ գրականութեան մէջ կը նախընտրենք թարգմանել քան թէ հեղինակել , աւելի ջանք մը ունինք նմանելու քան թէ իսկատիպ բան մը արտադրելու . ուստի բանասիրութիւնը կընտրէ իրազեկ ըլլալ դրականութեան վիճակին եւ գիտակցութեամբ նոր դարը սկսիլ :

Այո՛ , մեր է՛ն հոյակապ գրիչները իրենց հանճարը փորձեցին Յուսաց , Հոովմայեցոց , Իտալացոց , Ֆրանսացոց , Անգլիացոց , Գերմանացոց եւն . գլուխ-գործոցները յեղուլ 'ի հայ . նորոգուած գրաբարի հարստութիւնն եւ ժամանակակից աշխարհաբարներու ճոխութիւնը այդ թարգմանութիւնները կը կազմեն : Օտար ազգաց մտաւոր յառաջդիմութեան ծանօթանալու պէտք ունէինք . արդ ոչ ոք կուրանայ թէ մեծ ծառայութիւն մատուցին անոնք որ մեզ տուին անոնց թարգմանութիւնները :

Հոմերի Իլիական , Ոդիսական , Վերգիլեայ Մշակականք , Ենէական եւ Հովուերգութիւնք . Միլտոնի Կորուստ դրախտին . Որատեայ Արուեստ քերթողական . Սոփոկլի Իպիդոս թագաւոր , Անտիգոնէ , էլէկտրա . Եւքինէսի Ընդդէմ Կտեսիփոնի . Դեմոսթենի Յաղագս պսակին . Կիկերոմբի Վասն Արքեայ քերթողի , Վասն Կ . Լիզարիոսի , Երկրորդ Փիլիպեան ընդդէմ Մ . Անտոնի . Անակրէոնի տաղք . Թէոփրաստայ նկարագիրք . Կեսարու Յիշատակարանք . Տակիտոս . Մարկոս Ա . բեղիոս . Կուրաիոս Կուլինտոս . Բսենտիոնեայ Կիւրոսի Խրատք . Սենեկայի ձառք . Սերբերիանոսի ձառք . Կեսնէրի 'ի Մահն Աբէլի . Հոակինայ Երգք վասն կրօնից . Ռասինի Իրիտանիկ , Միհրդատ . Իփիգենի յԱւլիս . Փոսկոլոյի Դերեզմանք .

Պոսիւէի Դամբանականք , Արկածք Բելիսարայ . Արկածք Տելեմաքայ . Նումա Պոմպիլիոս . Պող եւ Վերգիլնէ . Փեդրոսի Առակք . Մասիլիոնի Փոքրիկ քառասնորդք . Մեթասթասեայ Սրբազան թատերգութիւնք . Տանդէի Ալկիէրեայ հատընտիրք եւն . եւն . :

Իվանօէ , Եուհիի Գիշերները , Այտա , Թագուհւոյն մանեակը , Կիւլիվէրի ձամբորդութիւնը , Շէքսպիբի Համլէթը , Օթէլլօ , Թափառական Հրէայ , Միքրօ Մեղաս , Թշուառներ , Գամելիազարդ Տիկիւնը , Դատապարտեալի մը վերջին ժամերը , Սիլվիօ Փէլլիքօ , Աղբար Թովմա սին տնակը , Դադանիք Փարիզու , Երեք հրացանակիրք , Ռոպէնսոնի կղզին , Չատիկ , Պրաժլօնի դերակոմսը , Մոնթէ Գրիսթօ , Անիժեալն , Գսան տարի ետքը , Ֆիլտին , Խորհրդաւոր կղզին , Գաղտնիք հաւատաքննութեան , Խորհրդաւոր բերդը , Աշխարհիս շրջանը 80 օրուան մէջ , Վարդուհի Եղեւնաբերդեան , Շրիցպէրկի նաւակոծեալները , Աղաւնի , Մաթիլա , Մօնսօրօի Տիկիւնը , Հոչակաւոր ոճիրք , Մենաստանի աղօրին , Դարուս մէկ զակին խոստովանանքը , Գաթէրին Հօուարտ , Վալերիա , Մանոն Լէսքօ , Մագթաղինէ , Կալաթէ-Սթէլլա , Լէօ կամ Ափիոն ծխողի մը սէրը , Լէօն Լէօնի , Նողրը տամ Բարիզու , եւն . եւն . :

Այս թարգմանութեանց մէջ եթէ ուշագրաւ պարագայ մը կայ այն է թէ միշտ Եւրոպական հեղինակներու գիմեր ենք , միշտ մեր աչքը դէպ ի արեւմուտք է դարձեր . նոյն իսկ մի քանի արեւելեան հեղինակներու թարգմանութիւնն ալ ինչպէս «Հազար եւ մէկ գիշերներ» ֆրանսերէն թարգմանութեան վրայէն կատարուած են : Արդեօք չե՞ն գտնուիր Արաբ , Պարսիկ եւ ուրիշ արեւելեան հոյակապ հեղինակներ որոնց գործերը արժան տեսնուէին թարգմանուելու : Նպատակնիս՝ մեզ հետ կող կողի ապրող ժողովուրդներն անարգել չէ , ոչ ալ մեր թարգմանները ուղեր են երեւնալ կամ դրամ շահիլ . եւ անշուշտ օգտակար ըլլալու փափաք մըն ալ ունինք : Ինչո՞ւ ուրեմն մեզ Եւրոպացիք այնքան մոգեք հմայել են . արդեօք անո՞ր համար որ շատ անգամ դեղին հետ թոյն ալ կը կաթեցնեն զիրենք ընթերցողին սրտին մէջ :

Եւ յետոյ՝ թարգմանութիւն մը միշտ թարգմանութիւն է . թարգմանը կրնա՞յ ըսել թէ ի՛րն է այն , նոյն հեղինակը տասը տարբեր մարդոցմէ կը թարգմանուի , ամենէն յաջող թարգմանը իր մրցակիցները կանչեացնէ առանց իր անձին փառքը աւելցնելու , այլ օտար հեղինակի մը ձրի ջատագովը կը դառնայ : Գոնէ մեր բնիկ հեղինակները դրաբարէ աշխարհաբարի վերածուէին , — ինչպէս արդէն ասոր յաջող փորձը եղած է Խորենացոյ եւ Նարեկի աւթիւ , — թարգմանութեան երեւոյթը աւելի մխիթարական հանգամանք կը ստանար :

Այս թարգմանութիւններէ դուրս մնացած արձակ դպրութեան նկարագիրը կը կազմէ քրիստոնէական ոգին . եւ այս շատ բնական է ազգի մը համար որ նախորդ դարու մէջ կրօնական յուզումներով տառապած է :

Բանասիրութիւնը 1830 Յունուար 6ի եւ 1847 Նոյեմբեր 3ի ճգնաժամնե-
րու գնահատութիւնը կը թողու պատմաբանին, բայց այդ հաստատուած
եղելութեանց մէջ ընդհանուր ազգին հոգեբանական մէկ վիճակը կը
տեսնէ եւ անով կը մեկնէ Հայ դպրութեան ստացած բարոյական երանգը :

Բնազանցական հարցերով զբաղել՝ բարձր իմացականութեան մը
յայտարար նշանն է, եւ բարոյականի համար արոժող սիրտը ցանկալի
կոչումն ունի. չէ՞ մի որ մարդուն վերջնական նպատակը յաւիտեանակա-
նութիւնն է. մեր ազնիւ ազգը երկիրը թողուցեր եւ երկիրնքով է զբա-
ղեր եւ ինչպէս շատ անգամ կը յեղյեղուի՝ իրաւ ալ կրօնական ազգ մը
եղեր եւ կրօնական նկարագիր մը տուէր է իր դպրութեան :

Ոչ ոք այս բանին առարկութիւն կընէ, բայց ինչ որ բնինք աղէկ
ընենք. անա անյեղլի օրէնք մը որ պէտք է մանաւանդ տիրապետէ սըր-
բաղան դրականութեան մէջ : Չենք արտմիր թէ ինչո՞ւ անցեալ դարէ
մնացած 3000 տեսակ արձակ հրատարակութեանց 2000ը կրօնական նիւ-
թերու վրայ կը ճառեն. բայց կը արտմիրք անոնց մէջտեղ սպրդած
զրգուիչ հրատարակութիւններուն համար, որովհետեւ անոնք երբեք մեր
սիրելի ազգին իրական պէտքերուն յագուրդ չեն տուած, եւ տրտունջի
պատճառ եղած են :

Յաւօք սրտի կը հաստատենք թէ դաւանաբանական գրքերէ ոմանք
ո՛չ գեղեցիկ դպրութեանց ցանկը ճոխացնելու նպատակաւ գրուած են,
ո՛չ ալ գրական ո եւ է արժանիք ունին, ի բաց առեալ Սրբազան մա-
տենագրութեան այն հատորները որոնք իսկապէս հմուտ եւ անկեղծ եկե-
ղեցականներու գրչէ ելած են, հոգ չէ թէ անոնք ինչ դաւանանքի
վերաբերին : Ինչու որ այդ պատուական գրքերու հեղինակներն ըմբռնած
են թէ ճշմարտութիւնը փաստաբանի պէտք չունի, այլ ինքնին կը տի-
րապետէ եւ Աստուծոյ իրենց շնորհած իմաստութիւնը գործածած են կը-
րօնքը յարգելու եւ յարգելի ընել տալու համար :

Բարեբաղդաբար նախորդ դարու մէջ ոչ մէկ գիրք այնքան կրկին
եւ կրկին տպագրուած եւ այնքան շուտ տպուած է որքան Ս. Գիրքը :
Մամուլները գիշեր ցերեկ բաներ են ամէն դիրքով, ամէն ծաւալով եւ
ամէն ոճով Աստուածաշունչ պատրաստելու : Տպագրութեան մեր մէջ
մտնելէն մինչեւ նախորդ դարուն սկիզբը տպագրուած Ս. Գրքերէն հինգ
անգամ աւելի Ս. Գիրք տպուեր է միայն մէկ դարու մէջ, ինչպէս կա-
րելի է ստուգել հետեւեալ ցանկէն, թէեւ աշխարհաբար Ս. Գրոց վիճա-
կագրութիւնը դժուարութեան բաղխելով թերեւս զանց առնուածներ ան-
գամ գտնուին հետեւեալ ցանկին մէջ :

Տպագրեալ Ս. Գիրք

Ա. տիպ .	Ոսկան	Ամսգերտամ .	1666 .	գրաբ .
Բ. »	Պետրոս Լատին .	Ստամպոլ .	1705 .	»

Գ. տիպ .	Մխիթար Արքայ .	Վենետիկ .	1733 .	գրաբ .
Դ. »	Յ. Չօհրապեան .	Վենետիկ .	1805 .	»
Ե. »	Ռուս Բիբլ. ժողով .	Ս. Պետերբ .	1817 .	»
Զ. »	Տօք. Բիկզ .	Իզմիր .	1853 .	աշխ .
Է. »	Տօք. Բիկզ .	Կ. Պօլիս .	1857 .	»
Ը. »	Ա. Բագրատունի .	Վենետիկ .	1860 .	գրբ .
Թ. »	Տօք. Բիկզ .	Նիւ Եօք .	1860 .	աշխ .
Ժ. »	Տօք. Բիկզ .	Կ. Պօլիս .	1864 .	»
ժԱ. »	Տօք. Բիկզ .	Կ. Պօլիս .	1878 .	»
ժԲ. »	(*) ? ?	Կ. Պօլիս .	1883 .	վերջն .
ժԳ. »	Տօք. Բիկզ .	Կ. Պօլիս .	1884 .	աշխ .
ժԴ. »	(*) ? ?	Կ. Պօլիս .	1895 .	գրբ .
ժԵ. »	(*) ? ?	Կ. Պօլիս .	1896 .	արբտն .

Անհնարին է վիճակագրել Ս. Գրոց այլ մասանց տպագրութիւն-
ները որ մերթ ընդ մերթ կատարուեր են. ինչպէս՝ Աւետարան, Սաղմոս,
Առակաց, Գործք Առաքելոց, Նոր Կտակարան, կամ աւուր պատշաճի
կարգաւորութեամբ նոյն Ս. Գրոց մասեր եկեղեցւոյ յատուկ գործածու-
թեան համար. ինչպէս՝ Ատենի Աւետարան, Իւզաբերից Աւետարան, Ճա-
շոց, Գիրք Մարգարէից, Ժամագիրք, Մաշտոց եւ այլք որ մօտ առըն-
չութիւն մը ունին ինչպէս Շարական, Խորհրդատետր, Համաբարբառ,
Հաւաքումն վկայութեանց, Տօնացոյց, Յայտաւուրք, Չայնքաղ, Գրիս-
տոնէական, Պատմութիւն Հին եւ Նոր Ուխտի, Պատմութիւն Ս. Գրոց,
Աստուածաշունչի պատմութիւն, Եկեղեցական պատմութիւն, Չանաղա-
նութիւնք հինգ դարուց, Պատմութիւն Տիեզերական ժողովոց որք յա-
րեւելս գումարեցան, Գիրք հասարակաց աղօթից, Աղօթագիրք, Վարք
Սրբոց, Վարդարանի աղօթք, Քարոզգիրք, Հոգեշահ մտածութիւնք,
Հանգիստ Սրբոց, Ապացոյց ճշմարտութեան, Վահան հաւատոյ, Աւե-
տարանական Քարոզներ, Մեկնութիւն Չորից Աւետարանչաց, Հովուա-
կան Աստուածաբանութիւն, Աստուածաբանութիւն Քրիստոնէական,
Աստուածաբանութիւն բարոյական, Աստուածաբանութիւն տեսական,
Մարտիրոսութիւն, Կերակուր Քահանայից, Կերակուր տօնասիրաց,
Կիպրիանոս, Բառարան Ս. Գրոց, Պատմութիւն Հայաստանեայց եկե-
ղեցւոյ, Պատմութիւն Տօնից, Ներածութիւն Ս. Գրոց, Ներածութիւն
Աստուածաբանական գիտելեաց եւն. եւն. :

Յայտնի է թէ այս կրօնական գրքերու միօրինակութիւնը եղող ու-
րիշ գրքեր ալ կան. բայց տակաւին անոնց մէջ գրական սեռերու պէս-

(*) Յայտնի չէ թէ որ գրագէտներու կողմէ պատրաստուած են :

պիսուսութիւնը այնքան որոշ չի տեսնուիր եւ հեղինակութեան չունչը անոնց մէջ ընդհանրապէս կը պակսի: Ամենէն յաջողակութեամբ մշակուած սեռերէն մէկն է պատմական սեռը. եւ թէպէտ պատմական իրողութիւնները ժամանակագրական կարգաւ մէջ կը բերուին, վայրերը լաւ կը տեղադրուին եւ անձինք խղճի մտօք կը նկարագրուին բայց տակաւին պատմական իմաստասիրութիւնը մեծ դեր մը չի կատարեր զէպքերու պատճառը եւ հետեւութեանց շարժառիթը բացատրելու մասին: Վիպական սեռին մէջ տարակոյս չկայ թէ բացարձակ հեղինակներ ունեցած ենք արեւելեան աշխարհաբարի մէջ, ինչպէս գրական սեռերու մասին յատկապէս իր կարգին խօսած ժամակակնիս պիտի տեսնենք: Խօսքը չենք ընել շատ մը անո՞՞ն անոպայ դպրոցական գրքերու որոնց լաբիւրինթոսին մէջ մանկավարժութիւնը կը թափառի առանց կրթական ծրագրի հետք գտնելու: Այսպէս Այրք գարու Հայ Դպրութեան հորիզոնին վրայ մի քանի շողչողուն հանձարներ եթէ վայրկեան մը կը փայլին բայց անկայուն ասուպի մը նման կը սահին կերթան:

Ուրեմն եթէ չըլլային արեւելեան աշխարհաբարի ցանցառ հրաշալիքները եւ գաւառացիին միշտ թրթռուն սրտի քնարը՝ պիտի դատաւ պարտուէինք իրաւամբ եւրոպական գրականութեան մակարոյժները կոչուելու մենք որ այլատարազ յատկարանութեամբ, մուրացածոյ ոճերով եւ նիւթերու ընտրութեան մէջ օտարին նմանողութեամբ ճոխացնել կը հետամտինք մեր ՚ի բնէ հարուստ պսպղուն աշխարհաբարը, որ մեզ անկարօտ կը թողու այս կարգի փոխառութեանց, եւ չենք հասկնար թէ մեզ իսկապէս պակսածն է հեղինակութիւն:

Գրական նիւթերու գիւտն ընելն է հեղինակութիւն. չէ թէ գրաբարին տեղ աշխարհաբարը գնել եւ այդ աշխարհաբարին կերպական մասը մէկ օրէն միւսը փոխփխել: Իմաստի վսեմութեամբ հեղինակուած նիւթը գեղեցիկ դպրութեան կը վերածուի, չէ թէ քերականական խըրթին ձեւերու կիրառութեամբ: Մանաւանդ ի՞նչ յարմարութիւն ունի որ աշխարհական մը Քրիստոսեան եւ Սրբազան Պատմութիւն գրելու ձեռնարկէ. կը խորհինք թէ կրօնական գրոց պատրաստութիւնը կրնանք պատշաճապէս կրօնաւորին թողուլ որ թէ՛ աւելի հմտութեամբ կը գրէ եւ թէ՛ այսու իր կոչման ծառայած կըլլայ:

Անտաշ ու կորովի լեզու մը՝ որպիսի է արեւելեան աշխարհաբարը, աւելի յարգ ունի երբ թարմ ու տոնմային գաղափարներու արձագանգ կըլլայ, քան թէ քերականութեամբ յղկուած սնամէջ արեւմտեան աշխարհաբարը որուն առանձնաշնորհումն է յաւէտ օտարախորթ գաղափարներու թմբուկն ըլլալ եւ դատարկ հնչել: Այլ է թէ երկուստեք իրենց պակասը իրարմով լրացնեն եւ ՚ի մի ձուլուին. այն ատեն կունենանք քաղցրալուր, ջղուտ, ձկուն եւ կորովի լեզու մը յարմար գլուխ-գործոցներ արտադրելու:

Եւ յերաւի շիտակ չէ որ գրական սքանչելեաց միմիայն վայելողներն ըլլանք, պէտք է նաեւ ընդհանուր մարդկութեան մտաւոր զարգացման վե՛սմ գործին մէջ մեզ վիճակած բաժինն առնենք: Արդեօք Հայ միտքը բեղմնաւորման անընդունա՞կ է եւ չէ՞ կարող ինքն իր մէջ բան մը յղանալով ՚ի լոյս բերել: Միթէ տեղական կեանքի ընտանի պատկերն՞ք մեզ կը պակսին եւ գրելու նիւթերը սպառեցա՞ն: Յիմարութիւն է կարծել թէ մեր բաժինն է միայն թարգմանութիւն կամ հետեւելէ ուրիշ ճար մնացած չէ մեզի:

Բանանք մտքին ծալքերը եւ ալ թող մեզ համար ան ծածուկ չուենայ, ինչնենք սրտին խորերը եւ լուծենք կիրքերու յախտնական գաղանիքը, նկարենք հոգեոյն տապն ու հրայրքը եւ իմացականութեան բոցը թող արծաթի մեր գրականութեան մէջ: Այն ատեն միայն սիրտն ու միտքը հաւատարմութեամբ կը պատկերացնենք. ինչու որ մարդ ամէն տեղ էապէս նոյնն է եւ այն ինքն է հեղինակ որ իր հրատարակած էջերուն մէջ զմարդ կապրեցնէ ինչպէս որ է: Այնպէս որ մեր գրականութիւնն ալ՝ յընթացս դարուց բարեշրջելով, չէ թէ միայն մեր երանաշնորհ նախնեաց աստուածաւանդ լեզուն կը պահպանէ այլ կարժանանայ մանաւանդ տիեզերքի վայելման. ինչու որ հանձարը խտրութիւն չի գիտեր, մորթի գոյն, կլիմա, սահմանադրուի չի ճանչնար եւ կատարեալ գրագէտը կը վերաբերի ամէն մարդու, ամէն երկրի, ամէն ազգի եւ իրաւունքն է համայն մարդկութեան:

Չարգացման օրէնքը այնպէս կը պահանջէ որ գրականութեան մէջ տաղաչափութիւնը միշտ կանխէ արձակը: Այսպէս ալ է մեր իննեւտասներորդ գարու մանուկ գրականութեան համար որ երգերու ձայնով կարթննայ: Ի զուր կը փորձեն այլ եւ այլ միջոցներով անոր մէջ տրամաբանութիւն մտցնել. ներդաշնակութիւնն է որ առաջ իր ճամբան կաննէ եւ բանաստեղծութեան ամէն սեռերը հետգհետէ կը մշակուին, ամէն ոճ կը փորձուի: Գաւառացին իր անդիր դպրութեան պաշարը կը բերէ, տաղարաններու հեղինակներ իրենց հետեւողներ կունենան, օտարէն ալ կը թարգմանեն, բայց մանաւանդ կը հեղինակեն, հին քերթուածոց չափերը նորոգելու փորձը կըլլայ, հոգեւոր երգեր կերգուին եւ աշխարհականին խանդը չափ եւ սահման չի գիտեր:

Ամէն Հայ ներդաշնակութեան համար ծնած է, ամէն Հայ աւելն ունի, ամէն Հայու ականջին ընտանի հրեշտակ մը մեղեգիներ կը փրսփրսայ. երբեք բանաստեղծներու Գողթան գաւառը այնքան ոգեւորեալ երգիչներ ունեցած չէ որովհետեւ անոնք այգիներու բերքէն արբելու էին իսկ նորերը սիրով են արբեցած: Եւ ի՞նչ տաքուկ սիրտ կը բարախէ ամէն հայու կուրծքին տակ, ի՞նչ խանդ, ի՞նչ երազուն ոգի. իր վեհ ճակատին ետեւ բոյն դրած է երեւակայութիւն մը որ կը փորձէ թեւ թուիչ առնել ու շատ անգամ կը յաջողի բարձրերը սաւառնել. հոս ալ վիճակագրութիւնը կը հաստատէ բանասիրութեան տեսութիւնը:

Տաղաչափութիւն 19րդ դարու

- 1801. Մ. Չամչեան . նուագարան Օրհնութեանց .
- 1803. Գ. Գապասագալեան . նուագարան .
- 1805. Մ. Աւգերեան . Բրիտանական ոտանաւոր .
- 1810. Մ. Աւգերեան . նոյն՝ Բ. տիպ .
- 1812. Մ. Խօջենց . Բարաճնական դիմաճում թիւն .
- 1812. Մ. Աւգերեան . Բան գործնական .
- 1819. Մ. Զախջախեան . Արհեստ Աստուածասիրութեան .
- 1836. Միբրդա Վանանդացի . Արփիականն Հայաստանի .
- 1840. Խ. Միսաքեան . Երգ 'ի Ստեփաննոս նախավայն .
- 1842. Մարուգէ դպիր . Եղերերգ չրչրնց. Իտրայելացոց .
- 1842. Ա. Մ. Գարագաշեան . Հռակինայ երգ վասն կրօնից .
- 1846. Ե. Հիւրմիւզ . Ենէական .
- 1847. Ա. Բագրատունի . Մշակականք .
- 1847. Ե. Թումաճանեան . Ողիտական .
- 1850. Մ. Խրիմեան . Հրաւիրակ Արարատեան .
- 1851. Մ. Խրիմեան . Հրաւիրակ երկրին Աւետեաց .
- 1852. Սայաթ Նովա . Երգեր .
- 1852. Ղ. Ալիշան . Հայոց երգք սամկականք .
- 1852. Վիկենևա . նուագք .
- 1853. Գ. Աւետիքեան . Հատընաիր քերթուածք .
- 1855. Ո. տէր Գ. Յովհաննէսեան . Նոր Գնար Հայաստանի .
- 1856. Ադա ՚ Երեւանցի . Նոր Գնար Հայաստանի .
- 1856. Յովհաննէս Ղահրամանեան . Զանազան երգք .
- 1857. Ս. Պատկանեան . Երգք .
- 1857. Գամար Քաթիպա . Ազգ. երգ Հայոց .
- 1857. Ղ. Ալիշան . Մաղթունի .
- 1857. Ղ. Ալիշան . Մանկունի .
- 1857. Ղ. Ալիշան . Տէրունի .
- 1857. Ս. Հէքիմեան . Քերթ. եւ Թատրերգութիւնք .
- 1858. Ղ. Ալիշան . Տխրունի .
- 1858. Մոսկուա . Ճոաքաղ երգ .
- 1858. Մոսկուա . Երգք Ազգ. Երգ զՆոր Գնար. Հյստնի .
- 1858. Գ. Հիւրմիւզ . Գոթողիա .
- 1859. Պ. Տէր Յովսէփեան . Նոր Գնար Հայաստանի .
- 1861. Ա. Բագրատունի . Միլտոն .
- 1861. Կ. Պոլիս . Տաճար Մուսայից .
- 1863. Ն. Մէլզուրեան . Նուէր Մանկանց .
- 1864. Ա. Բագրատունի . Գերեզմանականք .

- 1864. Տիդիս . Երգարան Նոր .
- 1864. Ա. Բագրատունի . Իլիական .
- 1864. Գ. Ն. Վ . Արեւելեան Գնար .
- 1865. Կ. Պոլիս . Երգարան Ազգային .
- 1865. Ն. Մէլզուրեան . Նուէր Մանկանց, Բ. տպ .
- 1865. Գ. Ներչապուհ . Յովսէփ Գեղեցիկ .
- 1867. Ա. Յ. Այվազեան . Գնար յաւերակս Հայոց .
- 1867. Կ. Պոլիս . Գնար Հայաստանի .
- 1867. Խ. Նարպէյ . Գնար Պանդխտին .
- 1867. Մ. Փ. Գ . Զուարճալիս .
- 1868. Մ. Միսնաբեանց . Գնար Հայկական .
- 1868. Դ. Նազարէթեան . Քերթուած ծառոյ .
- 1869. Մ. Չերազ . Երգ առ Հայրենանուէրն .
- 1870. Խ. Նարպէյ . Վարդենիք .
- 1870. Ա. Բագրատունի . Ալզիրա .
- 1870. Գ. Այվազովսքի . Առակք Քրիստոյի .
- 1870. Ղ. Ալիշան . Լորտ Պայրն .
- 1870. Ղ. Ալիշան . Երգ ի Զանգակն .
- 1870. Խ. Նարպէյ . Դաշնակ Լամարդինայ .
- 1871. Մ. Աճէմեան . Վանազն .
- 1871. Մ. Պէշիքթաշլեան . Տաղք եւ Թատրերգութիւնք .
- 1871. Թ. Թերզեան . Տաղք Անակրէոնի .
- 1872. Ե. Հիւրմիւզ . Երգ 'ի Կրօնս .
- 1872. Ազապեան Սանունք . Գնար .
- 1873. Տօք. Ռուսինեան . Ռիւ Պլաս .
- 1873. Ե. Հիւրմիւզ . Մերովպէ .
- 1873. Ե. Հիւրմիւզ . Արիստոտէմ .
- 1873. Մ. Թաղլադեան . Սօս եւ Սոնդիպի .
- 1874. Մ. Չերազ . Գրական Փորձեր .
- 1874. Ե. Ն. Տէօլլէթեան . Գնար .
- 1874. Արիստ. եպ. Սեդրակեան . Գնար Մշեցոց .
- 1874. Խ. Նարպէյ . Ստուերք .
- 1874. Ղ. Ալիշան . Գնար Ամերիկեան .
- 1875. Բ. Քէշիբեանց . Անխօս մարգարիտ .
- 1875. Դ. Նազարէթեան . Տանդէ .
- 1875. Յ. Ճամգաղեան . Արձանականք .
- 1875. Պ. Դուրեան . Տաղք եւ Թատրերգութիւնք .
- 1875. Հ. Ասատուրեան . Պատանեկան ներշնչմունք .
- 1876. Յ. Ատրունի . Քերթուածք Օսիանի .
- 1876. Մ. Խրիմեան . Հրաւիրակ Արարատեան .

- 1877. Ռ. Պէրպէրեան. Աշնան տերեւներ.
- 1848. Գ. Պատկանեան. Երգագիր Պատմութիւն.
- 1878. Ե. Հիւրմիւզեան. Ենէական.
- 1878. Հալլաճեան. Նոր Երգարան.
- 1880. Գամար Գաթիպա. Երգարան մանկական.
- 1880. Տէր Խաչատուրեան. Քնար.
- 1880. Պ. Աղամեան. Քերթուածք.
- 1880. Ա. Արարատեանց. Քնարիկ Մանկական.
- 1880. Կ. Գարագաշեան. Ծաղկաքաղ.
- 1880. Ե. Մեծատուրեանց. Երգարան աղջկանց.
- 1881. Ս. Շահազիզեան. Բանաստեղծութիւնք.
- 1881. Զ. Գրիգորեանց. Քնարիկ մանկական.
- 1881. Ե. Եզնկեանց. Երգարան մանկական.
- 1881. Գ. Ներշապուհ. Բերկրանք եւ Վիշաք.
- 1882. Տէր Դաւիթեան. Ծոցի Երգարան.
- 1882. Ք. Քուչներեան. Կաղանդչէք.
- 1882. Տ. Գ. Փափազեան. Երգարան թատերական.
- 1883. Լեռնեց. Բանաստեղծութիւնք.
- 1883. Վ. Վրդ. Մինասեան. Առակք.
- 1884. Ս. Ֆէլէկեան. Թոշնեալ ծաղիկ.
- 1884. Տ. Սեթեան. Գարուն եւ Աշուն.
- 1884. Ա. Փանոսեան. Շողեր եւ Յօղեր.
- 1885. Ա. Արարատեանց. Փնջիկ մանկական երգերու.
- 1886. Բ. Քուչներեան. Կաղանդչէք.
- 1886. Կ. Գարագաշեան. Հատընտիր քերթուածք.
- 1886. Տ. Շալճեան. Վարդ եւ Շուշան.
- 1887. Յ. Արսէնեան. Նոր տարի.
- 1887. Յ. Գայանեան. Առաջին Մրմունջ.
- 1888. Մ. Յովհաննէսեան. Սփոփանք ռամկին.
- 1888. Թ. Զօրայեան. Տաղք.
- 1888. Յ. Սեթեան. Յուզման ժամեր.
- 1888. Յ. Վարդովեան. Խոբլք հոգւոյս.
- 1888. Շահիր Խաչատուր. Ծաղիկ եմ երգ.
- 1889. Գ. Բարխուդարեանց. Բարեպաշտ մարդիկ.
- 1890. Ղ. Աղայեանց. Բանաստեղծութիւն.
- 1891. Մ. Յովհաննէսեան. Իրական կեանքի նուագներ.
- 1891. Աշուղ Շիրին. Նոր քնար.
- 1891. Մ. Բալուզեան. Բանաստեղծութիւն.
- 1892. Յ. Յովհաննիսեանց. Բանաստեղծութիւն.
- 1892. Ա. Յ. Փափազեան. Գրական Շիթեր.

- 1892. Պ. Եռասոֆեան. Մանուշակներ.
- 1892. Ա. Զօպանեան. Թրթուումներ.
- 1892. Մ. Աճէմեան. Գարնան հովեր.
- 1892. Ա. Մատուրեանց. Քերթուածք.
- 1892. Մոճոռեանց. Բանաստեղծութիւնք.
- 1893. Աշուղ Ջուանի. Երգեր.
- 1893. Մ. Յովհաննէսեան. Իրակ. կեանքի նուագ. Բ. տպ.
- 1893. Շանթ. Լեռան աղջիկը.
- 1893. Խ. Բաղտասարեան. Ատրիէն.
- 1893. Է. Էսայեան. Մեծածորի ներշնչմունք.
- 1893. Եւտերպէ. Զարթօնք.
- 1893. Ռ. Որբերեան. Յիշատակաց ծաղիկներ.
- 1894. Եւտերպէ. Մրմունջք.
- 1894. Մոճոռեանց. Բանաստեղծութիւնք.
- 1894. Գ. Ներշապուհ. Գարնան շողեր.
- 1894. Ս. Դաւիթեան. Ծաղկաքաղ.
- 1894. Ա. Համլաճեան. Եղերերգութիւնք.
- 1894. Մ. Յովհաննէսեան. Քնարիկ ժողովրդեան.
- 1895. Վ. Գալճեան. Փունջ.
- 1895. Գ. Գրիգորեան. Առխակ.
- 1895. Աշուղ Պայծառէ. Երգարան.
- 1896. Մ. Առմա. Անուշ պատառներ.
- 1896. Պ. Աղամեան. Քերթուածք.
- 1996. Յ. Շաւարշ. Սփոփանք.
- 1897. Աշուղ Ղարիբ. Երգեր.
- 1897. Ա. Յարութիւնեան. Բանաստեղծութիւնք.
- 1897. Գ. Բարխուդարեան. Բարեպաշտ մարդիկ.
- 1897. Փառնակէս. Բանաստեղծութիւնք.
- 1897. Հ. Պէննէսեան. Առածապատում.
- 1897. Բ. Բարսեղեան. Սրտիս ձայնը.
- 1897. Ս. Դաւիթեան. Նուէր Մանուկների.
- 1898. Յ. Եազուպեան. Քերթուածներ.
- 1898. Ա. Իսահակեան. Երգեր եւ վերքեր.
- 1899. Յ. Յակոբեան. Բանաստեղծութիւններ.
- 1899. Դ. Դէմիրճեան. Բանաստեղծութիւններ.
- 1899. Յ. Թումանեանց. Հանակ Դանակ.

Անհնարին բան է հոս ամփոփել ա՛յլ բանաստեղծական հատորներ, տեղւոյ անձկութեան պատճառաւ. արդէն ստիպուեցանք Շարականներու հոգեշունչ երգերը զանց առնել անոնց այլ եւ այլ տպագրութեանց մա-

սին Տաղաչափութեան գլխոյն մէջ մասնաւորապէս ծանօթութիւն տալու խոստմամբ, ինչպէս նաեւ հոգեւոր երգեր եւ եղանակներ, Տաղարաններըն. այսպէս Մանկապարտէզի երգերն ալ, որոց վրայ մատգիր ենք առանձին խօսիլ իր կարգին :

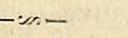
Այս տաղաչափեալ դպրութեանց մէջ տիրող ոգին է սէրը երբեմն անձնազոհ որպէս Սաչեցեալն Գողգոթայի, երբեմն վաւաչոտ իբրեւ Շաւրիւրամ Դշխոյ, երբեմն լալկան ինչպէս եղերամայրն Նունէ, երբեմն պարկեշտ նման Անահիտ տիկնոջ, երբեմն գոռ իբրեւ յաղթապանծն Արէս : Բայց միշտ նոյն նկարագիրը գթոյ, խանդաղատանաց, համակրութեան եւ սիրոյ որ կը հիւժէ տակաւ բանաստեղծը եւ զինքը հալ ու մաշ կընէ, անոր գեղուղէչ հասակը կորաքամակ կը կքէ եւ գեղազանգուր մազերը տարիքին ձմեռէն առաջ ձիւնով կը պատէ :

Սակայն բանաստեղծին ձեռքին տակն է որ լեզուն կը ճկի, կողորկի եւ կազնուանայ, ինչու որ իրեն բնածին եղող ներդաշնակութեան մը համեմատ, ուր որ իմաստը կը մեղմանայ՝ փայլկանչիւն բառ մը կը գտնէ, ուր որ իմաստը կը սաստկանայ՝ խժալուր բառ մը կը դործածէ : Բառերը կապրին, լեզու կեղևն եւ ըստ հաճոյս հոգւոյն խռովայոյզ կամ մեղմօրօր կիրքերը կը ձեւացնեն : Բանաստեղծը ՚ի ծննդեանէ երածիշտ մըն է, առանց ուսած ըլլալու՝ տառերուն սուղն ու երկարը կորոչէ, ոտքերը կը կշռէ եւ անոնց ամանակը կը դուշակէ, խօսքը կը չափէ եւ իմաստին համեմատ առոգանութեան շեշտը տեղը կը բերէ :

Այո՛, բայց ի՞նչ օգուտ. զրկանքի խորչակը անոնցմէ շատերու կեանքը կանուխ ցամքեցուց : Ոմանք «Աստուած ոխերիւ» ազաղակելով իրենց լոյս լոյս աչկունքը խփեցին, — ինչպէս Դուրեան. այլք «Եղբայր եւ՛ք մե՛ք» մրմնջելով հրաժեշտ տուին աշխարհի, — ինչպէս Պէշեքթաշլուեան. եւ երբ այնքան պաշտելի գլուխներ գերեզմանին խոնաւ հողին տակ ծածկուեցան՝ յետամնաց կարեկցութիւնը հաղիւ երբեմն խելք ըրաւ անոնց ամայացեալ շիրիմներուն քով ծնրադրելու եւ մի քանի շիթ արցունք կաթեցնելու :

Գ.

ՏՄԱՆԱՎԱԿԱՆ ԳՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Այն որ արցունքը աչքին եւ ժպիտն ալ շրթանց է շնորհեր, այն նոյն Աստուածը արտում մարդուն երգ կը ներշնչէ, ուրախ մարդէն երգ կը պահանջէ : Այո՛, յորրանէն ի գերեզման մարդուն կեանքը լեցուն է երգով. մայրենի ծնգան անուշիկ օրօրը եւ հրեշտակային նուագները

քնացող մանկան անցաւոր աշխարհ մը կը խոստանան երբ արթննայ. հանգստեան շարականները եւ օրհնութեան ալէլուիք յաւիտենական կեանք մը կը պարգեւեն մարդուն երբ ՚ի քուն մահու ննջէ :

Բայց ո՞վ է որ կը լարէ սրտի քնարին լարերը, ո՞վ է որ կը վարձեցնէ երգել յաւիտենական երգեր. — նոյն ինքն Աստուած կը լարէ սրտի քնարին լարերը, եւ՝ յաւիտենական երգեր նախախնամութեան ձրիատուր պարգեւներն են : Սէ՛ր, ատելութի՛ւն, յո՛յս, նախա՛նձ, բարկութի՛ւն, գո՛ւթ, հաւա՛տք, յուսահատութի՛ւն, ո՛հ, ի՛նչպէս կը թրթրօաք երբ մարդ կը խռովի եւ իր արցունքով լճացեալ աչքերը դէպ ի վեր երկրի՛ք կը վերցնէ, ի՛նչպէս քաղցր կը հնչէք երբ խեղճ արաւած մը ձենէ ՚ի զատ չուհի այլ ապաստան :

Յաւիտենական ձիւնով ձածկուած բարձրաբերձ լեռները, ամայի անապատներուն անհուն դատարկութիւնը, անսահման ծովերու անյատակ անդունդը. բայց նաեւ Մայիսի քաղցրարոյր վարդեր որ անուշահոտութեամբ օդը կը խնկեն, եւ անմեղ կոյսի մը ծով ծով աչքերու մարգարիտ արցունքը որ կը կաթկթին իբրեւ ցօղ ցաւոց աշխարհի : Այս եւ ասոնց նման հասարակաց տեղեքը չե՞ն միթէ ուր կը գիմէ ձարահատ դասական բանաստեղծն իրեն պակաս շնորհչու մը գտնելու համար :

Եւ սակայն գրքերու ընթերցանութենէն գրգռուած աւիւնն ի՞նչ է բաղդատմամբ այն սուրբ ներշնչման որով մարդ կառլցուի վսեմ եւ անսահման բնութեան ծոցը : Ահա վարսաւոր բուրիներու շուքին տակ կարկաջասան առուակը կը գալարի ու կերգէ, ահա զոյգ զոյգ սիրակցորդ տատրակներ մէկ ձիւղէն միւսը վուվուլալով զիրար կը հալածեն, ահա հոս իրական սոխակներ վարդի թուփերու վրայ դէմ առ դէմ նստած կը դայլայլեն եւ լուելով զիրար մտիկ կընեն : Ո՞ր գրագիտութեան վարպետ յօրինեց երբեք տաղաչափութեան այնքան արհեստաւոր մի գիրք որքան բնութեան այս յաւէտ բաց եւ միշտ նոր տաղաչափութեան գիրքը, ինչու որ հոն ներդաշնակութիւնը կատարեալ է :

Եւ մանաւանդ տաղերուն բուն չափը սիրով գեղուն սիրտը չէ՞ միթէ, այն սիրտը որ յոյգերու տար ու բեր հեղիկ կոհակներն ունի. տաղերուն բուն չափը սիրակաթ շրթունքը չե՞ն միթէ որ իրենց յուսոյ եւ տարակոյսի փոփոխ փոփոխութենն ունին. շղթայագերծ կիրքերը չե՞ն միթէ որ կը մանչեն իբրեւ կատաղի փոթորիկ եւ յետոյ կը ցածնուն ու հաշտութեան համբուրիւ անուշիկ մրմունջի կը փոխուին : Այնպէս որ երբ կուրծքը յուզմունքէ կը հեւայ՝ իր հաւասար ելեւջներով խօսքն ալ հաւասար անգամներու կը բաժնէ. եւ երբ թոքերը մխակերպ շունչ կառնեն եւ կուտան՝ իրենց շունչի համեմատ արտաբերումը տողերու հանգիստը ինքնին կորոչէ : Չէ՞ մի որ ատամնաշարը, խոչակն ու լեզուն կը ստեղծեն տատերու հագազը, շեշտը եւ ոլորակը. ուրեմն շինականը որ սիրտ մը ունի եւ կերգէ՝ ի՞նչ պէտք ունի տաղաչափութեան գրքի :

Երբ որ կանցնին ձիւն ու բուք, երբ որ ցուրտ ձմեռը կանցնի, երբ որ անուշիկ հովերը կը մշմշան եւ ծառերուն կանանչ հազած ձիւղերը վեր ու վար կը տատանին, երբ դաշտի շուշանը կը ծլի եւ հովիտներու կակաջը կը ծաղկի, երբ որ ծիծառն 'ի բոյն կը դառնայ եւ գառնուկները մաքիներուն մօտ կը ցատկան, այն ատեն բնութիւնը սիրով կը խայտայ եւ կարթնցնէ հովիւն ու հովուէին որ իրենց գեղօնը յօրինեն եւ մէկ սարէն մըսը, բլուրէ բլուր, իրենց սրբերգը իրարու սրտին արձագանգ կուտայ:

* *

Ո՞վ պիտի պատմէ մեզ թէ ո՞ր Մուսայն գեղջուկին ականջն ի վար կը փսփոսայ այն գողտրիկ տաղերը որք ի սպառ խոյս կուտան մեր վարժ բանաստեղծներու գրչին տակէն, ո՞վ պիտի պատմէ մեզ թէ ինչպէս շինականը կը յանկարծախօսէ երբ գիշերը պարզ է եւ լոին: Անա գիշերը պարզ է եւ լոին եւ անսահման բնութիւնը խորհրդաւոր է եւ վսեմ: Գարնան այս լուռ եւ խաղաղ գիշերուան մէջ հարիւրաւոր ոչ խարներ կը մակաղին հովուին շուրջ:

Ժամեր ու ժամեր հովիւը իր ցուպին կռթնած կը դիտէ հողմավար ամպերը որ իրենց ոլորտապտոյտ ծալքերուն մէջ կը պատեն լուսնին արծաթափայլ մահիկը: Բայց լուսնինը կը փախչտի ամպերու գիրկընդլսանութենէն, ինչպէս իր անգութ նաղելին խոյս տուաւ օր մը իր հետապնդումէն: Մէյ մըն ալ յանկարծ կը լսես հովուին մեղամաղձոտ ձայնը որ կը խզէ գիշերուան լուսնինը եւ սրտաբուղիս ու անպաճոյճ երգը կը կրկնէ մինչեւ ծագի արշալոյս:

Լուսնակն անուշ բոլոր է,
 Մէջ թուխ ամպին մոլոր է.
 Լուսնակն անուշ, հովն անուշ,
 Կարմիր փնձոր, պաչն անուշ:

Սրգեօք լուսալիւր լուսնին սկաւառակը իր նաղելոյն զէմքին հե՞տ կը շփոթէ, ինչո՞ւ իր երգերը վերջ ու վախճան չունին: Բայց տակաւ մուծը կը ցրուի, արեւելք վարդագոյն կը ներկուի եւ արշալոյս իր հետ կը բերէ զով գեփիւսը որ կը գուրգուրայ հովուին բոցակէզ ձակտին վրայ: Ի՞նչ օգուտ վառ սիրտ եւ քսան գարուններու առոյգ հասակը, այս նիւթապաշտ աշխարհիս մէջ պաշարիս պէտք է իր սրտին սիրածին տիրանալու համար: Պանդխտութեան պայտասակը կը զարնէ ուսը, կիչնայ ձամբայ երթալ հասնելու քաղաքներուն քաղաքը ուր փողոցները ոսկի են սալարկած եւ իրեն կը մնայ ծոխի եւ գոգը լեցնել. ուստի կերգէ.

Տէ՛ կիչնա, կիւզեամ. տէ՛ կիչնա կիւզեամ,
 Կարմիր սօլեր խայնիմ տէ՛ կիւզեամ.
 Տէ՛ կիչնա, կիւզեամ. տէ՛ կիչնա, կիւզեամ,
 Եւ լուռ գէր պափ խայնիմ տէ՛ կիւզեամ:

Սակայն ե՞րբ պիտի գայ, — Ո՞վ գիտէ. իր հեռաւոր գաւառին մէկ անկիւնը «բուխերիկ»ին քովիկը բանգէտ մտերիմ մը զինք հաւատարմացուց թէ շուտ պիտի գայ, եւ այդ շուտը հիմա տարիներ եղան: Ի՞նչ խաբբայ յոյս էր, ի՞նչպէս շուտ անցաւ. հիմա մեծ քաղաքին մեծ մեծ փողոցները կը չափէ կը չափչփէ եւ շուարած կը դիտէ իր բոլորտիքը: Ամէն կողմ սրարչաւ ձիեր, ամէն կողմ գոռ ու գոչ. եւ ո՞նչ, այս անկարեկիր խուժանէն ոչ մէկը ետին կը դառնայ զինք դիտելու: Յառա՛ջ, յառա՛ջ. հոս կեանքի պայքարն է գոր մարդիկ կը մղեն. յառա՛ջ, յառա՛ջ, հացի կոխն է իր լլկանքով, իր գրկանքով եւ իր ամէն ագեղ կողմերով. ուստի կերգէ.

Լէ՛, լէ՛. լէ՛, լէ՛. խրպան է,
 Խասըմ բաշա մէյտան է.
 Օխաը դրուշ կունդէլիք
 Քիրէճ խանէն կու բանէ:

Այո՛, եօթը դրուշի փոխարէն իր կեանքի արեւ օրերը կուտայ եւ անարեւ պանդուկի մը խոնաւ մէկ անկիւն եթէ չը փտի, եթէ վատա համբաւ տան մը մէջ կեանքն ու պատիւը մէկ տեղ վրայ չը տայ, եթէ անխիղճ փողիցանին իր արդար վաստակը ձեռքէն չը շորթէ, «Եա՛ Սուրբ Կարապիէտ, քէ դուրբան» կըսէ, ձամբայ կիչնայ ու կերգէ.

Քանի դուրպէթն ինձ ինկեր՝
 Մէջից գօտին չըմ քակեր.
 Անուշ հարսնուկ Անթառամ,
 Քեզնից զատ կիչն է հառամ:

Ի՞նչ ցանկալի են վերադարձի տեսարաններ, սա՛ դար վեր ձամբան, սա՛ դիմացի հովասուն բլուրները, սա՛ վարի խորունկ ձորն ու ծործորը եւ բաղկատարած կաղնին որուն ետեւէն ձամբան ոլորտիկով կը քերէ գահավէժներուն եզերքը եւ մշուշապատ բարձր սարերը կը հասնի.

Սիփնա սարը տուման մըժ է,
 էս ա՛խ կանեմ, էնլէ փօշ է.
 Ի՛մալ անեմ, ի՛մալ անեմ,
 Կէտիւկ ձիւն է, շուարեր եմ:

Բայց ձիւն ու բուք կը խնայեն Կիլիսի, եւ կիջնէ լեռներուն սաւրահարթէն վարի դաշտերը: Չէ՞ մի որ տարիներ առաջ այս նոյն գեղազուարճ մարգերէն անցաւ, չէ՞ մի որ սա մշտաբուղիս աղբիւրին քով իրարմէ բաժնուելէն առաջ իրեններուն հետ պագտուեցաւ: Ա՛լ հասած է իր «պապենական» տունը, դիմացն է ցածկուկ խրճիթը որուն մէջ իրեն կը սպասեն հայր, մայր, եղբայր, նաեւ դրան մը ետին իր խօսեցեալը թերեւս.

Երևանի պաղջի շուշան,
Ես քու սիրով եմ փէրիշան :
Ձու խաղժ շրմամ մէջ քո ծոցին,
Տուր որ դնեմ վըր իմ խոցին :

Կիկօին հողերանական վայրկեանն է այս, ուստի ներելի են իր ցափոտանքը : Եկէ՛ք հիմա, աղգակա՛նք ու բարեկամնե՛ր. եկէ՛ք, քոյրե՛ր եւ եղբայրնե՛ր, եւ դուք հալւոր պա՛պն ու տարեց մա՛մ, եկէ՛ք նետուեցէք իր դիրկը. ահա՛ ձեր սիրելին : Բայց ո՞ւր է իր խօսեցեալը, ինչո՞ւ երեսը իրմէ կը պահէ. ա՛հ, այն չարաթոյն լեզունե՛րը, ա՛հ, բերնէ բերան աղջկան հօր ականջը հասցուցին թէ կիկօն փող չուսի : Որո՞ն հոգ, աղջիկը իրիկուրնէ պատրաստ է, եւ դիւրաւ դայն կաբեւանգէ. ուստի .

Սուրբ Սարգիս,
Բռնէ դօտիս,
Չեղնէ հոգիս :

Միթէ Սուրբ Սարգիս իր ձիուն կանակը հեծցուցած չը փախցօ՞ւց իր հոռոմ բամբիջը եւ նոյն հողերուն վրայ իրեն պէս կտրիճ մը չը յափափե՞ց Ալանաց Ասթիւնիկ գշխոյն : Ժողովրդին հեֆեաքը իրականութիւն կը գտնէ եւ քիչ վերջ բունիկը բոլորելով ինք ալ կուսնայ «ճըժեր ու մրժեր» եւ այս նահապետական երգին տակ մամը կը յօրինէ օրօրներ իր թոռնիկին .

Օրօ՛ր, աղւոր մանչս, օրօ՛ր .
Իեզ մեծցնեմ օրէ օր .
Հօրըդ նման մարդ եղիր .
Աշխարհք քեզմով տեսնէ օր :

Բայց երաշտութեան տարիներ կուգան, կաննեն կը տանին առատութեան տարիներու մթերքը, կալին մէջ կամուխու ցորեն չի մնար, կը հատնի ցանքի հատիկ. ուրախութեան կը յաջորդէ սուգ, երգի տեղ կը լսուի սրտակեղ ողբ, ճըժերն ու մժեր կը ճըվան, սովալլուկ մամն ու պապ իրար կը փարին, հարսը մունջ չի բռներ, եւ կիկօն կերգէ Կարապին երգը .

Իմ փըստի լաճ խաց կուզէ,
Փարա չուսեմ, ինչ անեմ .
Կոյն ու գութան տուեցի,
Ուէչինչ չուսեմ, ինչ անեմ :
Իմ հալւոր պապ կուզէ խաց,
Կասէ, օղու՛լ, Բէ՛ս, վեր կաց .
Խօ՛, իմ արեւ քէ դուրբան,
Ուէչինչ չուսեմ, ինչ անեմ :

Եւ ահա սեւ սովը կը յափշտակէ զինք ու կը տանի այս արտասուաց հովիտէն դէպ ՚ի վեր երանելեաց բնակարանը ուր աչքերն ա՛լ արցունք չեն թափեր եւ շրթունք միշտ ժպիտ են, ինչու որ՝ հոն ո՛չ ամառ կայ, ո՛չ ձմեռ. ոչ տաքը կայրէ, ո՛չ ցուրտը կը սառսրացնէ. հոն անօթութիւն չըկայ, հոն ծարաւ չըկայ եւ մարդիկ զերար կը սիրեն եւ սուրբ հրեշտակներ իրենց ոսկի քնարին վրայ խոնարհած յաւիտենական երգեր կը հնչեցնեն :

Աղգեր կուգան, աղգեր կերթան, լեզուներ կը փոխուին, նիստ ու կաց նոյնը չի մնար. բայց մարդը եւ իր երգերը նոյնը կը մնան, ինչու որ ամէն մարդու համար նոյնն է ուրախութեան ակը եւ արտաութեան աղբիւրը : Յետագայ դարերու մէջ ալ ժողովրդական երգեր պիտի նմանի՞ն իննեւտամներորդ դարու ռամկական երգերուն : Ի՞նչ տարբերութիւն կայ դար մը առաջ կամ դար մը ետքը ապրելուն մէջ. չէ՞ մի որ ծնիլ, սնիլ, մեռնիլ նոյն եւ նման են մարդոց համար : Տորչափ աշխարհ իր վրայ կրէ մարդ արարածը՝ նոյն կեանքի կկոցն է որ պիտի կատարէ իր անվերջ երթեւեկը :

Բանասիրութիւնը այս անթիւ կը յայտարարէ մանաւանդ թէ բնութեան մօտ ապրողին եւ բնութեան ուժացեալին կեանքը՝ իր յարակից պարագաներով որչափ փոփոխ երեւոյթ որ ալ ընծայէ, դարձեալ նոյն մարդկային կեանքի զրուազը կը ներկայացնէ. ուստի ա՛յն իսկ է կատարեալ բանաստեղծ որ կեանքի իրականութեան աւելի կը մօտենայ : Ռամիկը կեանքի մէջ անգոյ պատկերներ ստեղծել կարող չէ, եւ կը նըկարէ կեանքը ինչպէս որ զայն կը տեսնէ. ուստի եւ իր յափշտակութեան վայրկեաններուն մէջ իր բացատրութիւններով զայն այնքան կիրականացնէ որ իր տաղերուն մէջ մարդիկն ու իրերը իսկապէս կապրին : Ուսեալը կարհամարհէ տեսնել կեանքը ինչպէս որ է, եւ որովհետեւ բանաստեղծ կը կոչուի՝ կը կարծէ թէ իրեն է մնացեր երեւակայութեամբ կեանքի մէջ անգոյ պատկերներ ստեղծել, ուստի երբեմն այնքան կը հեռանայ ճշմարտութենէ որ շատ անգամ իր տաղերը ցնորածին բառերու քաղցրահնչիւն շարաբարդութիւնը կը մնան :

Այսպէս ուրեմն ուսեալը շատ անգամ հաճոյալի կեղծիք մը կը ներկայացնէ մեզ որ իր ճարտարութեան մէկ հնարքն է. մինչդեռ ռամիկը ինքզինքը կը դնէ իր տաղերուն մէջ, իր հոգւոյն վիշտերով եւ բերկրանքով ինչպէս որ բարի նախախնամութիւնը զինք ստեղծեր է : Բայց մարդուն ստեղծածը երբեք այնքան գեղեցիկ պիտի չըլլայ որքան Աստուծոյ ստեղծածը. այնպէս որ եթէ տաղերու մէջ ոգի դնելն է բանաստեղծութիւն, ռամիկը՝ որ բան մը չի ստեղծեր, կըլլայ բանաստեղծ եւ ուսեալը՝ որ արդեամբ ամեն բան կը ստեղծէ, շատ անգամ կը մնայ սոսկ տաղաչափ :

Ուրեմն բանասիրութիւնը ուրախութեամբ կարձանագրէ Սայաթ Նովա, Գամար Գաթիպա, Շահիր Սաչատուր, Աշուղ Շիրին, Աշուղ Ջուանի եւ ինչօք կարապետ անունները, զորս կրողք նախորդ դարու մէջ ժողովրդին կարեւորութիւն տուին եւ շատ անդամ ունեցին մօտ ներշնչման նիւթ փնտոսեցին եւ անոր լեզուն փոխ աօրն : Դ. Ալիշան եթէ դարիպ աշուղ մը չէր բայց ապահովաբար նոյնքան եւ աւելի վսեմ յոյգեր ունեցաւ :

Բանասիրութիւնը մանաւանդ երախտագէտ է անոնց որ ճիգ մը քրին պահպանելու ընդի տաղերու ծանօթ ձեւերը : «Բաղմավէպ» առաջինը եղաւ գրագիտաց ուշադրութիւնը ժողովրդական երգերու վրայ դարձնելու եւ ժամանակին զայն կարգացողներն ախորժելով կը յիշեն «Նաւով Աղթամարայ ելանք, ա՛յ ծովեր — Սրեւ զիպաւ սարին վերեւ, ա՛յ խորտակ, խորտակ, ա՛յ իմ սիրուն կեանքեալի եւն» : Նաեւ մասնաւոր հաճոյքով կը յիշատակենք Արիստակէս եպ. Սեդրակեան, Շէրէնց Գէորգ, Սրուանձտեանց եւ Վահան վրդ. Մինասեան որ անգիր գպրութեան շողջողուն գոհարները անկորուստ պահեցին :

Ահա, ինչպէս կը տեսնուի, ընդհանրապէս կղերն է որ կը հաւաքէ ունեւական երգերը, սակայն պէտք է ընդունիլ որ անցելոյն մէջ հոգեւոր դասը առ այս առաջնորդողն է բանասիրութեան աւելի քրիստոնէական նախանձախնդրութեան ոգին : Նախկին դարուց մէջ երգուած Գանձեր, Ողբեր, Գովասանքներ, Տաղեր իրենց մէջ կը կրէին միացորդն հեթանոսական աւանդութեանց : Այրման գետ, գրող, անկուշտ, արեւ, ալ, թուխ մանուկ, մենէ աղէկներ, պապուլան եւն, պէտք էին մոռցուել եւ կամ օրինաւորութեան սահմանին մէջ առնել : Ռամկին հարսանեաց ատեն գեղգեղած սիրերգը եւ լալկան կնոջ մեռելոցի օրեր արտասանած ջայլանքը խնամով ստուգեցան, դտուեցան եւ Մայր Մաշտոցին ու Տաղարաններուն մէջ ամփոփուեցան :

Յետ այնու ժողովուրդը իր երգելու պէտքը գոհացուց աւելի բարեպաշտիկ մէկ ձեւով եւ անուան տօնախմբութեան, յուղարկաւորութեան կամ այլ հանդէսներու միջոցին գիտցաւ չափ դնել իր ուրախութեան եւ տրամուծեան եւ ա՛լ չը տեսնուեցան մարմինը ցետել, մաղերը փետել, անպարկեշտ ցուցք ու կաքաւք : Սակայն այդ զտուած Ողբեր եւ Գանձերուն հետ պէտք չէ չփոթել անոնք որ եկեղեցականին գըրիչէն ելան, անոնք աւելի արհեստաւոր էին : Գիրակոս Գանձակեցի ու Վարդան պատմիչէն կը սորվինք որ «Սաչատուր Տարօնացի արար բազում գանձս եւ տաղս որոց յոգունց սկզբնասաստքն յօղն զանուն նուրին :» Մեր ակնարկած ժողովրդական տաղերն նոյն իսկ ոճէն կարելի է որոշել . ինչպէս . — Ողբ համօրէն ննջեցելոց . (էջ 122) . «Ես գիտէի թէ աշխարհք ինձ միւլք էր տըված» եւն . : Տաղ կարիճ մեռելի . (էջ 127) . «Աս սիրուն բերանդ քո եւ լզուդ նման պիւլպիւլի» : (էջ 131) . «Ինձ

ուճէտ կայր ու կիւման վանց քո գալու» : (Մայր Մաշտոց, 1807, Կ. Պօլիս) : Եւ թէպէտ Աւետման, Մննդեան եւ Յարութեան տաղերը գրեցին «Նարեկացի, Շնորհալի, Առաքել վարդապետ, Գիլգոր Մերենց, Խաչատուր Կեչառեցի, Մատթէոս վարդ .» , (տես էջ 113, Գիրք երաժշտական, ՌՄՄԲ, Կ. Պօլիս), բայց ոչ Մաշտոցին եւ ոչ Տաղարանին մէջ կրցան դնել նոյն գրիչները այն իմաստով եւ լեզուով խառն գուսանական երգերը որ հոն կը հանդիպինք, ինչպէս .

Երգ սիրելոյ

Ես քո սիրուն չեմ դիմանար,

Եւրէյիմ թութուշուպ եանար եւն.

(էջ 310 Տաղարան, 1740, Կ. Պօլիս) :

Ժողովրդեան տաղերը կարգաւորողները միշտ չը յաջողեցան իրենց ձեռնարկին մէջ եւ նոյն իսկ երբեմն խանգարեցին անոնց նախկին գեղեցկութիւնը : Ընթերցողին կը թողունք դատել զաղափարի խաղալութիւնը որ երբեմն անոնց մէջ կը դիտուի : Յետագայ տաղին մէջ՝ եթէ կօշիկը բռնայանգ չէ, չես գիտեր ինչ բան ունի պիւլպիւլին ոտքը .

Տաղ վարդի եւ պիւլպիւլի

Պիւլպիւլին է հագեր ի յոտքն կօշիկ,

Զվարդն կու փնտոէ սիրով անուշիկ,

Զայն է արձակեր, կու կանչէ վա՛րդ, վա՛րդ,

Վա՛րդ, վարդ, դու զուարթ, ես պիւլպիւլ դուռն վա՛րդ :

(էջ 349 Տաղարան, 1740, Կ. Պօլիս) :

Պէտք էր տաղերու մասին մի քիչ ծանրանալ, քանի որ անոնցմէ իսկապէս ժողովրդական ճանչցուածներ ժամանակակից գպրութեան համար հետաքննական կէտեր կը պարունակեն : Նախորդ դարու մէջ տաղաչափութեան դասագիրք յօրինողներ իրարմէ առնելով կը սորվեցնեն թէ տողին մէն մի հատած չը պարտի պարունակել աւելի քան հինգ ոտք թուական տաղաչափութեան մէջ . այսու հանդերձ Տաղարաններու միջոցաւ անայլայլ մեր ձեռքը հասած ժողովրդական յնջող տաղ մը հակառակը մեզ կը սովորեցնէ, ինչու որ 6 + 5 = 11 չափի վրայ յօրինուած է .

Ղարիպն ու Կոռնկը

Կոռնկ ո՛ւստի կուգաս | ծառայ եմ ձայնիդ,

Կոռնկ մեր աշխրպէն . | խապրիկ մի չո՛ւնիս .

Թողուցեր լեկեր եմ | մլքերս ու այգիս .

Գանի որ ա՛խ կանեմ | կու քաղուի հոգիս :

(էջ 368 Տաղարան, 1740, Կ. Պօլիս) :

Տասնեւիններորդ դարը յաջող վերագարձ մը կընէ այս արեւելեան ընդի ներշնչման եւ «Ի դիմաց վարդին եւ լուսինեկին՝ այն է պիւլպիւլ .

«լին, Մարգար Խօջենց կը շարագրէ 1812ին Բարառնական Դիմառնու-
«թիւնը»: Այս գիրքը իբրև իսկաօրայ գործ Le Vaillant de Florival
1838ին կը թարգմանէ Ֆրանսերէնի: Նոյնը 1879ին Վենետիկի Միւլ-
թարեանք կը թարգմանեն իտալերէնի:

Բայց տաղարանը իր շրջանը բոլորած է, եկեղեցւոյ մէջ երգուե-
լու նոր տաղեր ալ չեն յօրինուիր, մեռելոցի օրեր ողբ կարգալը կը
դադրի հետզհետէ, բարքերը կը փոխուին, եօթը օր հարսնիք բռնելը
առակի կարգ անցած է եւ՝ ինչպէս արդէն ըսինք՝ ժողովրդական երգեր
առանձին կը մշակուին կամ նոյնութեամբ կը հաստատուին: Տաղարաննե-
րու նուազման կարելի է հետեւիլ աչքի առջեւ ընկերով հետեւեալ ցանկը:

ՏՊԱԳՐԵԱՒ, ՏԱՂԱՐԱՆԻ

1513. Վենետիկ, Ա. տիպ: 1567. Կ. Պօլիս, Բ. տիպ: 1698. Կ. Պօլիս,
Գ. տիպ: 1701. Կ. Պօլիս, Դ. տիպ: 1723. Կ. Պօլիս, Պաղտ. դպր.:
1734. Կ. Պօլիս, աշակերտացն կողտի: 1734. Կ. Պօլիս, Պաղտ. դպր.:
1740. Կ. Պօլիս, Ե. տիպ: 1752. Կ. Պօլիս, Զ. տիպ: 1768. Կ. Պօլիս,
Պաղտ. դպր.: 1777. Էջմիածին, Է. տիպ: 1788. Կ. Պօլիս, Ը. տիպ:
1791. Մասրաս, Սիմէոն կաթողիկոսի: 1816. Կ. Պօլիս, Թ. տիպ լիւ-
կատար: 1856. Տիգրիս, Ժ. տիպ: 1882. Երուսաղէմ, ԺԱ. տիպ:

Բանասիրութիւնը կը հաստատէ թէ նախնիք տաղերու մէջ արա-
բական եւ պարսկական արուեստին հետեւող եղած են, ինչպէս 19րդ
դարու մէջ ալ հետզհետէ նմանիլ ջանացած ենք եւրոպական դրագիտու-
թեան: Այս բանիս անհերքելի ապացոյցն ունինք նախորդ դարուն սկիզ-
բը ծաղկող հեղինակի մը անվիճելի վկայութիւնը, ուսկից ծայրաքաղ
առնելով կարատասպենք:

Շիիոն բանաստեղծական

1. Մէսնէվի է Շնորհալուոյն Սուրբ է տաճար տէրունական.
2. Բիպաի է Առաքել Բաղիշեցոյն Անճառ միածին.
3. Գասիտէ է Շնորհալուոյն Զօրք երկնային զուարթնոց.
4. Դէրճի է Յովհաննէս վրդ. Ճառագայթ փառացն հօր.
5. Ղազէլ է Շնորհալուոյն Առաքեալք Աստուածորոյն.
6. Մէտհ է Գրիգոր Մերենցի Գեա հոսեալ Աստուածային.
7. Նէշիա է Գրիգոր վարդապետի Գովեստ բերկրանաց.
8. Հիճվ է Շնորհալուոյն Անմարմնոցն հրեղինաց.
9. Մէրսիէ է Շնորհալուոյն Աստուածային խորոցն անճառ.
10. Նէղիբէ է Ատովմայ Իսկ Մեծ Մարիամ Մաղդաղենացի.
11. Միւվէշշահ է Ներսիսի Նոր ծաղիկ նոր իմն Աւետաց.
12. Միւսթէզատ է Ներսիսի Յարուցեալ երրորդ աւուր.

- 13. Սէճի է Առաքել վրդ. Աստուածային բարեաց պատճառ.
- 14. Գաֆիէ է Շնորհալուոյն Ժամանեցին աշխարհի գոյժ:
(Էջք 117-134 Գիրք Երաժշտական, ՌՄԾԲ, Կ. Պօլիս):

Այդ տաղերուն մէջ գործադրուած արուեստը արեւելցոց տաղաչափ-
ներուն ուսուցածին յար եւ նմանն է, ինչպէս ինք Գապասագալեան կը
բացատրէ եւ կընդունի: Բայց եթէ այս օր Տաղարան եւ Տաղաչափու-
թիւն առեղծուած մնացած են բազմութեան համար՝ «Շարական»ը դեռ
տեւական հրապոյր ունի հայ սրտի եւ մտքի համար. չէ թէ միայն
որովհետեւ եկեղեցական գործածութիւնը նուիրագործած է զայն այլ
որովհետեւ պարունակած հոգեշունչ կրդերու իմաստի վսեմութիւնը եւ
տաղաչափական արուեստի անըմբռնելի նրբութիւնը անոնց տեւականու-
թիւնը կերաշխաւորէ. ուստի երկիւղած խոնարհամտութեամբ ձնաճար-
կեց անոնց քննութեան:

* * *

Հնչեցէ՛ք, ոսկի քնարնե՛ր. եւ դուք սուրբ հրեշտակնե՛ր, ցնծա-
ցէ՛ք եւ ուրախ եղէ՛ք. երկնից կապոյտին վերեւ անվերջ շարականներ
թո՛ղ լսուին: Այո՛, այն օրհնութեանց մրմունջը ձեր շրթանցն է ար-
ժանի. այո՛, եթէ յունարէնը՝ բանաստեղծութեան, Ֆրանսերէնը՝ բա-
րեկրթութեան, գերմաներէնը՝ իմաստասիրութեան լեզուն է, եթէ իրաւ
է որ ամէն լեզու իր յատուկ բարեմասնութիւնն ունի, մերն ալ աղօ-
թից ու շարականներու լեզուն է:

Զափէ, կշիւէ, քանակէ անցուած ծաղկալից ծաղկաւէտ լեզու մը.
հարցուցէք Տօք. Ն. Մեղպուրեանի. ինք մեզ պիտի պատմէ ինչ որ ար-
դէն մեր սիրտը մեզ կը վկայէ:

Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու,
Ո՛վ հեշտ բարբառ մայրական.
Փափկահնչիւն բառերուդ
Նմանն արդեօք այլ տեղ կա՞ն:
Դ՛ո՛ւ որ նախ ինձ հնչեցիր,
Նախ սիրոյ, ո՛հ, հեշտ խօսքեր.
Այն նախ զքեզ թոթովելս
Դեռ իմ մտքէս չէ ելեր:
Յաւերժական Սուրբ Գրոց մէջ,
Կեաց միշտ նորէն ու նորէն.
Կշռեալ անուշ քու տաղերդ
Թող ամէն սիրտ արծարծեն:

(Տօք. Ն. Մեղպուրեան):

Մեղպուրեան իրաւունք ունի. միթէ Շարականներն ալ Ա. Գրոց
ողին ու կնիքը չե՞ն կրեր. «Շարական կոչի տեսակ ինչ երաժշտական

«երգոց», որք ըստ մեծի մասին նուազին փոփոխ ընդ Սաղմոսացն Դաւ-
«թի: Արդ անուանեցան սոքա Շարակաւն վասնզի եղանակաւոր բանքս
«իբրեւ զվայելուչ շարս ակաւնց գեղեցկայարմար կարգաւ շարեալ կան
«ի նոսա»: (Էջ 790 Բառարան Հայկագեան, 1749, Վենետիկ): Ահա Շա-
րականներու սկսուածքն ալ Ս. Գիրքէն են առնուած, ինչպէս կը տես-
նուի հետագայ ցանկէն.

ՍԿՍՈՒԱԾՔ ՇԱՐԱԿԱՆՍԵ

Ահ.	Օրհնութիւնք.	Ելից.	Գլ.	15.	հմր.	1.
Հց.	Հարցք.	Դանիէլ.	»	3.	»	52.
Մեծ.	Մեծացուցէք.	Ղուկաս.	»	1.	»	46.
Ո.	Ողորմեաներ.	Սաղմոս.	»	50.	»	1.
Տ.	Տէր յերկնիցք.	Սաղմոս.	»	148.	»	1.
Մկ.	Մանկունք.	Սաղմոս.	»	112.	»	1.
Ճշ.	Ճաշունք.	Սաղմոս.	»	92.	»	1.
Հմբ.	Համբարձիք.	Սաղմոս.	»	121.	»	1.

Եւ երբ դարեր ու դարեր ժողովուրդ մը գիշեր ցերեկ նոյն Ս. Գիրք-
քը կորոճայ եւ սիրան ու միտքը նոյն Սաղմոսերգութեանց բանաս-
տեղծութեամբ կը համակուի՝ միթէ դժուար է հաստատել անոնց հետ
Շարականներու բանաստեղծական յղացման նոյնութիւնը: Ահա, նման
եբրայական բանաստեղծութեան, Շարականներն են վսեմ, ափ յափոյ,
յանդուգն եւ քիչ վերջ պիտի տեսնենք թէ նոյն տաղաչափական ա-
րուեստով կը բանահիւսուին:

Չենք ալ գիտեր թէ ինչո՞ւ այդպէս չըլլան, քանի որ Գողթան
Երգերու բանահիւսութիւնը յար եւ նման էր եբրայականին: (Էջ 59-60
Պատ. Հայ Դպրութեան, 1865, Վենետիկ): Ուրեմն Դաւիթի քնարը
Սաղմոսներն արտագրեց ու լռեց. սակայն Գողթան քնարը հեթանոսա-
կան վէպեր երգել եւ լռելէն ետքը անգամ մըն ալ թրթռաց եւ արտա-
գրեց Շարականներու հիասքանչ եւ հոգեզմայլ երգերը:

Շարականներու մէջ բառերը եւ խօսքին անդամները դաշնակաւոր
կերպիւ կը շարուին եւ համեմատական չափ ունին: Այս չափը կա՛մ 1⁰
Համանուանական է, այսինքն անդամք մի եւ նոյն գաղափարը տար-
բեր բայց իրարու շատ մօտ բառերով կը յայտնեն, կա՛մ 2⁰ Հակադրա-
կան է, այսինքն մէկ անդամին իմաստը միւս անդամին իմաստին հա-
կառակ գաղափար մը կը յայտնէ, եւ կամ 3⁰ Համադրական է, այսինքն
անդամք մի զմիոյ կնի կուգան մի եւ նոյն բանի վերաբերեալ նոյն եւ
նման իմաստներ յայտնելու ճիշդ ինչպէս որ է եբրայական բանաստեղծու-
թիւնն ալ: Տես այս վերջի մասին՝ էջ 143 Բառարան Ս. Գրոց, 1881,
Կ. Պօլիս:

Չէ թէ միայն Սրբոյն Սահակայ երգած Ղազարու եւ Աւագ շարթու-
չարականները, որ մեծ հնութիւն մը ունին, հապա նաեւ ժամանակով
շատ ետքերը գրուած Յակոբ Կլայեցւոյն «Երգեցէք որդիք»ը եւ առ
հասարակ Շարակնոցը ծայրէ ի ծայր այս օրէնքով է յօրինուած: Ուստի՝
հարկ կըլլայ դէթ օրինակ մը մէջ բերել նախնեաց տաղաչափութեան
գաղտնիքը թափանցել փափագողներուն: Հետեւեալն է Համանուանական
չափի օրինակ ուր կը զուգարկուին «երգեցէք», «ցնծացէք», «ուրա-
խութիւն», «խնդա» եւ «որդիք Սիոնի», «որդիք մարդկան» եւ «ի ծը-
նընդեան», «ծննդեամբ», «ծնաւ», «ծնեալ» եւն.

Կանոն ձեւերեան Ս. Աւսուածածնի

Ա. Հասուած

1. Երգեցէք որդիք Սիոնի երգ նոր 'ի ծննդեան մօր Տեառն.
2. Գնծացէք որդիք մարդկան այս օր ծննդեամբ Սրբուհւոյ Կուսին.
3. Ուրախութիւն աշխարհի ծընաւ զՄարիամ ամուլն Աննա աւետեօք զուարթնոյն.
4. Խնդա մայր բանին 'ի հօրէ ծնեալ նախ քան դարուսեակ.

Բ. Հասուած

1. Քանզի որ ծընաւ զանժամանակն 'ի հօրէ ծնեալն այս օր ծընաւ յամուլ արգանդէ.
2. Քանզի որ տարաւ զանտանելին յարգանդի անսերմնապէս այս օր բղխեաց յարմատոյն յետեայ.
3. — որ զտուողն օրինաց հնոյն ծընաւ մարմնով պարգեւիչ նո-րոյս կտակի.
4. — որ զլոյս երկնային ծագեցեր մարդկան զլուծիչն մեղաց մթութեան.

Գ. Հասուած

1. Տուք օրհնութիւն տուողին մեզ ըզմայրն լուսոյ:
2. Տուք օրհնութիւն տուողին մեզ ըզմայրն լուսոյ:
3. Տուք օրհնութիւն տուողին մեզ ըզմայրն լուսոյ:
4. Մաղթեա բանին փրկել զմեզ 'ի մեղաց մերոց:

(Էջ 5 Շարական, 1834, Կ. Պօլիս):

Հեթանոսական դարերու մէջ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր
Գողթան բամբիւր հնչեցուցած էինք եւ եթէ քրիստոնէութիւնը ընդու-
նելով ամէն օր սաղմոսերգութեամբ՝ մեր բնիկ տաղաչափութեան յար եւ
նման՝ եբրայեցոց համեմատական բանաստեղծութիւնը յեղեղեցինք,
սակայն մեր երանաշնորհ նախնիք շարականները համեմատական չափով
գրելու համար վարպետի կարօտ չեղան, ինչու որ՝ իրենց հայրերէն
ժառանգած տաղաչափական դարաւոր ունակութեան տեղի տուին:

Բայց որովհետև բանաստեղծութեան մէջ համեմատական չափ դնելը երբեք արգելք չէ ժամանակակից ազգերու բանաստեղծական վայելչազարդութիւններն ալ իւրացնելու, ուստի՝ ջանացին եւ յաջողեցան զանոնք ալ մեր ընթիվ արուեստին հետ հաշտեցնել : Արաբական զոյրութեան գեղապատճոյճ շարադրութիւնը եւ քաղցր հնչումներու զուգաշար կրկնութիւնը յայտնի կը տեսնուի մեր շարականներու մէջ եւ համեմատականութեամբ նոյն իսկ արձակը մրմունջներու (شعر) ներդաշնակութեան մեղմօրօր չափին վերածելու գիտաւորութիւնը երեւան կելլէ : Այս արեւելեան արուեստին մեր շարականներուն մէջ գործադրութիւնը ցարդ մեզ թագուն մնացած սքանչելի բանահիւստութիւն մըն է եւ Շարակնոցին ամէն էջերը անոնցմով լիք են :

Կանոն ձևերեան Ս. Աստուածածնի

(էջ 8) . «Այս օր բուսաւ մեզ բոյս բարի, շուշանն հովտաց ծաղիկն դաշտաց, Միամայրն Մարիամ, արմատ տնկոյն անմահութեան» :

(էջ 10) . «Վեհագոյնն սերովբէից եւ բազմաչեայ քերովբէից Տիրամայր Աստուածածին . տաղանակ կտակի, սափոր օսկի, խորհրդաւոր խորան, բանին հօր բարձրելոյ» :

(Շարական, 1834, Կ. Պօլիս) :

Դարձեալ՝ արեւելեան քերթողք ծածկադրութիւնը քերթուածոց անբաժան մասն կը համարէին, մեր երանաշնորհ նախնիք շարհամարհեցին այս խրթնաբանութիւնները . (Ճարտասանութիւն Ա.գոնց, էջ 558, Վենետիկ 1775) : Շարականաց մէջ ալ մտադրութեամբ կրնանք անոնցմէ գտնել . զոր օրինակ՝ անենք Աստուածածնայ ծննդեան կանոնին ձաշու Շարականին վերջի տունը, եւ ջանանք հասկնալ թէ ինչ ըսել կուզէ հեղինակը .

«Մարգարէից հանդիսարան եւ գրաւական կենաց մարդկան Մարիամ Աստուածամայր . ընդունարան կօթնարփին շնորհացն . խարիսխ շուսոյ հաստատութեան զուգաթիւ աւուրց դարուցս անցաւորաց :»

(էջ 11 Շարական, 1834, Կ. Պօլիս) :

Խնդիրը թուականի մը շուրջ կը դառնայ, քանի որ «աւուրց դարուց անցաւորաց զուգաթիւ» մը կը տրուի Մարիամ : Պէտք է դիտել որ շարականին հեղինակը ուղղադրութեան թեթեւ շեղումն մը ըրած եւ փոխանակ «Մարիամ» գրելու՝ եւ-ը փոխած է ի-ի եւ զրած է «Մարիամ» . ըսել է թէ հոս թուականի ծածկադրութեան մը հանգէս կը գտնուինք : Արդ եթէ եպիսկոպոս հաշուով մարդկան կենաց գրաւական «Մարիամ» անունն տառերը թիւի վերածենք կունենանք բոլոր Գրիստոնէից «յուսոյ հաստատութեան խարիսխ»ը եղող Գրիստոսի ծննդեան «զուգաթիւ»ը սպայէս .

Մ	=	200
ա	=	1
բ	=	5000
ի	=	20
ա	=	1
մ	=	200
<hr/>		
Մարիամ	=	5422
<hr/>		

Իրաւ ալ՝ ըստ տուժարական հաշուի, աշխարհիս ստեղծագործութեան թուականը կամ յառաջ քան զծնունդն Գրիստոսի «աւուրց դարուց անցաւորաց» թիւն է 5422 տարի, եւ «Մարիամ»ի ի գրի զարտուղութիւնը ասով կը բացատրուի :

Նաեւ բանասիրութեան հետ ո՞ր արեւելագէտ — եթէ իսկապէս տեղեակ է արաբական եւ պարսկական տաղաչափութեան — չը հաւանիր ընդունիլ թէ Շարականներէ մեծ մաս մը Միւլիշչախներ են, այսինքն անոնց սկզբնատառք զանոնք հեղինակողին անունը կը հիւսեն : Հոս ալ երբեմն հեղինակը ուղղադրութեան թեթեւ շեղումն մը ըրած է իր նպատակին հասնելու համար : Անենք օրինակ մը . փոխանակ գրելու «Յովհաննիսի երգ» կը գտնենք գրուած «Յովհաննիսի երգ» : Համբալը պիտի կարծէ որ Շարականներու մէջ տառախալ կայ . բայց հետաքննութիւնը կը ցուցնէ թէ ե-ը փոխել ե-ի՝ տաղաչափական համարձակութիւն մըն է : Այսպէս Շարականաց ոմանց տանգլուխ գրերը հեղելով կունենանք հետեւեալ անունները .

էջ 137 .	Նորոգող արեղերաց .	Ներսեսի է բանս .
» 149 .	Նորոգեալ կղզիք .	Ներսէս .
» 192 .	Նոյն եւ նման հօր .	Ներսէս .
» 275 .	Խորհուրդ խորին .	Խաչատուր .
» 276 .	Յաւուրց վերջին .	Յովհաննիսի երգ .
» 280 .	Վարդագոյն վառեալ .	Վարդ .
» 282 .	Նորահրաչ պսակաւոր .	Ներսէսի երգ .
» 288 .	Նորաստեղծեալ բանն յանէից .	Ներսես .
» 296 .	Նայեա սիրով .	Ներսեսի երգ .
» 328 .	Սարսափելի որոտամբ .	Սարգիս .
» 331 .	Յանսկզբնական ծոցոյ հօր .	Յակոբ .
» 372 .	Կերտող բոլոր եղելոց .	Կիրակոս վարդապետ :

(Շարական, 1834, Կ. Պօլիս) :

Տեղ չհնչու համար՝ տպագրիչները Շարականներու տաղաչափական տողերը տակէ տակ չեն գրած, հապա տողերը ետեւէ ետեւ ինչպէս որ եկեր է այնպէս շարեր են : Համբալ մը ի սկզբան արձակ կը կարծէ

զանոնք • մտադրութիւն պէտք է ոտանաւոր ըլլալը երեւան հանելու համար : Անոնցմէ միոյն տաղաչափական շէնքը տեղը բերելով ի ներքոյ կը գնենք, որով յայտնի կըլլայ թէ անդամներուն վերջքը միմիանց նման գաճիկե (= յանգ) կոչուած ձեւն ունին •

Շարական եօրն խոսանաւորակաց

Յաւուրց վերջին ժամանակի •

Շինեաց զիւր տուն եկեղեցի •

Հօրքն գըթած երկնաւորի •

Իմաստութիւն բան եւ որդի •

Ետ ըզմարմին իւր 'ի զենլի •

Գինի արեան 'ի խառնելի •

Սըմին հրաշից ներգործողի •

Տուք օրհնութիւն յամենայնի :

(էջ 275 Շարական, 1834, 4. Պօլիս) :

Կրկին տողերու նման յանգաւորման ոչ նուազ օրինակներ կը տեսնենք Շարականոցին մէջ, որով յայտնի կըլլայ թէ այդ երգերէ բազումք Մեակեղի կոչուած ձեւով գրուած են : Առ այս կը բաւէ Աղուհացից վեցերորդ կիւրակէի կանոնէն մաս մը մէջ բերել •

Կանոն վեցերորդ կիւրակէի Աղուհացից

Ըստ աւետեաց մարգարէին •

Որ առ փրկեալքս արեամբ գտին •

Ճընծամք եւ մեք ծառք անտառի •

Ընդ գալուստ տեառնըդ կրկնակի •

Շնորհեա մեզ Տէր ընդ արգարոցն •

Ընդ առ ի քէն անկեալ ծառոցն •

Այժըմ յուսով ըզուարճանալ •

Եւ յերկրորդին ընդ քեզ ցնծալ :

(էջ 108 Շարական, 1834, 4. Պօլիս) :

Իսկ իմաստին նայելով՝ Շարականներէ ոմանք Մեռսիե են, ինչու որ մեծամեծ իրաց գովասանութիւնք են • ինչպէս՝ տես էջ 105, «Լեւրինք այս օր ցնծացէք» : Այլք՝ Հիւնլ են, ինչու որ նկարագրութիւնք են սրբոց ճգնութեան եւ տանջանաց • ինչպէս՝ տես էջ 282, «Նորահրաչ պսակաւոր» : Ոմանք Մեհն են, իբրեւ գովութիւն սրբոց • ինչպէս՝ տես էջ 60, «Ամենասուրբ երրորդութեան ընտրեալ ծառայ» : Ոմանք Գրանպեյք են, ինչպէս տես էջ 279, «Ով երանելի Տէր Վահան Գողթնեաց իշխեցող» : Ոմանք Ղազիլ են, ինչպէս՝ տես էջ 280, «Վարդագոյն վառեալ ծաղիկ 'ի նորատունկ բուրաստանի» :

Դարձեալ Շարականներէ մեծագոյն մաս մը Տիվալներ են, այսինքն՝ քերթողը հոն տաղաչափական սովորական ձեւերը հետզհետէ փոքրած է, ինչպէս Արեւելեայք սովոր էին ընել : Այս Տիվալները եւ Տիվալցիները մեր այրուքնի տառերուն վրայ հիմնուած են եւ իւրաքանչիւր տան գլուխ Ա-էն սկսեալ յաջորդաբար մէկ տառ դրուած է • ուստի ապագայ հետաքննութիւնը մեր հին չափերու երեսուն եւ վեց գլխաւոր ձեւերը եւ անոնց ստորաբաժանմունքն անոնց մէջ երեւան պիտի հանէ : Այս Շարականներէ ամբողջ պատկերներ մեր ձեռք հասած են :

Այբուբենակալ Շարականի

- էջ 101 • Այս օր զուարճացեալ •
- » 131 • Այս օր անձառ •
- » 202 • Արեգակն արգարութեան •
- » 215 • Անձինք նուիրեալք •
- » 219 • Անսկիզբն բանն Աստուած •
- » 255 • Ապաւինեցաք •
- » 285 • Անձառելի բանդ Աստուած •
- » 288 • Արարչական բանին հրաման •
- » 295 • Աւրհնեմք զքեզ հայր անսկիզբն •
- » 342 • Աստուած անեղ •
- » 369 • Արեւելք գերարփին •

(Շարական, 1834, 4. Պօլիս) :

Անոնք որ Արեւելեան տաղաչափութիւնը չեն գիտեր՝ կրնան տաւրակուսիլ այս մասին, ինչպէս Հ. Ա. Անթիմոսեան (Հ. Ա. Բագրատուսնի) որ չէր գիտեր արար եւ պարսիկ լեզուներ եւ կը կարծէր թէ Մագիսարոս իր սովորական եռանդեամբ կը պարծի երբ կը հաստատէ ընդ հակառակը թէ՛

«Ի Հայունս առաւել քան ի Յունականին դտանեմք դտա «ղաչափական արուեստ, քանզի թէպէտ եւ Յոյնք գոտանաւորս «ստեղծանեն գիտելով զչափն, այլ ոչ կշիռն • քանզի յԱրարա «ցոց, ի Պարսից եւ յԻսթալեականաց վարժեալ եմք ի չափ «եւ ի կշիռ տաղից :»

(էջ 546 Քեր. Գաղ., Վենետիկ 1821) :

Միւթար Արբահօր անտիպ մնացած ձեռագրաց շարքին մէջ կը հանդիպինք երկու հետաքննական հատորներու «Նրաժշտականութիւն եւ Կշտարանութիւն», (էջ 392. Պատ. Հայ Դպրութեան, հատ Բ, 1876 Վենետիկ), որ Մագիսարոսի ակնարկած Կշտարանութեան հետ աղերս մը ունենալ կը թուին : Բանասիրութիւնը աներկբայ է որ՝ եթէ Վենետիկի բազմամուտ Հարք պատշաճ դատեն իրենց համբաւաւոր ուխտի հիմնա-

գրին անախպ մնացած ձեռագրերն հրատարակել, այս խնդրին գէթ երա-
ժշտական մասը պիտի լուծուի :

Յառաջգրիմութեան օրէնքը կը պահանջէ որ այլոց մտաւոր զար-
գացման արդիւնքին տիրանանք : մեր երանաշնորհ նախնիք այս իմաս-
տուն ընթացքին հետեւեցան : Մագիստրոս ինք կըսէ թէ ինք անձամբ
այսպէս վարուած է եւ թէ տաղերուն չափը եւ կշիռը Արարներէն : Պար-
սիկներէն եւ յիսմայէլականաց ուսած է : Իր վկայութիւնը արժանահա-
ւատ է եւ փոխանակ իր խօսքերը պարծանք ենթադրելու՝ պէտք է ջա-
նանք հասկնալ թէ ինչ ըսել կուզէ :

Պէտք է մտքի անկախութիւն ունենանք այս Արար, Պարսիկ եւ
Իսմայէլական անուններուն հանդէպ խարական նկատումներով չը նա-
խապաշարուելու համար : Մեր հին տաղաչափութիւնը բացատրող Չտու-
թիւն Հայկաբանութեան մէջ (էջ 192 հատ. Դ, Չտութիւն Հայկաբա-
նութեան, 1674, Հոտմ) ամանակները նշանակող սուղը (o) եւ երկարը (')
եւ մինչեւ այս օր Արաբաց եւ Պարսից տաղաչափութիւնը բացատրող
Արուզին մէջ (۱۲۸۸ آسپيل العروض ۲۹ هيفه) ամանակները նշանակող
مجره (o) եւ ما (') թէ՛ բառական իմաստի եւ թէ՛ տաղաչափական գործա-
ծութեան կողմանէ նոյն են ինչ որ չափերու համար Մագիստրոսի ըսա-
ծը կը վաւերացնէ :

Դարձեալ՝ Մագիստրոսի ըսածին պէս, երաժշտական կշիռը Արար-
ներէն, Պարսիկներէն եւ յիսմայէլականաց առնելով գործածեցինք մին-
չեւ անցեալ դարուն մէջ, եւ այս կը կայանար բանաստեղծական խօսքը
երաժշտական եղանակին վրայ առնելուն մէջ. «հնարագիտութիւն իմն
որով չափաբերական բանն ուսուցիւր կշիռալ ի քանակն բերեն, նովաւ
վինի երգն երաժշտորէն երգելի. եւ են ուսուլք սոքա՝ էվսաս, ֆահտէ,
չէնպէր, պէրէվլան, սօֆեան, տիւեէք, տէվրիքէպիր, ֆրէնդին, բէ-
մէլ, սէմա, զէնձիր եւն.» : (էջ 105 — 110 Գիրք Երաժշտական,
ԲՄԾԲ, Կ. Պօլիս) :

Արդարեւ Շարականք գրուած են չորրորդ դարէն մինչեւ տասնեւ-
հինգերորդ դար 1100 տարուան մէջ, այլ եւ այլ աղբեցութեանց տակ
զանազան արուեստներու համեմատ : Տեսանք թէ քերթողք Շարականի
մը մի եւ նոյն պատկերին մէջ հեռզհեռէ տաղաչափական ամէն ձեւ կը
փորձեն որով մէկ տունի մը բանաստեղծական խօսքը երկայն կըլլայ,
իսկ միւս տան բանաստեղծական խօսքը կարճ կըլլայ, մինչդեռ եղանա-
կը ամենուն համար նոյնը կը մնայ եւ՝

«Անխտաբար զիւրաքանչիւր անդամն իսկ եռավանկ այլ
«եւ երկվանկ եւս դնեն, եւ ուրեք հնգավանկ եւ եղանակօք
«նուագացն սղեալ կամ երկարեալ լնուն զչափն» :

(էջ 19 Յառջ. Մշակականք, 1847, Վենետիկ) :

Եւ որպէս զի ընթերցողք եւս խելամուտ ըլլան այս երաժշտական
արհեստին՝ Հոսիսիմեանց Կանոնին եօթը յաջորդական տուններուն առա-
ջին հատուածները տակէ տակ կը զետեղենք եւ Հ. Ա. Բագրատունուոյ
«Եղանակօք նուագացն երկարեալ լնուն զչափն» ըսած տեղերը մենք գի-
ծով կը լեցնենք :

ԿԱՆՈՆ ՍՐՔՈՅ ՀՈՒՍԻՄԵԱՆՑ

— — —		— Ան	ձինք		նու իր եա		լըք սի ըոյն		Քրիս տո սի .		
— — —		— Բար բառք		երկ նա	ւո		ըքք լը ցին		զե եր կիբ .		
Գե զեց կու		թիւ նըք	մար		մնա	ւոր պայ		ծա ոու թեան		ձե ե ըոյ .	
— — —		Դար ձեալ	վե		ըս	տին ա		բար չա գործ		զօ ըու թիւն .	
— — —		Եր կու	նըք		մա հա	բերք		ա նի ծի		ցըն լու ծան	
— — —		— Զօ	ըքք		հրեչ տա	կաց		ընդ մարդ	կան		տօ նե ցին
— — —		— —	է		դար մա	ցուսն		եւ ի վեր		քան ըզ հրաչս :	

(էջ 215 Շարական, 1834, Կ. Պօլիս) :

Ինչպէս կը տեսնուի՝ երաժիշտք եղանակէն զատ չափերուն մէջ
պակասած վանկերուն քանակը կը լեցնեն ը գրին յաւելմամբ եւ աւելին
կը պակսեցնեն ը գրին յապաւմամբ, (էջ 20 Առձեռն Բանաստեղծութիւն,
1839, Վենետիկ), թէ եւ այլ ձայնաւորներ երկարել կամ յապաւել եւ
բառերու ուղղագրութիւնը այս մտօք այլայլել հաղորագէպ չէ : Այս ը-ի
կիւարութիւնը այնչափ կը յաճախուի Շարականաց մէջ որ տաղաչափա-
կան հնարք մը ըլլալէն աւելի երաժշտական պէտք մը եւ թարմատար
տառ մը ըլլալը աչքի կը զարնէ : Օրինակք՝ Ըզքեզը միշտ . — յորըմէ .
— փըրբկեա . — բանաւոր բ բարունակ . — անարատ ը վարուք . — ըզը
մեղըս . — նուիրեալըք . — ըզուարձանալ . — ակընարկութեամբըն . —
բարձրացուցանեմըք . — գործըք Տեառըն . — ըզընա . — Աստըւած . —
Աստուծոյ ը մերոյ . — պըտըղոյն . — կանըխաւ . — պատըւեցար :

Հետաքրքիրք կրնան բոլոր տպագրեալ շարականները աչքէ անցը-
նել եւ տեսնել թէ խօսքը եղանակին վրայ առնելու համար ուսուլին
այս կերպով յարմարեցուցած են :

ՏՊԱԳՐԵԱԿ ԾԱՐԱԿԱՆՔ

1664. Շար. ա. Ամոգերտամ : 1669. Զայնքաղ. ա. Ամոգերտամ :
1685. Շար. բ. Ամոգ. : 1692. Շար. գ. Լիվոնոյ : 1698. Զայնքաղ. բ.
Ամոգ. : 1702. Շար. դ. Մարսիլիա : 1710. Շար. ե. Կ. Պօլիս : 1718. Շար.
զ. Ամոգ. : 1718. Շար. է. Վենետիկ : 1727. Շար. ը. Կ. Պօլիս : 1736. Շար.
թ. Կ. Պօլիս : 1742. Շար. ժ. Կ. Պօլիս : 1743. Զայնք. գ. Կ. Պօլիս :
1768. Շար. ժա. Կ. Պօլիս : 1784. Շար. ժբ. Կ. Պօլիս : 1790. Շար. ժգ. Կ.

Պօլիս : 1802 . Չայնք . դ . Կ . Պօլիս : 1812 . Շար . ժդ . Կ . Պօլիս : 1830 .
 Չայնք . Ե . Կ . Պօլիս : 1834 . Շար . ժե . Կ . Պօլիս : 1853 . Շար . ժդ . Կ .
 Պօլիս : 1860 . Շար . ժէ . Երուսաղէմ : 1861 . Շար . ժը . Էջմիածին : 1874 .
 Շար . Թաշճեան . Էջմիածին : 1884 . Շար . ժթ . Երուսաղէմ : 1897 . Չայնք
 ջաղ . դ . Երուսաղէմ :

Դեռ 19րդ դարուն սկիզբը «Պապա Համբարձում երաժշտական ուսուցիչները ճիւղ ղեկ-ի դրութեամբ դաս կուտար . (Ս . Պրակ «Բազմավէպ» 1873 Վենետիկ) : Բայց ժամանակը ամէն ինչ կը յեղաշրջէ եւ «Բարա Համբարձումի աշակերտներէց Արիստակէս Յովհաննիսեանց 1878ին բու «լոր ուսուցիչները վերածեց մի բախման . այս դրութեամբ աւելորդ եղան «Արարական բազմանուն ուսուցիչներ — սէմախ , դէվրի բէվան , ղէնջիբ , «բէրէֆշան , սօֆեան , չէնպէր եւն . » :

(Թիւ 5 Մայիս 1897 , «Արարատ») :

***

Տասնեւիններորդ դարը վերադարձ մը կը փորձէ դէպ ի նախնեաց բանաստեղծական չափեր . սակայն այս նոր դրութեան եւ վաղեմի աւրուեստին մէջ բնորոշ տարբերութիւն մը կայ : Թերեւս աւելորդ չէ յիշեցնել թէ նախնեաց տաղաչափութիւնը էպպէս եկեղեցական էր եւ երգուելու սահմանուած , մինչդեռ նոր դրութեամբ կը թարգմանուին օտար ազգաց դիւցազներգութիւնք եւ բնիկ դիւցազներգութիւններ կը հեղինակուին զորս պէտք է կարգաւ գրքերու մէջ եւ երաժշտութեան հետ կապ չունին :

Դիւցազներգութիւնը գրական վսեմագոյն սեռն է . գերբնականը եւ հրաշալին երազողը մեծ հանճար մը պէտք է ըլլայ որ իրեն համար ընդհանրապէս անկոխ եւ աննախընթաց ճամբայ մը կը բանայ : Նոյնը կրնանք ըսել Հ . Ա . Բագրատունու համար որ նոր տաղաչափական դրպրոցին գլուխը կը գանուի : Իրաւ է որ Հ . Ա . Բագրատունի արար եւ պարսիկ լեզուները չը գիտնալուն համար՝ անոնց մեր բնիկ տաղաչափութեան հետ ունեցած խնամութիւնը չէ կրցած գուշակել , բայց մեր նախնեաց տաղաչափութեան վրայ ընդարձակ տեղեկութիւն ունի եւ մինչ դեռ Անթիմոսեան կը յորջորջուէր՝ 1821ին հրատարակած Գաղ . Քեր . էջ 528-580 ծանօթութիւնները յատկացուց ուսումնասիրելու Գողթան երգեր , Տաղերն ու Շարականներ :

Բայց երբ քսան եւ վեց տարի ետքը՝ այսինքն 1847ին՝ Մշակականքը թարգմանեց , միմիայն չափերուն «Յաճախագոյն վարելոյն զհետ «կրթեալ եւ զբարեյարմար նուագաւորան ընդ միմիանս ընտրեալ կար «գեաց իբր ի պատկերի առաջի աչաց զտասն փոփոխմունսդ հանդերձ կը «ռովք սղութեան եւ երկարութեան վանկից իւրաքանչիւր սողից :

«4—4—4—4»	յորում թէ իցեն սուղ վանկը	8	լինի	12	վանկ երկար կամ չափ
«3—4—4—4»	»	»	»	»	»
«2—4—4—4»	»	»	»	»	»
«1—4—4—4»	»	»	»	»	»
«4—3—4—4»	»	»	»	»	»
«3—3—4—4»	»	»	»	»	»
«2—3—4—4»	»	»	»	»	»
«4—4—4—3»	»	»	»	»	»
«3—4—4—3»	»	»	»	»	»
«2—4—4—3»	»	»	»	»	»

«Սուղ վանկս իմա աստանօր ոչ ըստ հելլեն եւ հռոմ հաստատուն «չափոց առօգանութեան , որ ի տաղս մեր չունին տեղի , այլ ըստ երա «գաչարժութեան եւ ծանրաքայլութեան բնական առօգանութեան բանին «ըստ իմաստիցն եւ ըստ կրից երբեմն եւ ըստ ազատութեան իսկ :» (Էջ 18 Յառջ . Մշակականք , 1847 , Վենետիկ) :

Բանասիրութիւնը կը դիտէ որ Հ . Ա . Բագրատունի շատ առաձգական սահման մը տուած է տաղաչափութեան մէջ իր հետեւելիք օրէնքին եւ չի հասկնար թէ ի՞նչ կը նշանակէ «ըստ իմաստից եւ ըստ կրից եր «բեմն եւ ըստ ազատութեան :» Այս ամէն լուծի թոթափում վիրգիլիոսի թարգմանութեան 2210 իրարու յաջորդող տողերու գեղեցիկ բանահիւսութիւնը երեւան բերած է որոյ մէջ սակայն զգալի նմանութիւն մը կը կարծէ տեսնել Հռոմոց չափական վեցոտանուոյն երկայն հատածից եւ նոցա հանգստից հետ :

Ժամանակակից արուեստք եւ գիտութիւնք նոյն դարուն նման ոգին կը կրեն եւ նոյն դարուն մէջ ապրող ազգաց հասարակաց են . այնպէս որ բանասիրութիւնը կրնայ յայտարարել թէ մեր հին տաղաչափութիւնը՝ հին ազգաց տաղաչափութեան հետ մի եւ նոյն սկզբանց վրայ հիմնուած էր , թէ եւ ունէր իրեն յատուկ ազգային դրօշմ : Աւրարք , Պարսիկք , Հայք , Յոյնք , Հռոմք դոյզն տարբերութեամբ մի եւ նոյն տաղաչափական օրէնքը կը գործածէին . քերթողք տառերուն սուղը եւ երկարը , վանգերուն թիւը , ամանակները հաշուելով տաղը կը չափէին եւ երաժիշտք՝ առ արեւելեայս՝ տաղը կը չափէ անցնելով պակսած քանակը թարմատար տառով մը կամ «եղանակօք նուագացն» կը լեցնէին :

Տեսնաք թէ մեր նախկին տաղաչափութիւնը անհերքելի նմանութիւն մը ունէր արար եւ պարսիկ տաղաչափութեան հետ , «եթէ տեղիս ներէր՝ ակն յայտնի ցուցանէաք եւ զկատարեալ զգալի նմանութիւն այսոցիկ բնիկ ազգային տաղիցս ընդ բազում տաղս չափական վեցոտանուոյն Յունաց եւ Հռոմոց : Տեղեակք Հիլլեն եւ Հռոմ լեզուի եւ

տաղից ինքնին մարթեն տեսանել զայդ . իսկ այլոց աւելորդ են : » (էջ 19 Յառջ. Մշակականք, 1847, Վենետիկ) :

Բայց եթէ ուզենք թափանցել ասոր պատճառը՝ պիտի գտնենք որ յաճախակի յարաբերութիւններն եւ նմանելու ջանքը եղած է, ինչ որ ժամանակակիցներու մէջ շատ բնական է եւ մենք այս օր այլապէս չենք վարուիր : Այս կարծիքը դիւրաւ կը հաստատուի Լամբրոնացւոյն հետեւեալ տողերով, զորս գրած է Շնորհալուոյն համար թէ՛

Հոռոմ զարուեստ ի գործ ամէր,
Եւ զանազան բանս արտադրէր :

(էջ 67 Շնորհալի եւ Պարագայ իւր, 1873, Վենետիկ) :

Բայց եթէ իրաւ է որ Շնորհալի 'ի գործ ամէր հոռոմ արուեստ' պէտք է այդ գործադրութեան հետքը գտնենք մեր Շարականներուն մէջ որուն հեղինակներէն շատեր իրեն պէս անշուշտ վարուեցան : Տնտեսեան իր երուստղէմ գտնուած միջոցին ասոր ապացոյցը ձեռք անցունելու պատենութիւնը ունեցած է եւ իր «Նկարագիր եկեղեցական երգոց»ին մէջ փոխադրած է ուսկից ծայրաքաղ առնելով կարտատպենք, Մեր կողմանէ բաղդատութեան դիւրութեան համար կաւելցնենք չափերուն հոռոմ անունները :

Անանակսի օսանաւորաց եւ չափուց երաժշտականաց

Անդալա (Pyrrhichus) .

Արթուն բարի հզօր տէր իմ :

Երկանգայա (Proceleusmaticus) .

Երանելին ամենեցուն Տէր Սուրբ Գրիգոր անուն արթուն :

Համբոյր (Spondæus) .

Ծաղիկ պայծառ յերկրի ցուցաւ :

Եերկհամբոյր (Dispondæus) .

Լուսաւորեա Երուստղէմ քանդի յարեաւ լոյս քո Քրիստոս :

Մեծասար (Choræus) .

Երգեմք այս օր նոր երգս առեալ :

Մեծալերջ (Jambus) .

Գարուն շնորհաց ի մեզ ծագեաց :

Ներքեւ (Trochæus) .

Արեւելք գերարփին օթարան լուսածին :

Սոնք (Molossus) .

Աշխարհի ողորմեա մարդասէր Տէր գթած :

Ստեղն (Dactylus) .

Արդարոց ցընծութիւն ես Քրիստոս Աստուած :

Վերջատանջ (Anapaëstus) .

Հոփփսիմէ մեծ խորհուրդ եւ անուն ցանկալի :

Հաւեղ (Antibacchius) .

Գաղցրասցին վասըն մեր պաղատանք արդարոց :

Աւարտեղ (Bacchus) .

Ճըգնաւորք ճըչմարիտք եւ վըկայք Քրիստոսի :

Քողարորբ (Amphimacer) .

Եւ որոջք անարատք ընծայեալք Աստուծոյ :

Քողաղօս (Amphibrachius) .

Օրհնեցէք զԱստուած ամենայն արարածք :

(էջք 66-67 Նկարագիր եկեղ. երգոց, 1874, Կ. Պօլիս) :

Ուրեմն Հ. Ա. Բագրատունի չէր չափազանցեր երբ կը յայտարարէր թէ մեր բնիկ տաղերու մէջ յաճախեալ ձեւերուն եւ Յունաց ու Հոռոմոց չափական վեցոտանուոյն մէջ խնամութիւն մը կայ . ահա այդ չափն է որ Մշակականքի թարգմանութեան մէջ ընդհանրացուց եւ գործածեց : Միայն թէ մերժեց առողանութեան հաստատուն չափ, նաեւ իր տաղաչափութեան մէջ չենք գտներ տաղերու նախնեաց տարազն ու տնատութիւնը, չենք գտներ քերթուածոց խրթնաբանութիւն, ծածկագրութիւն, եւ թէպէտ ունի ձայնավանդութիւն բայց իբրեւ onomatopée կը գործածէ տեղ տեղ եւ արաբական միմունջներու նմանավանդութիւնը չէ այն, նաեւ իմաստի համեմատականութեան չափն ալ չը կայ :

Շատ շքեղ եւ վսեմ է իր տաղաչափութիւնը . իր «Որ ի քնար հուգետաւիղ»ը, — «Ո գիշեր յոգնատխուր յաւիտենից քնոյն հանգէս»ը, — «Ճօճէր ճոկանն ճապուկ»ը եւն. մտքի մէջ կը քանդակուին եւ յիշողութենէն դիւրաւ դուրս չեն ելներ . ուստի այդ մեծ հանճարը նախնեաց տաղաչափութիւնը չէ թէ նորոգեց այլ իւրաշքից կատարեալ յաջողակութեամբ : Հ. Ա. Բագրատունի ունեցաւ հետեւողներ որ նախ գործադրեցին իր հնարած գրութիւնը, ինչպէս Հայրիկ որ գրեց «Հրաւիրակ»ը, Ճամպաղեան վրդ. որ գրեց «Արձանականք»ը եւ այլք մինչեւ Ա. Մ. Գարագաշեան որ այս չափով գրել կարծեց իր Լաֆոնդէնի հոչակաւոր թարգմանութիւնը : Յետոյ մեծ վարպետին գծած մի քիչ անորոշ սահմանը բանաձեւի մը վերածելով ուսուցին տաղաչափութեան դասագիրք յօրինողներ :

Ուրիշ մեծ վարպետ մը, այն ինքն է Հ. Ա. Այտընեան . առաջինն ըլլալով զգացուց թէ տակաւին անլոյծ մնացած էր նախնեաց տաղաչափութեան խնդիրը եւ իր Քննական Քերականութեան էջ 365-367, 403-411, 425-428 յատկացուց այդ թագուն մնացած արուեստին ուսումնասիրութեան : Այդ հմտալից էջերը կարգալով է որ բանասիրութիւնը հարկ տեսած է իր հետաքննութիւնը աւելի առաջ մղել եւ հաստատել որ յետագարձ ընթացք մը՝ եթէ ոչ անկարելի, գէթ առ այժմ տեղի ունեցած չէ :

* *

Բայց մեր երանաշնորհ նախնեաց Շարականներուն եւ Տաղերուն մեր վրայ թողած սպաւորութիւնը այնքան խորունկ եղած է եւ այդ աստուածադպեցիկ երգերն սակաւին այնքան կենդանի են մեր սրտերուն մէջ եւ այնքան խորհրդաւոր հրապոյր ունին որ մեկնակէտը դառնալու փորձ մը կը կրկնուի հետաքրքրաշարժ եւ սրտառուչ մէկ կերպով : Բողոքական հասարակութիւնը իր նախահարց առաքելական եկեղեցիէն եւ անոր բազմադարեան աւանդութիւններէն զատուելէն հաջորդաբար ստրջանք մը կուսնենայ եւ մինչեւ դարուն վերջը անյաջող փորձեր կընէ Շարականներու երգեցողութիւնը դարձեալ սկսելու :

Խնդիր է սակայն գիտնալ թէ Շարականներու երգեցողութիւնը բողոքական եկեղեցւոյ մէջ ի՞նչ պայմաններու համեմատ պիտի կատարուի . որովհետեւ Աւետարելի մէջ երեւցած յօդուածներէն կը տեսնուի թէ կրօնական նկատումներ կը խառնուին այս խնդրոյն : Եւ քանի որ բնիկ պատուելիներ են Շարականներու խնդիրը յուզողք՝ կը տեսնուի թէ գրական իւրաշարժման կուսակիցներու եւ մատենագրութեան այլասեռման ջատագովներու յարուցած առարկութիւններէն տարբեր դժուարութիւններ ունին հարթելիք :

«Աւետ. Հայոց Երգարանի սրբագրութեան եւ բարեփոխութեան խնդիրը շատ յուզուեցաւ, մանաւանդ խել մը թարմ գրիչներու գատափետուով առատ նիւթ մատակարարեց : Ատենէ մը ի վեր լուծիւն կը տիրէր այս մասին, եւ ահա Բիւրակնի երկրորդ թւոյն ազգային լուրերու բաժնին մէջ տեսնուեցաւ հետեւեալը. — «Մասնախումբը պիտի «աշխատի սրբագրեալ եւ բարեփոխեալ նոր երգարան մը ի լոյս բերել : «Պիտի աշխատի նաեւ այս նոր երգարանին մէջ ներմուծել որչափ հնար է մեր հին հարց հոգեբուսի եւ ընտիր Շարականներէն : »

«Փոխանակ անպատկառ հպելու հիներուն, փոխանակ կտրատելու ծայրատելու եւ անհարկի սրբագրութիւններով հրեշտակային երգերը հրէշային քերթուածոց վերածելու՝ կը թելագրենք նոյն փութկոտութիւնը ցոյց տալ նորեր արտագրելու մէջ : Ինչո՞ւ պէս պէս նկատումներով դառնանք Երգարանէն Շարականին, փոխանակ դառնալու տեսականէն գործնականին, անհասկնալիէն հասկնալիին որ մեզ ցոյց պիտի տայ բուն մեկնակէտը, զէպ 'ի զարգացումն, զէպ 'ի կատարելութիւն, զէպ յԱստուած : » (էջ 96-98 Աւետարեր, 16 Մարտ 1901) :

Բանասիրութիւնը չի կրնա գուշակել թէ « չափ հնար է ընտիր շարականներէն » բանաձեւը ճիշդ ի՞նչ կը նշանակէ : Ինչպէս պատեհութիւն ունեցանք տեսնելու՝ անոնք արդէն 1100 տարուան միջոցին զբրուած բազմաթիւ եւ բազմատեսակ տաղերու մէջէ ընտրուած եւ շարուած

են իբրեւ պատուական գոհարներ : Արդեօք իրա՞ւ կտրատել ծայրատել եւ հրեշտակային երգերը հրէշային քերթուածոց փոխելու անխոստովանելի դիտաւորութիւնը կայ եւ ի՞նչ կրնայ ըլլալ այսպիսի անարդարանալի ընթացքի մը պատճառը :

Շատ բնական է որ իր հայրերուն եկեղեցիէն զատուեցալ ժողովուրդ մը՝ իր բաժանման յաջորդ օրը իր ետին թողած ամէն սիրելի բաներու համար սրտի անձուկ զգայ : Ասիկայ շատ ազնիւ եւ պատուաբեր զգացում մըն է եւ ըստ ինքեան ատոր մէջ մեղադրելի ոչ ինչ կայ : Դեռ շատեր կը յիշեն որ Կ. Պօլսոյ մէջ կազմուած առաջին բողոքական եկեղեցին իր հաստատութեան առաջին օրը երգեց «Պանծասցի այս օր»ը, (էջ . ա . Յոջ. Առաջ. Աւետ. Եկեղեցւոյ, 1855, Կ. Պօլիս), որ շարականներու վաղեմի հոյակապ շէնքը կը յիշեցնէ :

Նաեւ Բիւրակնի ներկայ պատուարժան արտօնատիրոջ հոգեհատոր եղբայրը Պատուելի Աբխողոմ Իւթիւճեան «Պանծասցի այս օր»ին յարմարեց շարականի մը եղանակ որ ցայս օր ձայնագրուելով պահուած կայ : Երբեմնի այս տիրացու Աբխողոմէն վերջ, Տէր Վրթանէս եւ Զիւլինկիբեան վարդապետ՝ որ բողոքականութիւն ընդգրկած էին, շատ աշխատեցան շարականները բողոքական եկեղեցւոյ մէջ մտցնել . նաեւ Պատ. Սիմէոն Դաւիթեան՝ որ Երուսաղիմայ նախկին միաբանութիւնէն դարձած էր, սիրող մըն էր շարականներու : Զարմանալու չէ ուրեմն տեսնել թէ հին անուշ յիշատակներ նորէն կարթննան եւ Պատ. Ստեփան Իւթիւճեանի թերթին մէջ արձագանգ կը գտնեն :

Բայց գիտնալ պէտք է որ Շարականները յայտնի հեղինակներ ունին . կա՛մ ամբողջ կառուին, կա՛մ ամբողջ կը ձգուին, ո՛չ մէկը իրաւունք ունի հեղինակներու գրչէն ելածն այլայլել . ո՛վ որ անոնց ձեռնամուկ կըլլայ՝ գրական աններելի զեղծումն կը գործէ : Դարձեալ՝ Շարականներու պատկերներ, քաղուածք, հարցք, գործատուներ, մանկուներ, մեծացուցէք, ճաշուք, եւն. եւն. մասնաւոր դիտաւորութեամբ իրար հեղուսեալ անբաժան լրութիւն մը կը կազմեն : Անոնց աւուր պատշաճի հրաշալի կարգաւորումը քայքայել փորձողը հայ եկեղեցւոյ դարաւոր աստուածաբանութիւնը կ'եղծէ : Ուրեմն առանց հայ եկեղեցին վշտացնելու՝ օտար ձեռքեր ո՛չ զայն կրնան սրբագրել ո՛չ ալ կրնան բարեփոխել :

Արդարեւ 1813ին Աբրահամ պատրիարքի օրով վեցհարիւր տարուան հնութիւն ունեցող ձեռագրի մը հետեւողութեամբ «Ով հրաշալի մանկուներ»էն երեք տուներ յապաւուեցան, բայց նոյն իսկ այս պատճառաբանեալ կտրատումը բաւական եղաւ ազգին մէջ խռովութիւն ձգելու . եւ բողոքական պատուելիները բաւական չըջահայեաց են անցելոյն պատմութեան տեղեկանալու եւ անխոհեմ փորձ մը չը կրկնելու համար :

Բայց այս ըսել չէ թէ այսպիսի փորձ մը բողոքական եկեղեցւոյ մէջ հնարաւոր է քանի որ շարականք գրաբար են եւ արեւելեան եղաւ

նակով կերպուին : Բողոքական շարժումը վարողներու տեսակետով գործնականը եւ հասկնալին դեռ աշխարհաբարն է : (էջ 72 Ազգ. Դաստիարակութիւն, 1876, Կ. Պօլիս), եւ կը յայտարարուի թէ «արեւելեան եղանակները չեն կրնար պահուիլ մինչեւ որ ազատ չը մնան այն խառնափնդոր յաւելուածներէն որ լոկ սովորութիւնը վրանին դիզեր է : » (էջ 104 սիւնակ բ. Յառաջ. Նուագարան, 1856, Կ. Պօլիս) : այնպէս որ «Բիւրակնի տուած լուրը անվաւեր է եւ չի կարծուիլ թէ Մասնախումբը այդպիսի որոշումն մը պիտի կրնայ տալ : » (էջ 118, Աւետարեք 1901) :

Քանի որ սրբագրիչ Մասնախումբը այդ յանձնառութեան տակ կը մտնէ՝ իրեն կը մնայ ուրեմն սրբագրել եւ բարեփոխել բողոքականաց երգարանը ինչ որ շատ աւելի բանաւոր է : Այդ երգարանը այս օր հասած է իր 13րդ տպագրութեան, առանց հաշուելու նոյնին պարունակած երգերուն ա՛յլ հրատարակութիւնները որք կատարուած են «Սրբազան Քնար» եւ «Նուագարան» անուններուն տակ, ո՛չ ալ անոնց նախապէս Աւետարող. Աւետարեք եւ այլ թերթերու մէջ երեւցած հրատարակութիւնը :

Այդքան յաճախեալ դպրութիւն մը կենթադրուի որ նախորդ դարու հայ լեզուի վրայ իր հեաքը թողուցած ըլլայ, ուստի բանասիրութիւնը չի վարանիր ձեռնարկել անոնց քննութեան : Անոնք ըստ մեծի մասին անգլիերէնէ թարգմանուած են, եւ անոնց բնագրերը Սաքսոն ազգի հոգեւոր բանաստեղծութեան գլուխ-գործոցներն են, անոնց իմաստի վսեմութիւնը եւ բացատրութեանց չքեղութիւնը ամէն տարակոյտ վեր է : նաեւ անգլիացի ամենէն բժախնդիր գրագէտք այդ երգերու մէջ լեզուին օրէնքներուն խղճամիտ գործադրութեան կը վկայեն : Բաց աստի՛ հեղինակութիւններն կշիռ ունեցող մեր ազգի գրագէտք ալ հաւնեք են եւ փորձեր են այդ երգերու թարգմանն ըլլալ : Հազուադէպ չէ անոնց մէջ նշանաւոր անուններու հանդիպել, ինչպէս «Հրեշտակաց ողջոյնը»՝ Ս. Նարպէյ, «Կենաց Սաղմոսը»՝ Թ. Թէրզեան :

Բայց երբ խնդիրը անոնց անստորագիր թարգմանութեան վրայ է՝ Սրբագրիչ Մասնախումբի մը կազմութիւնը ինքնին պերճախօս իրողութիւն մըն է եւ այլ բացատրութեանց տեղի չի թողուր : ոչ ալ սրբագրութեանց փորձը աննախընթաց է, ինչպէս ոմանք կուզեն կարծեցնել : Ընթերցողք հետեւեալ օրինակէն կրնան դատել :

Յոյս մեր

Ի խաչեալն Քրիստոս

- 2. Աչքէս վազած արցունքներ թէ եւ ըլլան առուի պէս .
- Եւ իմ սրտիս նախանձը թէ եւ վառի սաստկապէս .
- Ո՛հ, չեն կարող սրբել զիս

Յոյս մեր

Ի խաչեալն Քրիստոս

- 2. Արցունքներս թէ եւ վազեն, իմ աչքէս առատապէս .
- Նախանձով թէ եւ իմ սիրտս, Միշտ վառի խիստ սաստկապէս
- Ո՛հ կարող չեն զիս սրբել,

Իմ մեղքերէս եւ մաքրել,   Իմ մեղքէս եւ զիս մաքրել .
 Այլ դուն, Փրկիչ, դուն միայն   Այլ Փրկիչ իմ, դուն միայն,
 Կրնաս քաւել եւ փրկել :   Դուն կրնաս մեղքերս քաւել :
 (էջ 72, Աւետ. Բարող, 1846, Չմիւսն.) : (էջ 58, Երգարան, 1888, Կ. Պօլիս) :

Երգարանի մէջ դիտելի կէտն այն է որ լեզուի միօրինակութիւն չը կայ . եւ կը տեսնուի թէ ամէն գրիչ յաւակնած է իրեն յատուկ ոճ եւ քերականական դրութիւն մը ունենալ : Եւ այս բնական է պիտի պատահէր թարգմանութեանց համար որոց մէջ բաժին ունին հմուտ գրագէտք եւ բարեպաշտ համբալը : Ուստի Մասնախումբի գլխաւոր ջանքերէն մէկը պիտի ըլլայ երգերը լեզուի միօրինակութեան վերածել :

Օրինակ Ա. — Հրեշտակաց ողջոյնը

Իմ տունս է յերկինս, հոս չկայ ինձ հանգիստ,
 Արք հի՞մ տրտնջեմ, երբ յայտնին փորձեր խիստ .
 Լուէ, նսեմ սիրտ, յոռեգոյնն զոր խիթաս,
 Զուղիւր քո կարճէ, ի քո տուն մերձեհաս :
 Անդէն զըւարթունք գան իւրեանց դաշնակով,
 Բարեաւ գաս, կերպեն քաղցրալուր ձայներով .
 Կանգնեալ 'ի բիւրեղ դուռ՝ ոգիք լուսավառ,
 Նուագեն ինձ ողջոյն յիւրեանց վեհ բնագաւառ :
 (էջ 419, Երգարան, 1888, Կ. Պօլիս . թրգ. Ս. Նարպէյ) :

Օրինակ Բ. — Սիոնիկն փառքը

- 2. Ինտոր լըսեցինք՝ անանկ ալ տեսանք,
 Բոլոր աշխարհի Սիօնն է պարծանք .
 Քանզի հոն նստած է մեր մեծ Արքան .
 Հիմնեց զանիկայ Աստուած յաւիտեան :
 (էջ 264, Երգարան, 1888 . թրգ. ***):

Բայց եթէ լեզուի մէջ միօրինակութիւն գնել հարկ է, պէտք է միանգամայն ընդունիլ որ խիստ մեծ զգուշաւորութիւն ցոյց տալու է հին երգերու մասին : Ժողովուրդը անոնց՝ քերականական եւ ճարտասանական ձեւերէն աւելի՝ իմաստի վսեմութեան յարած է : ինչու որ լաւ կը բացատրեն երկիւղած սրտի մը յոյսը, հառաչանքը, հաւատքը, ուրախութիւնը, ցնծութիւնը, արտմութիւնը եւ բազմութեան ստացած ունակութիւնը բոնազբօսել չարժեր լեզուին կերպական մասին անհրաժեշտ չեղող սրբագրութիւններով :

Օրինակ Գ

- էջ 39. Սրբնթաց եղջերուի նրման .
- » 48. Ո՛հ թէ կարող ես ըլլայի .
- » 53. Ով խաչեալ Փրկիչ Քրիստոս .
- » 129. Հնչեցուցէք փողեր .
- » 282. Կը խնդայի երբ կըսէին .
- » 337. Սիրելիներս եկէք .
- » 363. Երուսաղէմ դուն փառաւոր .

Ափսոս որ նոյնը չենք կրնար ըսել բազմաթիւ մօտ ժամանակներ կատարուած թարգմանութեանց մասին, ուր ոճոյ այլ եւ այլ անհարթութեանց հետ՝ մանաւանդ կը դիտուի գրական ճաշակի պակասութիւն: Արդ, քանի որ ոչ ոք զանոնք կը ստորագրէ, մեզ այնպէս կը թուի թէ Մասնախումբը կրնայ՝ առանց ո եւ է մէկը վշտացնելու, զանոնք պատշաճապէս սրբագրել:

Օրինակ

- էջ 175. Ո՛վ Տէր, լսեցինք մենք ականջներովն իս Գործքերըդ, պատմեցին մեզ հայրերն իս Որ հին ատենները կամօք գործեցիր. Անոնց աչքերուն առջին ցոյց տուիր:
- էջ 316. Տէր, կուգանք հիմա առջիդ, Խոնարհինք մինչ տակ ոտքիդ. Ո՛հ, Տէր, մերժուած չըլլանք. Զու՞ր արդեօք քեզի կուգանք:
- էջ 318. Վասըն արդարոյն ներէ ինձի, Մեղքերըս որ եմ այս օր գործած, Որ հաշտ ըլլամ ընդ աշխարհի. Անձիս քու հետդ եմ քնացած:
- էջ 326. Տերամբ միացեալք նորին սիրով շոս կընդունուին բոլոր սրտով. Ուրախութիւն շատ վայելենք Մէկ տեղ, որ մենք իրմէ կառնենք:
- էջ 354. Կեանքն է մէկ թիզ, ժամ վաղանցիկ, Ի՛նչ շուտ թռչող շոգի. Մարդն է փափուկ դիւրանց ծաղիկ, Որ ընդ ծաղկիլն խամրի:

(Երգարան 1888, Կ. Պօլիս):

Փափաքելի է անշուշտ որ ձեռնհաս անձերու պատեհութիւն տրուի կատարել այդ թարգմանութիւնները: Շատ անգամ ինքնաբերաբար ձեռնարկած են անոնք այդ գեղեցկահիւս սողերը յեղուլ ի հայ. ինչպէս Լօնկֆէլլօի «Սաղմոս կենաց»ը, զոր թարգմանած է Թ. Թէրզեան այս ոճով:

A Psalm of Life.

Սաղմոս կենաց

<p>Tell me not, in mournful numbers, «Life is but an empty dream!» For the soul is dead that slumbers, And things are not what they seem.</p>	<p>Մի՛ արտում երգովք ըսէք ինձ, Թէ սնտաի երազ մ'են կեանք. Թէ թմրեալ հոգին միտած է, Եւ պատիւր են կերպարանք:</p>
---	---

Life is real! life is earnest!	Կեանքն ըստոյգ՝ կեանքն իրական է.
And the grave is not its goal:	Ի ի շիրմին չի լրմննար.
«Dust thou art, to dust returnest.»	«Հող էիր՝ ի հող դարձցիս դու.»
Was not spoken of the soul.	Չըսուեցաւ հոգոյն համար:
Longfellow	(էջ 226 Բ. Փուսջ, 1897, Կ. Պ. Թարգ. Թ. Թէրզեան):

Ճիշդ այս նոյն երգը կը գտնենք Երգարանին մէջ թարգմանուած անծանօթ գրիչէ մը եւ քանի որ ազատ թարգմանութիւն մըն է կամ լաւ եւս ըսելով նմանողութիւն մըն է կը խորհինք թէ կարելի էր զայն օժտել աշխարհաբար լեզուի վայելչու թեամբ: Ընթերցողը ինքնին կրնան ստուգել որ թարգմանողը բնագրին տառական իմաստէն կը հեռանայ, երկուսունը երեքի կը վերածէ, երկրորդ՝ տողերու չափը կը փոխէ:

Երգ կենաց

1. Տըխուր ողբով մ'ըսեր ինձի, Կեանքս է միայն երազ. Գործ կայ ինձի, գործ կայ քեզի, Ամէն տեղ հանապազ:
2. Կեանքս իրական է, փութաջան, Եւ նըպատակ ունի. Անոր վախճան չէ գերեզման, Անդին ալ կը նայի:
3. Կեանքս օգտակար եւ թանկագին Ընել ենք հրաւիրուած: «Դուն հող էիր դառնաս հողին.» Հոգւոյն վրայ չէ ըսուած: (էջ 437 Երգարան, 1888, Կ. Պօլիս):

Հիմա տեսնենք թէ տաղաչափական շէնքին մէջ թարգմանը ի՞նչ արուեստի կը հետեւի: Չափական ոտանաւորը չէ այն եւ թէպէտ թուականին հետ արտաքին նմանութիւն մը ունի, բայց ինչպէս պիտի տեսնենք թուական ալ չէ: Վերոգրեալ ոտանաւորը ութը եւ վեց ոտքերու յաջորդական տողերով խառն եւ հայ գրականութեան մէջ նոր փորձըւած շեշտեալ ոտանաւոր մըն է. ա՛յլ է գիտնալ թէ այս արուեստը ո՞ր աստիճան յաջողակութեամբ ՚ի գործ դրուած է:

Իրաւ ալ թէպէտ առաջին տողը թուական տաղաչափութեան համեմատ կրնանք նկատել անգամատուած $4 + 4 = 8$, բայց երկրորդ տան առաջին տողի բանաստեղծական խօսքը կը քալէ տողին երկրորդ հատածին մէջ այսպէս՝ «է, փութաջան,» եւ հոն ստորակէտով կը տրոհուի:

Արդ թուական ոտանաւորին մէջ հատածներուն հանգիստը եւ արոհման կէտերը պէտք է զուգադիպին :

Դարձեալ, երկրորդ տողերը թուական ոտանաւորի հետ ազերս մը չունին, քանի որ տողերուն անդամատութիւնը թուական ոտանաւորի օրէնքէն կը շեղի. զոր օրինակ՝

$$2 + 2 + 2 = 6$$

Կեանքս է միայն երազ .

$$4 + 2 = 6$$

Եւ նպատակ ունի .

$$3 + 3 = 6$$

Հոգւոյն վրայ չէ ըսուած .

Յետ փոքր ինչ քննութեան՝ բանասիրութիւնը կը հաստատէ թէ երգարանի մէջ գտնուած երգերն առ հասարակ նոյն երեւոյթը կը նմայեն . ուստի թուական ոտանաւորի օրէնքէն նպատակաւոր շեղումի մը կը վերադրէ այդ առերեւոյթ անկանոնութիւնները : Արդարեւ ոտքերուն թիւը, հատածներուն չափը, տողերուն դասաւորումը, տուններուն տարազը՝ երգերուն գլուխը նշանակուած կը գտնենք, ուսկից յայտնի կըլլայ թէ երգարանին պատրաստութեան մէջ Անգղիացոց շեշտեալ տաղաչափութեան հետեւած են, այսպէս .

$$7, 5, 7, 6 - 11, 9, 7, 9 - 6, 6, 4, 6$$

$$11, 8 - 8, 6 - 10 - 7, 8 - 7, 6, 8,$$

$$6, 4, 6, 4, 6, 6, 4 - 8, 7, 8, 8, 6, 6,$$

$$8, 8, 6, 8, 8 - 9, 9, 9, 7 - 6, 6, 9$$

$$8, 8, 8, 5$$

Այս շեշտեալ տաղաչափութեան նմանողութիւնը սկիզբն առած է երգին բանաստեղծական խօսքը երաժշտական եղանակին վրայ առնուած ժամանակ : Եթէ Սամուէլ Խաչատուրեանի գրած յօդուածէն գտնենք՝ այս արուեստը դեռ իր կատարելութեան հասած չէ . (էջ 169 Աւետարեւր, 11 Մայիս 1901) : Բանասիրութիւնը կուզէ գաղափար մը տալ թէ շեշտեալ տաղաչափութեան կուսակիցք ի՞նչ ըմբռնումն ունին այս մասին, եւ անգղիական տաղաչափութեան օրէնքներուն համեմատ սրբագրուած տող մը կը ներկայացնէ ընթերցողին ուշադրութեան .

Յնծոււնոյ, ցնծոււնոյ միշտ մեկն վագեկն .
 յետ սրբագրութեան՝
 Մեկն ցնծոււնոյ ցնծոււնոյ միշտ վագեկն .
 (էջ 191, Երգարան 1888, Կ. Պօլիս) :

Այս յետամուտ արուեստը նոր պատրաստուած երգերու մէջ ծայրայեղ փութկոտութեամբ գործադրուած է, եւ որովհետեւ միավանկ բառերը ընդունակ են շեշտի՝ դիտմամբ միավանկ բառեր խճողուած են երգին մէջ թերեւս այսու վնասելով խօսքին վայելչութեան . եւ ընթերցողք իւր, որուն, քառերուն նպատակաւոր կիրառումը ինքնին կը տեսնեն :

Սէրն ըսաւ տէրոջըս այսպէս,
 Իմ աջ կողմըս դուն նստէ .
 Թըշնամիքըդ յաղթողի պէս,
 Բու ոտքովըդ կոխկռտէ :

Օրինակ

Սէրն ըսաւ տէրոջըս այսպէս,
 Իմ աջ կողմըս դուն նստէ .
 Թըշնամիքըդ յաղթողի պէս,
 Բու ոտքովըդ կոխկռտէ :
 (էջ 90 Երգարան, 1888, Կ. Պօլիս) :

Հոս խնդիր մը կը ծագի . — Կարելի՞ է իրացնել շեշտի օրէնքը, Հայերէնը առողանութեան հաստատուն շեշտ չի նշանակել բառերուն վրայ իր բառգրոց մէջ . իսկ անգղիերէնը առողանութեան հաստատուն շեշտ ունի զոր բառգիրք կը նշանակեն : Դարձեալ՝ English orthoëpy-ն ճայնաւորներու սուղը, երկարը, երկամանակը եւ միավանկ, երկվանկ, եռավանկ բառերուն հաստատուն եւ պատահական շեշտերը եւն. եւն. կը մեկնաբանէ : Դիտելի կէտ մըն ալ այս է որ նոյն իսկ գրաբարի մէջ խնդրական կը մնան մեծալերջ, ներքեւ, վերջ ւսանջ եւ սեղն . եւ ճիշդ ասոնք են որ English prosody-ն կը սովորեցնէ իբրև անգղիերէն ոտանաւորի սովորական չափ Jambus (Մեծավերջ), Trochee (Ներքեւ), Anapaest (Վերջատանջ) եւ Dactyl (Ստեղն) :

Շեշտեալ ոտանաւորը այնպիսի օրէնքներու վրայ հիմնուած է որ՝ անգամ մը տաղը շինուելէն վերջ, տաղաչափութեան շեշտերը կը զուգադիպին երաժշտական շեշտերուն : Բայց աշխարհաբարի մէջ նախ եղանակին շեշտերը որոշելու է, ետքը երգը շարագրելու ատեն դիտելու է որ անոնց ներքեւ գան կա՞մ իմաստի շեշտերը . կա՞մ հատածի շեշտեր եւ կամ միավանկ բառեր . (էջ 58, Տաղաչափութիւն, 1895, Կ. Պօլիս) :

Բանասիրութիւնը յառաջ կանգնի քննել Երգարանի ոտանաւորներու յանգերը : Շատ վայելուչ մանաւանդ զարդարուն կըլլան երկու յանգեր եթէ քերականական տարբեր կազմուածք ունին . զոր օրինակ՝ եթէ մին բայի ժամանակ կազմէ եւ միւսն ըլլայ հոլովակերտ մասնիկ : Ուրախութիւն կը զգանք այդ ճոխ յանգերէն ոմանց հանդիպելու Երգարանին մէջ . ինչպէս՝

էջ 484 . Եւ գունագեղ ծաղիկներէն,
 անուշ հոտեր միշտ կը բուրբեն :

Կան ալ յանգեր որ չափաւոր կրնան նկատուիլ եւ ամբողջ վանկ կը կազմեն . ինչպէս՝

էջ 382 . Երկրէս հեռու,
 Ընտրեալներու :

Բայց ներուի մեզ դիտել տալ թէ յանդր անարդ է (տես էջ 28, Տաղաչափութիւն, 1895, 4. Պօլիս) երբ կազմուած է մի եւ նոյն անանգիչ մասնիկներով: Դժբաղդարար Երգարանին յանգերուն համար պէտք է ըսենք թէ առ հասարակ այսպէս են. օրինակի համար՝

էջ 1, Օրհնեցէք, էջ 2, Յնծացէք, էջ 3, Նստող,
Մտախեցէք: Մատուցէք: Օրհնող:
էջ 4, Կը յայտնէ, էջ 5, Յընծայ, էջ 6, Կարող չեն.
Կը պատմէ: Կուգայ: Կարող չեն:

Ուրեմն, ինչպէս նախնիք Դաւիթ Անյաղթի օրով յունական տաղաչափութեան հետեւեցան, Մագիստրոսի օրով արաբական ուսուցիչները գործածեցին եւ պարսկական ու իսմայէլական տաղաչափութիւնը գործածողեցին. Շնորհալուոյն օրով հոռոմ արուեստը գործածեցին՝ այս օր ալ Բողոքականաց Երգարանին մէջ առաւել կամ նուազ յաջողակութեամբ անգլիացոց շեշտեալ տաղաչափութիւնը փորձուած է:

Անոնք որ գործ մը արդիւնքէն կը դատեն՝ Երգարանի Սրբագրիչ Մասնախումբին երկար ատենէ ի վեր սկսած անշուղի աշխատութեան բոլորտիքը շատ աղմուկ չեն հաներ: Եւ որքան ալ երկայն ըլլայ այդ փափուկ գործն ի դուրս հանելու համար պահանջուած պայմանաժամը՝ դարձեալ սրբագրութեան ելքին կը սպասեն եղեալ գործի մը վրայ իրենց կարծիքը յայտնելու համար:

Բանասիրութիւնը ինքն ալ հետաքրքիր է տեսնել թէ՛ Բողոքական համայնքին ընծայուած եզակի պատեհութեան մէջ, բնիկ ուժերն ինչպէ՞ս պիտի գործածուին. ուստի Երգարանին անցեալը մասամբ լուսաբանելէ վերջ՝ սրտագին յաջողութիւն կը մաղթէ անոնց որք յանձն առած են սրբագրութեան դժուարին գործը:

Մեր իննեւտասներորդ դարու գրագէտք՝ աշխարհիկ գրականութեան մէջ ֆրանսական տաղաչափութիւնը իրենց մտատիպար առած են: Այդ տաքարիւն ազգին խառնուածքը եւ գրականութեան մէջ արտադրած աշխոյժ եւ սիրուն տաղերը աւելի կը յարմարին մեր եռանդուն խառնուածքին եւ աշխարհարար թուական տաղաչափութեան: Բայց այն նմանողութիւնը լաւ ըմբռնուած եւ հասուն արդիւնք տուած է մեր գրականութեան մէջ:

Անշուշտ Ֆրանսացոց տաղաչափութեան նմանելու ծայրայեղութիւնը մեր գրագէտներէն ոմանք բանագողութեան նոյն իսկ առաջնորդած է, եւ Բիւզանդիոսի 25 Ապրիլ 1901 թուոյն մէջ 2. Թայքէսէնեանի «Գրական անակնկալը» գրագէտներու աշխարհին մէջ կարծուածին չափ անակնկալ մը չէր: Շատոնց դիտուած էր որ ոմանք ֆրանսական հան-

ճարին կողոպուտով կուզեն տոհմային բանաստեղծ երեւնալ եւ մէկը պէտք է որ անոնց յարմարագրէ Վիրգիլիոսի Sic vos non vobisը:

Բանասիրութիւնը դիւրաւ կորոշէ հետեւողութիւնն ալ, որ ներելի է բայց իր ժամանակը կուզէ մասնաւորապէս յատկացնել դրուատելու իսկական հանճարներ. ինչու որ՝ բազմաթիւ են անոնք որոնց ճակտին յօժար է բոլորել Մուսայից դափնին: Անոնք ունեցան ներշնչման գերագոյն ժամեր եւ կը յուսանք թէ անոնց երկունքը պիտի վրիպին ժամանակին ամէն բան մաշեցնող ժանիքէն:

Ո՞վ ախորժելով չի յիշեր Պատկանեանի՝ «Վարդի թուփեր թող բուսնին»ը, Շահազիզեանի՝ «Կենացս գարունն էր դեռ»ը, Նալպանդեանի՝ «Մանկութեան օրեր»ը, Ալիշանի՝ «Վոնց գաս իմ լուսնակ»ը, Մալէզեան վարժապետի՝ «Քնացնեմ իմ աղանիս»ը, Ռուսինեանի՝ «Երբոր բացուին դռներն յուսոյն», Մեղպուրեանի՝ «Ով մեծաքանչ»ը, Աճէմեանի՝ «Գիտե՞ս Արտէմ շուրթն ի ծիծաղ»ը եւն.:

Բանասիրութիւնը նաեւ դափնիներով կը պսակէ շիրիմն «Պէշիկ-թաշլեանի եւ Դուրեանի, զոյգ մը ամենուն սիրելի վաղամեռիկ բանաստեղծներու: Իրենց սիրոյն, ցաւերուն, ճակատագրին համանմանութիւնը կարծես իրենց քնարն ալ կը ներդաշնակաւորէ: Երկունքն ալ մօտանց կը նշմարեն կենաց վերջնալոյսը, քանի՞ սիրուն տենջք, քանի՞ գեղեցիկ յոյսեր կը թաղուին իրենց հետ խոնաւ հողուն տակ, «քանի՞ մրմունջք, քանի տրտունջք կը շոգիանան սրտամորմոք տողերու մէջ յաւէրժանալու համար: Երկունքն ալ կը սիրեն սուզել իրենց «աչքը գերեզմանէն անդին, վերանալ անձանօթ աշխարհ մը, եւ սիրել լիներու հետ խօսիլ յաւիտենականութեան եզերքէն:

«Ո՞վ չէ արտասուած Պէշիկթաշլեանի Գնար, Շիրիմ, Յեսիկ հառաջը կարգալով. ո՞վ Դուրեանի Յարը, Մահը, Յուշը կարգացած «է՛ առանց արտասուելու: Պէշիկթաշլեանի համար նմանող մըն է կըսեն, «կանցնին. Պէշիկթաշլեան նմանող մըն է, այո՛. բայց աննման նմանող մը: Իսկ Դուրեանի մէջ աւելի անկախ ոգի մը կը տեսնենք, բանաստեղծութեան ոգին որ իր սնունդը իր մէջը կը գտնէ:» (Մ. Նորիկեան, Մարիս):

Թէրզեան մանաւանդ իր հոգւոյն խորը կը գտնէ այն յոյզը զոր կը փոխանցէ իր ունկնդիրներուն հոգւոյն մէջ. Վշտահար ամուսինէն աւելի՛ ինքն է որ խօսքը կուզէ Առ վաղաակեռիկ Լագեղիկ: Եւ որո՞նք են այն միւս Վաղաակեռիկ օրիորդն ու Հիւժեալ աղջիկը եթէ ոչ այն «սիրելիները որոցմով հալի արդ կարօտով:» Ուստի զարմանալու չէ եթէ բանասիրութիւնը հաստատէ թէ ինք առաջինն կը յաջողի ստեղծել բանաստեղծական շեշտը որ այնքան ոգեւորութիւն կուտան իր տաղերուն:

Աշխարհական յոյզերու կրակը չէ որ կը սոչորէ Վարդենիսի հեղինակին սիրտը եւ թէպէտ ան ալ սէր կերպէ բայց Խ. Նարպէյ առաւել

քան երբէք կղեր մնացած է. ժամուն զանգակները աւելի թունդ կը գտնեն իր սրտին խորը քան կնոջ մեղոյ ճայնը : Ինքն է որ կը ծնրադրէ տիրամօր առաջ եւ Ձմրան ճխար մեկ գիշեր կը մրմնջէ այն սրտաուշ աղօթքը որ երկնից դռները կը բանան որդեկորոյս մօր : Ուրեմն սուրբ սիրով անդորրացած աւելի իր գրչին տէրն է եւ պաղ արեամբ կը քննէ մարդկային կիրքերը պատկերացնելու համար տաղերու յարմարագոյն չափերը, հետզհետէ կը փորձէ $4 + 3 = 7$, $5 + 5 = 10$, $4 + 4 + 3 = 11$, $5 + 5$, $4 + 3$:

Բանասիրութիւնը յայտնի զրկանք մը բրած պիտի ըլլար իթէ մուշար յիշատակել Ա. Փանոսեան, Վ. Մալեգեան, Յ. Սեթեան որ ճոխ յանգերու սիրուն գիւտը կընեն այնպէս որ շատ անգամ իմաստը տողերուն ծայրը կը բերէ հարուստ նմանալերջութիւններ առանց բռնալանգ կազմելու. ինչպէս՝

լուսահեր,	պատանի,	մարգարիտ,	նախանձէս,
կը սահէր :	տատանի :	ճշմարիտ :	թախանձես :
նարօտի,	ճաշակեն,	տարափին,	կը միարին,
կարօտի :	բաժակէն :	պարապին :	կամարին :

Հապա ո՛րչափ երախտագէտ ըլլալու ենք Գ. Հիւրմիւզեանի որ գիտէ տաղաչափութեան մէջ առակախօսութեան յարմար դրութիւն մը հնարել եւ ոտանաւորին կուտայ համարձակ ընթացք մը տողերուն կարճ ու երկարը իրար խառնելով : Իր «Մրջիւն մը կար բարակիկ»ը, «Օր մը լեռնցի մկան մը դիմաց»ը, «Սեղիքիդ չափէ դուրս ուժ միտար»ը՝ աշխարհաբար ոճերու գանձարաններ են եւ այնքան ախորժով կը կարգացունին այս օր չափահասներէ որչափ հաճոյքով որ երբեմն կարդացուած են մանուկներէ :

Եթէ ափսոսալու կէտ մը կայ՝ այն է որ իննեւտասներորդ դարու մէջ մանկական քնարին թրթռալը հազիւ կը լսուի եւ բանասիրութիւնը կը փափաքի որ վառ երեւակայութիւնը մանկապարտէզի տղայոց համար արտադրէ գողտրիկ եւ անպաճոյճ երգեր : Տէր Աւետիսեանի Մայրենի լեզուն եւ պարունակած երգեր լաւ սկզբնաւորութիւն մը եղան. մեր փոքրիկները սովբեցան «Մի վաղեր այդչափ արագ իմ աղւորիկ նապաստակ», «Քեզ ո՞վ ծեծեց իմ գառնիկ», «Անձրեւ անձրեւ ցած արի» եւն. : Պալապանեան եւ ողբացեալ էտիլեան իրենք ուզեցին այս բացը լեցնել բայց ցաւալի է եթէ «Մեր պըտըլիկ մանչ-աղջիկներու իբր նորութիւն միայն կուսուցանեն գրկել», փաթթուիլ, ցատկել . . . . ու մանկապարտէզներու մէջ պատրաստել զանոնք իբր ապագայ սիրոյ դատերաբեմին վրայ ներկայանալի գոյգեր իրենց տանսով եւ գատրիլով :» (Տես էջ 2 խոյս, 28 Ապրիլ 1901, Վ. Փափագեան) :

Ահա տաղաչափութեան շրջանը բոլորեցինք եւ բանասիրութիւնը իբրեւ ուշագրաւ պարագայ սա կէտը ընթերցողաց ուշադրութեան կը

յանձնէ որ այս բազմատեսակ տաղաչափութիւնը երեւան եկած է ինքն իրեն. գրեթէ առանց տաղաչափութեան դասագրքի : Հ. Ա. Բագրատունւոյ 1847ի Մշակականքի Յառաջարանը, 1866ի Հ. Ա. Այտնեանի Իննական Գերականութեան հմտալից էջերը մէկ տեղ առնելով եւ ենթադրելով որ մի քանի արտասահման ապուած դասագրքեր մոռցուած ըլլան՝ հազիւ եօթ ութ կտոր տաղաչափութեան դասագրքը ունինք :

Դասագիրք Տաղաչափութեան

- 1839 Բանաստեղծութեան Արուեստ, Ե. Հիւրմիւզ.
- 1867 " " " Բ. տիպ, Ե. Հիւրմիւզ.
- 1895 Տաղաչափութիւն արդի հայ լեզուի, Մ. Գասպեան.
- 1897 Արուեստ Տաղաչափութեան, Յ. Գուրգէն :

Այս դասագրքերու ցանցաուութիւնը բարեղէպ նշան մըն է եւ կը հաստատէ թէ տեսականին տեղն անցած է գործնականը. ո՛ւր էր թէ նոյնքան կարենայինք ըսել արձակ գրութեանց համար ալ. բայց տաղաչափութիւնն ի մեզ աւելի զարգացած է քանթէ արձակը : Միթէ ամէն մանուկ գրականութեան պատահածն ալ այս չէ՞, նախ ներդաշնակութիւնը կը գրաւէ մեր սիրտը եւ յետոյ տեղի կուտայ տրամաբանութեան որ մաքին տիրանայ եւ արտադրէ արձակը :

Յ.

ԱՐՁԱԿ

Գաղափարներու բարեւոք եւ անխափան արտայայտութեան պէտքը հարկ կը դնէ սեր վրայ խօսքը արձակել տաղաչափութեան կաշկանդումէն. ուստի մտքի բացատրութեան այն ձեւը ուր ոտքերու զուգաշար թիւ, տողերու նմանահնչիւն վերջաւորութիւն եւ տնտութիւն ու տաղաչափական տարագ կը դադրին, կը կոչուի իրաւամբ արձակ : Սովորական մանկանացուներու ընտանի լեզուն է այս, որ չունի քերթուածոց բազմակնձիռն օրէնքները, ո՛չ ալ Մուսայից լեզուի հմայքը :

Այսու հանդերձ՝ բանասիրութիւնը կը ստուգէ որ դրական կեանքի լեզուն կարճակուր տաղաչափական օրէնքներէ այլապէս խիստ օրէնքներու ենթակուելու համար : Տաղաչափը՝ բանաստեղծութեան ծաղիկներու տակ շատ անգամ կը յաջողի քննադատութեան ոգին խեղդել եւ հաճոյալի բայց դատարկ խօսքերով իր գաղափարի չքաւորութիւնը պատրուակել : Արձակագիրը իր յաջողութիւնը կը պարտի ճարտասանութենէ աւելի տրամաբանութեան, եւ կրքերը զգուելէ աւելի մաքերն է որ կը համոզէ :

Արդարեւ, արձակին մէջ խօսքը տաղաչափութեան կշիռէն չեն անցըներ, բայց զայն կանցնեն դատողութեան կշիռէն: Սօսելու համար խօսել, գրելու համար գրել կարելի չէ արձակին մէջ. եթէ առանց արուեստի հանճարը կոչնչանայ, բայց առանց հանճարի արուեստը արդէն ոչինչ է արձակագրին համար: Արձակագիրը որոշ նպատակ մը ունենալու է առ որ պէտք է ձկտի անընդհատ, ինքը գաղափարներու ղեկավարըն է եւ բառերը գաղափարանիշեր են. ուստի չէ կարող ոչ աւելի բառ մը եւ ոչ պակաս բառ մը դնել իր գրութեան մէջ:

(Բանասիրութիւնը՝ նախորդ դարու հայ դպրութեան մասին բացած քննութեան իբրեւ հետեւանք, ուրախութեամբ կը հաստատէ թէ Մ. Մամուրեան (Տես էջ 134-144 Հայկ. Նամականի, 1872, Չմբռնիա) արձակի մասին մեր պարզած սկզբունքները լիովին ըմբռնեց եւ գրական անխոնջ գործունէութեամբ (Թարգմանութիւն, գրական հանդէս, հետեւողութիւն, ինքնագիր հեղինակութիւն, ընդ ամէնը 37 տարբեր հրատարակութիւն) ջանաց արձակը իր այլ եւ այլ սեռերուն համեմատ մշակել ուստի եւ իրաւամբ արեւմտեան հայ գրագիրաց մէջ առաջինն ըլլալով իր արժանաւոր յորեկեանը ունեցաւ):

Լեզուն դպրութեան արտաքին պատեանն է. իսկ դպրութեան ոգին այն իմաստն է զոր կը հանենք հեղինակին խօսքերէն. ուստի արձակ դպրութեան մէջ զգուշանալու է բառերու հետ խաղալէ եւ լեզուն կերպական մասին չափազանց կարեւորութիւն տալէ):

«Մեր գրագէտք չունին համանման լեզուական տեսութիւն եւ ամեւնապարզ կէտերու մէջ իսկ չեն կրցած միաբանիլ: Մեր մէջ իւրաքանչիւր գրիչ ունի իւր յատուկ ձեւեր եւ կը ներկայացունէ տարբեր «սկիզբներ: Չը յիշատակենք մեռեալներն՝ մեր կենդանի հեղինակների մէջ անձն իւր անուն կը յիշեցնէ մի յաւէտ կամ նուազ զարգացուն «դրութիւն: Ալիշանեան, Այվազովսքի, Գարագաշեան, Թէրզեան, Իւթիւրեան, Մամուրեան, Միսաքեան, Նարպէյ, Պէրպէրեան, Ռուսինեան, Տէմիրճիպաշեան, Տէրոյենց, Օտեան դրութիւն: Սոքա հաշտ չեն «իբրարու հետ, սոքա հաշտ չեն մինչեւ իսկ իւրեանց հետ, զի որպէս «յայտնած եմ Գրական Փորձերի նախաբանին մէջ՝ մեր մէջ ոչ ոք զերծ «է հակասութենէ: Բանի որ մեր գրագէտներ այսքան տարածայն են եւ «այսքան կը խարխափեն, անհնարին է նոցա դրութիւնները վրայ հիւստի «մնել լեզուի քերականութիւնն:» (Մ. Չ., Ասիա, 5 Յունիս 1874):

Եւ մինչդեռ նոր շեզուի արձակագիրք այսպէս ինտելեկտուալ գաղափար մէջ աշխարհաբարի յարաբարագոյն դրութեանն ՚ի խնդիր վայրապար կը դեգերին՝ ինչ շեզուի մշակութեան անձնուէր բաղմանմուտ վաստակաւորներն ալ գրաբարի համար տարբեր մտազբաղումն ունեցած ըլլալ չեն թուիր: «1840ից յետոյ երբ Վիեննայու դպրոց սկսաւ հին լեզուի պարսպակ՝ մի նոր ճաշակ, մի նոր ձեւ գրութեան ցոյց տուաւ գրաբարի մէջ:

«Վիեննայի Միթթարեանց գրաբարներն այն աստիճան զանազան «ուժ են իրարից որ կարծես այլեւայլ գաւառներում գրուած լինին. «ամէն մէկ հեղինակ կամ թարգմանիչ իրա համար մասնաւոր մի դպրոց «կը կազմէ որու մէջ տարիներով աշխատել ու աշխատել է եզրիկների «եւ եղիչները հետեւելու կամ նմանելու:

«Վիեննայու Միթթարեանք իրենց գրաբար գրուածոց մէջ աւելի «միութիւն ունեն. բայց իրենց գրաբարն էլ, ըստ Վիեննայի Միթթարեանց, մի հերձուածողութիւն է իրանցից զանազանութիւն համար. ուստի «մինը եւ թէ միւսը անզաղար պնդում են թէ իրանք են ճշմարիտ հետեւող եւ նմանող մեր նախնեաց ոսկի դարու լեզուի եւ գրականութեան:» (Մարկոս Աղաբէգեան, Կոռնկ 2, Աշխարհի):

Սակայն յետոյս ինտելեկտուալները դարու կոտրեցաւ գրաբարամուտութեան թափը եւ ա՛լ ոչ ոք նոյն հաճոյքով բզքեց աշխարհաբարը. ամէնքը հասկցան թէ լեզուաբանական խնդիրը գրականութենէ զատելու ժամը հնչած էր, եւ իսկատիպ հեղինակներ ունենալ պահանջեցին: Նոր սերունդը առաջ նետուեցաւ խոստամալից եւ ընդարձակ գրական ծրագրով. ի՛նչ յուսախաբութիւն. ատեն մը ետքը ամէնքը հասկցան թէ ինչ որ իբր հեղինակութիւն առաջ կը քշէին՝ հետեւողութիւն է եղեր եւ թէ նորեկները իրենց կոչման առարկայն անտես ըրած էին:

Բայց ոչ ոք գանգատելու իրաւունք ունէր, ոչ մէկ հեռատես միտք այդ գրական նոր սերունդը պատրաստած էր ինքնագիր հեղինակ ըլլալու. ընդհակառակը՝ ամէն կրթական կարգադրութիւն ձգտած էին եւրոպական մատենագրութեան գիրկը նետել. վաղուան գրագէտը եւ քերականական փցուն վէճերէ յափրացած երիտասարդութիւնը ամենուն գոված, ամենուն փնտռած արեւմտեան ժամանակակից գրագէտներուն արձագանգ կըլլար: Ահա ճիշդ այս պատճառաւ 19րդ դարուն սկիզբը արձակ աշխարհաբարը իւրաջըջիլէ ետքը այլապես սկսաւ. իսկ գրաբարը տակաւ մուսացութեան տրուեցաւ: Ինչու որ նոր սերունդը «յարեցաւ այն դպրոցին որ մատենագրութեան բարեշրջութեան մէջ ի յայտ կուգայ իր «կարգին՝ երբ արդէն իրենց վերջի բառն ըսած են միւս դպրոցներն, «այն իմաստասիրական դպրոցին որ գիտութեան արդի վիճակին կը համաձայնեցնէ իւր վճիռներն՝ առանց նկատողութեան տեղոյ կամ պատեհութեան: Ինչու որ կը սիրէ այս օրը, կը սիրէ նորը որ կը պարունակէ միջանգամայն Պալզազն ու Պառի տ'Օրվիլլն, ու Չօլան ու Հէլսոն եւ Հիւզմանն ու Լամառզինը ու Պոտրլէնն ու Վէրլէնն եւ Ռիշթենբերն, ամէն ձեւ, ամէն խաղ, ամէն գոյն, որովհետեւ ամէնքն ալ կան «բնութեան մէջ:» (Ն. Տէմիրճիպաշեան, Արեւել):

Այո՛, բանասիրութիւնն ալ կընդունի թէ «1880էն 1890ի միջոցները տեսակ մը դպրոց հաստատուեցաւ մեր մէջ, երիտասարդ խմբակի «մը կողմէ որ Մորասանի գործերու թարգմանութենէն սկսելով հետեւեւ

«ցաւ շուքի մը պէս ֆրանսական գրականութեան, նոյն համեմատու-
 «թեամբ որով շուքը կը հետեւի զինքը ձգող առարկային, անորոշ եւ
 «նեղուք չըջաղիծերով եւ առանց խորութեան: Այդ գրողներ հուշակ
 «մը շինեցին իրենց. բայց ոչ բաւական հարազատ՝ տեւական ըլլալու
 «համար: Անոնց գործերը տեսակ մը նորութիւն (ֆրանսական) բուրելուն
 «համար հաճոյքով կարգացինք մինչեւ այս օր, բայց ո՞վ պիտի յիշէ զա-
 «նոնք երբ նոր գրականութիւն մը, նոյն իսկ կէս յաջող, սակայն իսկա-
 «պէս տոհմային, սկսի բողբոջիլ:» (Շ. Շաւարշ, 15 Յուլ. 1900 Մասիս):

Ուստի յետոյս դարու մեր գրողները իրենց մեծամասնութեան մէջ
 «ֆրանսերէնով ճմլուած գրիչներ են եւ նորավէպի դրութիւնն ալ ֆրանս-
 «սերէնէ ներմուծուած է մեր մէջ: Անգղիերէնով ալ զարգացողներ կան,
 «Ամերիկեան հաստատութիւններէ յառաջ եկած բոլոր հայերը մանա-
 «ւանդ մեր բողբոջական ազգայինները՝ որ անգղիերէն կը բուրեն նոյն
 «իսկ իրենց հայերէն արտասանութեան մէջ: Անտարակոյս ակնարկ մըն
 «ալ կովկասի վրայ նետելով՝ ուսասանաց գրականութեան մէջ կը դի-
 «տուին շատ մը ուսաբանութիւններ եւ գերմանական կոտորուքներ:»
 (Բաբգէն վրդ., 14 Ապր. 1901 Մասիս):

Եւ երբ օր օրի առաջ նետուեցանք արեւմտեան գրականութեան
 մէջ՝ մենք մեզի գրական կեղծ միջավայր մը ստեղծեցինք. այնպէս որ
 գրագէտներու եւ զանոնք կարգացող ժողովուրդին մէջ տեղ խելայեղիչ
 անյատակ անդունդ մը բացուեցաւ: Որո՞ւ համար են մեր գրած գրքերը,
 ո՞վ ծախու կառնէ մեր տետրակները, որո՞ւ յատկացուած են մեր հը-
 րատարակած թերթեր, ո՞վ պիտի կարդայ զանոնք, ո՞վ պիտի հասկնայ
 զանոնք: Եթէ ժողովրդին համար են՝ ահա դեռ ժողովուրդը հոն է ուր
 ձգած ենք զինք դարուն սկիզբը:

1873 Նոյեմբեր 4ի վարժապետական ժողովոյ նստին մէջ ձեռնհաս
 անձնաւորութիւն մը կը յայտարարէր թէ «գրաբարն հազար եւ մի լե-
 «զունների դիմած է իսկ աշխարհաբարն մի լեզուի միայն դիմած է,
 «թուրքերէնի:» (Էջ 121, Ազգ. Դատարարակութիւն, 1876): Չայս հաս-
 տատելու ձեռնարկելն անգամ աւելորդ է. ամէն մարդ այս բանիս կը
 վկայէ իր անձնական փորձառութեամբ եւ կը բաւէ փոքրիկ նմոյշ մը
 մէջ բերել մեր ժողովրդին հասարակ խօսակցութեանէն:

1901, 28 Ապրիլ — «Փա՛ չէ, ըլլայ նէ չե՞մ իմանար...
 «կիթաի կիտէ՛ր... ծառքս քաշուեր տէ չի հասնէի ատ խալթը
 «ուտելու, Աստուած նայէ ինտո՞ր հանից... հիմա փարայէն
 «վազ անցայ, մէջը քանի մը հատ ըռէ՛հին մասնի կար, անոնց
 «ի՞նչ ճուղապ պիտոր տամ:»

Եղանակ բիւզանդեան, Դիտակ բիւզանդեան, Ընծային ընդունե-
 լութիւնը, Մեղու, Միմոս, Թատրոն, Մաղիկ տարբեր կերպով չեն
 ներկայացուցած ժողովրդին սովորական խօսակցութիւնը: Եթէ Ազգա-

գրական հանդէսները թղթատենք՝ հոն ալ պիտի տեսնենք թէ դաւա-
 սացին ալ նոյն հակումը ցոյց կուտայ: Արդ ժողովրդին հոծ բազմու-
 թիւնը դեռ անխախտ իր տեղն է իր արեւելեան աւանդութիւններով,
 իր խորհելու մեղամաղձիկ եղանակով, իր նկարուն ոճերով, իր միջա-
 վայրէն փոխառութիւններով եւ այս պահուս մեր գրագէտները կը հեռանան
 ու կը հեռանան ժողովրդէն այնչափ որչափ արեւմուտք հետու է արեւելքէն:

Ուրեմն բանասիրութիւնը թող անգամ մըն ալ արձակէ իւր վճիռը
 անդարձ եւ անյեղլի, այո՛, մէկ տող հեղինակութիւն աւելի կարժէ
 քան հազար հատոր օտարէ փոխառութիւն: Տեսէ՛ք, սա Ամերիկացիին
 նուրբ շրթունքներուն վրայ ի՛նչ իրաւացի արհամարհութեան ժպիտ
 կը սողոսկի այն Հայերուն համար որ իր հաստատութիւններէն մեկնե-
 լով անգղիերէն կը ծեքծեքեն եւ որոնց արտասանութիւնը՝ Բաբգէն
 վարդապետին ըսածին պէս, անգղիերէն կը բուրէ: Տեսէ՛ք սա հեղնոտ
 Ֆրանսացին ինչպէս երկու սրախօսութեանց մէջ տեղ մեր օրինակելու
 յիմարութիւնը ծաղրելի կը դարձնէ: Հապա ի՞նչ կըլլայ խոկուն Գեր-
 մանացիին ապշութիւնը երբ կը տեսնէ թէ իր լեզուի կոտորուքներով
 խօսող ժողովուրդ մը բուսեր է:

Բայց եթէ մեր գրական չքաւորութիւնը պէտք է դարմանել օտարէ
 փոխառութեամբ՝ ալ ի՞նչ կը նշանակէ այնքան հեռուները թափառել,
 ի՞նչ կը նշանակէ անիմաստ խտրութիւն մը դնել այլազգի հեղինակնե-
 րու մէջ տեղ: Մօտը, մեզի աւելի մօտ, մեզ հետ կող կողի ապրող, մեզ
 դրացի ազգերու գրականութիւնը կայ զոր իննեւտասներորդ դարու մէջ
 անտես ըրած ենք: Գեղեցիկ դպրութիւնը տղեղ չըլլար մեր նախապա-
 շարումներով եւ մեր գրած խտրութիւնը միմիայն ինքզինքնիս զրկելու
 կը ծառայէ:

Բազմավէպի հին թիւերը կարգացողները պիտի տեսնեն թէ Հիւր-
 միւզ կանուխէն պարտք գրած էր գիւրութիւն ունեցողներուն սովորի
 ասորերէն, պարսկերէն եւ արաբերէն. իրենք Միթարեանք արեւելքէ
 մեկուսացեալ գտնուելով այդ գիւրութիւնը չունէին: Աղէ՛ տես մեր
 ծանծաղամտութիւնը, իննեւտասներորդ դարու մէջ արեւելեան հեղի-
 նակներու արժէքը մեզ համար Եւրոպացուց գնահատութեանէն կախումն
 ունի, եթէ աղէկ կամ գէշ բան մը չըսեն անոնց վրայ՝ անոնք մեզ հա-
 մար դոյութիւն չունին: «Հազար եւ մէկ գիշերներ»ը փոխանակ բնա-
 դրէն թարգմանելու, կելլենք Ֆրանսերէն թարգմանութեան վրայէն հա-
 յերէնի կը փոխենք. ասիկայ Ֆրանսացոց պատիւ կը բերէ եւ բանասի-
 րութեան խորհել կուտայ հայ լեզուի պատուին համար:

Մեր երանաշնորհ նախնիք այս մասին մենէ աւելի մտքի անկա-
 խութիւն ցոյց տուին եւ թէպէտ իրենց կրօնական վիճակին բերմամբ
 յոյն ու լատին հեղինակներ թարգմանեցին, բայց ուշի ուշով քննողը
 չուշանար ստուգելու որ Սահակ Պարթեւ, Խորենացի, Նարեկացի, Մա-

գիտորոս, Շնորհալի գործադրեցին հետզհետէ ասորական, երբայական, պարսիկ եւ արաբ գրական արուեստը, ինչ որ շատ անգամ բացարձակ կը հոչակեն :

Այս մասին Ռուսահայք աւելի ողջամիտ կը գտնուին նախօրոյ դարու մէջ քան թէ արեւմտեան Հայք. եւ՝ արեւելեան հեփեսոսները ՚ի հայ թարգմանելէ ետքը՝ դարուն վախճանին մօտ կը փորձեն Շանկաւաններն ալ մեր լեզուին փոխել : Այո՛, եթէ փոխառութիւնն ընել պէտք էր՝ իրազեկները կը ձայնակցին բանասիրութեան հետ յայտարարելու համար թէ մեր ուշադրութիւնը դէպ ի լուսաշող արեւելք դարձնել մոռցած ենք :

Նախորդ դարու մէջ գրական ձախողուած մըն է չը թարգմանել Պարսից Շէյխ Աթթարի «Բէնտնամէն», Մինուչիբի «Տիւլան»ը, Ֆիրատուսի «Շահնամէն» եւ իմաստասիրական գրուածներն, ձամիր «Պէհա-րիսթան»ը եւ «Նուսուֆ ու Զիւլէյնա»ն, Շէյխ Նիզամի «Բիւլլիթ» եւ «Խուրրէ ու Շիրին»ը, Էօմէր Հայեումի «Րիւպար»ն, Րուտէկի «Տիւլան»ը, Շէյխ Սա՛ատի «Կիւլիսթան»ը եւ «Պուսթան»ը, Հաֆզ Շիրազի «Տիւլան»ը եւ ուրիշ հեղինակներ :

Դարձեալ՝ հարկ անհրաժեշտ էր որ ունենայինք արաբ հեղինակներու տիեզերահոչակ Մուալլիքարներէ իմր իւլ Կայսի «Լամիթ»ները, Լէպիտ Իպն-րէպիթ-իւլ-Սմիրի «Հայի մէֆթուհէ»ները, Զէհիր Իպն-էպի-Սիւլմաի «Միմիէի մէքսուրէ»ները, Ամիր Իպն-Բիւլթումի «Վաւիէ»ները, Անթէրէի «Միմիէ»ները, Հարիսի «Հէմզէի մէզմուսէ»ները, Թուրքի «Տալիէի մէքսուրէ»ները. այս եօթը բանաստեղծներէն զատ Մուհիթտահինի գրած 600 կտոր գրքերէն գոնէ «Բիթապ իւլ միւնթէխապ ֆի մէասիր իւլ արապ»ը, Հարիրի «Մագամաթ»ը, Իպն Խիւտումի «Թա-րիխ»ը, Իմամ Ղազալիի «Սօֆիէ»ն, Ֆարապիի «Մուսիգի»ն, Մա՛արրիի «Գասիտէ»ները, ձաֆէրի «Հիքմէթ»ը, Իպն Սինաի «Հիքմէթ»ը եւն. :

Եւ եթէ գրական լայն ըմբռնումն ունենայինք՝ պէտք էր որ օգտուէինք թուրք գրագէտներէ Ֆիզուլի, Նէֆի, Պաքի, Նապի, Իպն Բէ-մալ, Նէտրմ, Էքրէմ Պէյ, Մէալլիմ Նաճիի հեղինակութիւններէն, ինչու որ իրենց գրական հանձարը՝ ամէն խտրական նկատումէ վեր կը դասէ զիրենք եւ արդէն Նւրուպացիք զայս զգալով անոնցմէ շատեր իրենց լեզուին են թարգմանած :

Ա՛հ, իննեւտասներորդ դարու մէջ մօտ ենք գրական աղբիւրներուն, բայց մէկ կողմ կը դառնանք եւ «ծառաւ եմ» կը գոչենք : Բայց այդ թարգմանութիւնները կատարելէ վերջ՝ մինք ալ օտար լեզուներու թարգմանուելու արժան հեղինակներ ունենալու էինք. թող այս մասին մեծ վարպետ մը խօսի, որպէսզի հասկնանք թէ «լեզուի մը ձեւերը հաստատողը իրմով արտագրուած երկերու կարեւորութիւնն է :» Ռ. Յ. Պէրպէրեան, 12 Մայիս 1901, Մասիս :

Ուրեմն ի՞նչ կը նշանակէ հազիւ կազմուած աշխարհաբարին համար երազել գաղափարապաշտ, դրապաշտ, իրապաշտ, բնապաշտ, անկա-

պաշտ դպրոցներու վարդապետած սկզբունքները որոնց դէմ Մանգուսէի էֆֆեարի մէջ իրաւամբ դանդաճեցաւ Յ. Հաճեան : Այս ընթացքով յայտնի է թէ արձակագիրք ապադային ուրիշ մէկ սխալ մը պիտի գործեն եւ որովհետեւ ամերիկեան հաստատութիւնները բազմացան մեր մէջ՝ կարելի է գուշակել որ անգղիամոլութեան հոսանքը մեր խեղճուկ գրականութիւնը քսաներորդ դարու մէջ այդ կողմը պիտի քշէ տանի :

Օտարները՝ նոյն իսկ համաշխարհական դպրութեան շահուն համար, պիտի խրատեն զմեզ նախ թողուլ մեր լեզուն որ դասական դպրոցի վարդապետած սկզբունքներով դարգանայ եւ երբ բարգաւաճումն գտնէ՝ տակաւ իր բնական շրջանը բոլորելով հասնի ֆրանսական գրականութեան ժամանակակից վիճակին : Պիտի խրատեն զմեզ թողուլ Անգղիացոց լեզուին հուպտանքը եւ փոխանակ անոնց առողանութեան հաստատուն շեշտերը կեղծելու՝ իւրացնել անոնց գաղափարի խորութիւնը, գրական յղացումներու նորութիւնը, անակնկալ եւ շքեղ բացատրութիւնները : Պիտի խրատեն զմեզ թողուլ գերմանական լեզուի կտարտուքներն եւ հմտանալ անոր լրութեան եւ այդ իմաստասիրող ազգէն սովորել լուրջ նիւթերու վրայ խորհիլ եւ գրել :

Այո՛, ինչպէ՞ս գրելը երկրորդական խնդիր մըն է, նախ պէտք է որոշել թէ ի՞նչ պէտք է գրել : Դրագէտին աւագ պարտականութիւնն է հնարել գրութեան նիւթը, զայն լաւ ըմբռնել, ծրագրել խնամով, իր մասանց բաժնել, դասաւորել, ընդլայնել, ճշմարտութեան կնիքը տալ անոր, օգտակար վախճանի մը ծառայեցնել զայն եւ ամբողջ շարադրութիւնը հրատարակել գեղազարդել : Գանի որ գրողը իր դարուն կրթութեանը կա՛մ անոր զուարճութեանը ծառայել կը ձեռնարկէ՝ պէտք է իր ընթերցողներուն հաճելի ըլլայ եւ իր խօսքերուն այնպիսի շնորհալի դարձուածք մը տայ որ զինքը եւ իր գիրքը միանգամայն սիրեն :

Իրաւ է որ ճարտասանութիւնը մարդուս հետ կը ծնի եւ աստուածատուր ձրի պարզեւ մըն է, բայց արուեստով կարելի է բնութեան պակասը դարմանել եւ գրողը բան մը չի կորսնցնիր սովորելով թէ ինչպէս լաւ ճախարակելու է իր ոճը, թէ ինչպէ՞ս կարելի է ճիշդ, ուրիշ, յստակ, ազնիւ, բնական, պարզ, ներդաշնակ յարգարել զայն : Բնութեան շնորհած ձիրքը փայլ կը ստանայ եթէ գրողն ըմբռնէ թէ ի՞նչ ըսել է տեղական գոյն, հասարակաց տեղիք, ցուցումն, ընծայում մըն, յառաջարան, վերջաբան : Աղէ՛, տես սակայն քանի սակաւաթիւ են ճարտասանութեան դասագիրք :

Ճարտասանութիւն

- Ճարտասանութիւն Ե. Սեթեան. 1832. Վենետիկ.
- Ճարտասանութիւն առձեռն ա. տիպ Ե. Հիւրմիւզ. 1841. Վենետիկ.
- Ճարտասանութեան արուեստ Ա. Մ. Գարագաշ. 1894. Վիէննա.

Ճարտասանութիւն առձեռն բ. Երկրմիւզ. 1856. Վենետիկ .
 Ճարտասանութիւն համառօտ Ե. Մուրատեան. 1869. Երուսաղէմ .
 Հոստոթական արուեստ Ս. Գանթարեան. 1875. Վենետիկ .

Ի՞նչ է այս . արդեօք նախորդ դարու մէջ վախցե՞ր ենք անուշ խօսելու արուեստը սովորեցնել մեր համբակներուն . եւ՛ վաղուան գրագէտը կանխաւ իր ապագայ գրական վիճակին համար չէ՞ պատրաստուեր : Գա՛ւ լիցի . «անուշ բերնել» բառը մեր լեզուին չափ հին է եւ կը վկայէ թէ ամենէն դառն ճշմարտութիւններն ալ գիտենք գեղեցիկ խօսքերու շքեղաբանութեամբ պատրուակել եւ քաղցր ու համբոյր ոճի մը շնորհիւ սիրտ վաստկել . թերեւս հոս արուեստին ղեղձումը արուեստը սպաննած է, ինչպէս կը յայտարարէ Աբովեան մեր ընտանի վէրքերուն պատմութեան մէջ .

«Ուզում էի սրտիս հասրաթը խօսքով յայտնել, լեզուս «մարդ չէր իմանալ . չունքի ես էլ շատերի նման՝ ուզում էի «որ ինձ վրայ չ'ծիծիղին», չասեն կոպիտ ու յիմար ա՛ որ քեւրականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն չը գիւտէ . ես էլ ուզում էի որ ասեն . Օ՛հ, էնպէս խոր ու խրթին «չարագրել գիտէ որ սատանան էլ միջիցը մէկ բառ չէ կարող «հասկանալ :»

Ուրեմն յանցանքը ո՛չ ճարտասանութեանն է, ոչ ալ Տրամաբանութեան . բայց այն իմաստակներունն է որ դպրութեան զարգացման անհրաժեշտ պայման եղող այս երկու ուսումները ճամբատակներու զբաղումն կարծեցնել տուին, եւ մանաւանդ Տրամաբանութիւնը՝ որ ճշմարտութեան լոյսը պիտի սփռէր գրութեան մէջ, յայտնապէս զղուելի դարձուցին բաղմութեան : Եւ ինչո՞ւ չը գարչէին այնպիսի գիտութեանէ մը որ բանէ մը ուրիշ բան կը հետեւցնէր գիմացինը յոգնեցնելու յայտնի գիտաւորութեամբ : Յոռի շրջաններու սխալ տրամաբանութիւնն էր այս որ մտքերու մէջ առողջ համոզումն մը յառաջ չէր բերեր հապա անվերջանալի հակաճառութեանց եւ անշահ վէճերու դուռ կը բանար :

Իրաւ ալ նախորդ դարու մէջ կրօնական անխուսափելի եւ անտեղի բանակներ տեղի ունեցեր էին . մարդիկ դայթակղեցան այս ուսման վրայ որ կռիւներու կրակը կարծարծէր . եւ 1842էն 1877 հրատարակուած տրամաբանութիւնները ճոռոմբան պատուելիներու ձեռքին մէջ միտք բանադատելու գործիք դառնալէն ետքը իսկապէս վարկազուրկ եղան եւ տպագրութիւններն դադրեցաւ անուղղեցոյց եւ անառաջնորդ թողլով մանուկ գրականութիւն մը որ իր վիճակին անպիտակից գիւրաւ ալլասեռեցաւ : Ընթերցողը հետեւեալ ցանկէն կրնայ ստուգել Տրամաբանութեանց հրատարակութեան վիճակը :

Տրամաբանութիւն

Տրամաբանութիւն համառօտ Գ. Կոստանդեան 1842. Չմիւռնիա .
 Տրամաբանութիւն Տիւմարէ Աղաջրաղեան 1845. Վենետիկ .

Տրամաբանութիւն ձիոյայ Գ. Գէորգեան 1852. Երուսաղէմ .
 Տրամաբանութիւն Գ. Փէշտիմալձեան 1854. Երուսաղէմ .
 Տրամաբանութեան Սկզբ. Ս. Պալապանեան 1856. Չմիւռնիա .
 Տրամաբանութիւն Թրորիզ Ռ. Թրեց 1857. Վենետիկ .
 Տրամաբանութիւն Սոաւէ Ա. Անթիմոսեան 1857. Վենետիկ .
 Տրամաբանութեան Սկզբ. Ս. Մ. Գարագաչ 1869. Կ. Պօլիս .
 Տրամաբանութեան Սկզբ. Մ. Փափազեան 1869. Երուսաղէմ .
 Տրամաբանութիւն Ֆիզիգա Պօղոս 1876. Կ. Պօլիս .
 Տրամաբանութիւն Հմոռ. Խ. Աշխեան 1877. Արմաշ .

Դասական գրականութեան համար զգալի փնտ մըն է Տրամաբանութեանց նուազելը եւ վերջապէս մոռցուելը ինչու որ այդ արուեստով մեր մտքի գործողութեանց ուղիղ կամ սխալ ըլլալը կրնանք հասկնալ եւ մեր խօսքերուն ճշմարտութեան փորձաքարը կըլլայ : Դասական գրականութեան ծայրայեղութիւններէն խորշել պէտք է եւ ճիշդ այդ էր նախորդ դարու սկիզբը ծաղկող պատուելիներու եւ դպիրներու պակաս կողմը . ճոռոմբանութիւն, վարդապետական ոճ, փքոցուռոյց խօսք ոչինչ բաներ են բայց տրամաբանութիւնը բան մըն է վերջապէս :

Եւ քերականութեան, ճարտասանութեան, տրամաբանութեան, իմաստասիրութեան բանաւոր ուսուցումը միայն կարող կընէ գրական սեռերը մշակել իրենց տեսակին համեմատ : Համբակ մը՝ որ նոր գրական հրապարակ կելլէ, աղէկ կընէ եթէ մոռնայ խոշոր խոշոր մարդոց անունները . իր համեստ գերը կը կայանայ իր գրելիք նիւթը որոճալուն մէջ : Պէտք է գիտնայ թէ իր շարագրած նիւթը գրական ո՞ր սեռին կը վերաբերի, պատմական, բարոյակա՞ն, պերճախօսակա՞ն, եւն. եւն. եւ ըստ այնմ գործածէ պարզ, միջակ, վսեմ ոճը : Փորձելու է թէ ո՞ւր սղեալ նախադասութեանց գործածութիւնը կը յարմարի, ո՞ւր պարբերական նախադասութիւնները կը պատշաճին, խօսքին միօրինակութիւնը իսկելու է նպատակաւոր եղանակաւորմամբ բացազանչութեան, հարցման եւ շեշտումներու, ինչու որ եթէ արուեստը առանց հանձարի ոչինչ է՝ հանձարն ալ առանց արուեստի կոչնչանայ :

Բայց այս ընելու համար մարդ կը կարօտի շատ անգամ հիները թղթատել, նորերը աչքէ անցնել, հմտանալ օտար լեզուաց, թարգմանել գլուխ-գործոցներ, բնիկ հեղինակներու ծրագիրը երեւան հանել, անոնց գաղափարները քննել, իր հետեւելիք գրական ուղղութեան յայտագիրն ունենալ, մեկուսանալ եւ հրահանգուել, ժամանակ մը լռել եւ մտիկ ընել . հմուտ գրագէտներու խորհրդով առաջնորդուել եւ հրապարակել կընել կազմ ու պատրաստ ինքնագիրաւ եւ իսկատիպ նիւթերու վըրայ գրելու համար :

Ահա այսպէս ըրին ամէն անոնք որոնց վրայ ժԹ. Դարու Քննակալ Պատմութիւնը այս օր իր անկեղծ սքանչացումը կը յայտնէ եւ եթէ անոնց

երկասիրութեանց նախափորձ ուրուագիծը այս օր կը վրիպի մեր տեսութեանն՝ ո՞վ սակայն կուրանայ թէ քանի՞ գիշերներ աքներ, քանի՞ քանի անգամ իրենց ձեռագիրը սրբագրեր, յապուեր, աւելցուցեր, յղկեր, կոկեր են մինչեւ որ այս օրուան մեզի պարզ ու բնական երեւցած վերջնական ձեւին են վերածեր: (Տես 21 Յունիս 1894 «Ծաղիկ»):

Բանասիրութիւնն ալ կը հաստատէ թէ «համեստ գրականութիւն «մը ունինք որ պատկերն է մեր կեանքի պայմանաց»: (Ռ. Յ. Պէրպէրեան, 10 Մարտ 1901 «Մասիս»): Բայց անցեալ հարիւր տարիներու այդ համեստ գրականութիւնը ճշմարիտ հաճոյքով կը ներկայացնենք իրենց տեսակին համեմատ մեր բարեմիտ ընթերցողներուն ինչու որ մեր տրամադրած միջոցներն ի նկատի առնելով անոնք յոյժ պատուաբեր են հայ մտքին եւ անուան եւ ՚ի մասնաւորի այն հեղինակներուն համար որ մշակեցին գեղեցիկ դպրութիւնը ամենայն յաջողակութեամբ:

* * *

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

Բարոյական սեռը մշակողներու նպատակն է մարդըս բարի եւ առաքինի ընել: Բարոյախօսը մեր բարքն ու վարքը կառավարող օրէնքները այնպէս պարզելու եւ բացատրելու է, որ կարող ըլլանք հասկնալ թէ ի՞նչ եւ որո՞նք են մեր պարտականութիւնները եւ թէ զանոնք կատարելու մասին ի՞նչ պատասխանատուութիւններ ունինք: Սրտի բերկրութեամբ կը հաստատենք թէ գրական այս սեռը իր կատարելութեան հասած է ի մեզ: Ո՛րչափ սրտատուչ են «Բարի հօր խրատները»: Ի՞նչ իրականութիւն կայ այդ գրքին ամէն մէկ էջերուն մէջ: Այս գիրքը կարգացողներուն ամէնքը կօրհնեն յիշատակն այն մեծ եւ օգոստափառ ինքնակալին որ իր հայրական թեւերուն տակ առաւ մեր սիրելի ազգը: Այո՛, Խրիմեան Հայրիկ իր Սիրաք եւ Սահուէլի մէջ կը ցուցնէ թէ ինչպէս մեր փառապանծ կայսրը՝ երջանկայիշատակ Ղազի Սուլթան Մահմուտ խան, իր առատ շնորհներով ճոխացուց իր անձնուէր հպատակները, թէ ի՞նչպէս Գալֆա ամիրա, Մահտեսի Տատ ամիրա, Պէզճեան Յարութիւն ամիրա եւն. արժանացան իրենց երկրին մեծանձն վեհապետներուն բացարձակ վստահութեան: Եւ սակայն փսո՞ս, քանի՞ քանի ամիրաներ ալ՝ երբ ոսկիի կոյտեր գիղեցին, մոռցան զԱստուած, հեռացան բարոյականութենէ, չոսյլ, ցոփ, անտոակ կեանք մը վարեցին:

Որչափ անաչառ եւ խիստ են Հայրիկի խրատներ, եւ երբ կը հանդիմանէ անցեալ ամիրաներու ամբարտաւանութիւնը՝ մարդ կը խորհի թէ այս օր ալ մենծ աղաներ չկա՞ն, ուստի կշտամբանքի կարօտ կը զգայ ինքզինքն ալ եւ հլութեամբ իր գլուխը կը խոնարհեցնէ, ինչու որ գիտէ թէ Հայրիկ զինքը կը սիրէ եւ իր սիրող սիրտը կարիւնի երբ կը

ստիպուի իր զաւակներուն յիմարութիւնը իրենց երեսին տալ: Հապա իր «Դրախտի Ընտանիք»ը եւ իր այլ գործերը, չէ՞ մի որ նոյն գործովոյ արտայայտութիւնը երեւան կը բերեն: Հայրիկ կարգարացնէ իր վրայ այն փառաքչական անունը որ մինք սովոր ենք իրեն տալու, ո՛հ, յաւիտեան օրհնեալ ըլլայ Հայրիկի յիշատակը:

Հայ եկեղեցականք, կաթողիկէայք եւ բողոքականք գրական մեծ գործունէութիւն մը ցոյց տուած են: Բանասիրութիւնը կը յարգէ ամէն դաւանանք, եւ անոնց գրքերուն ամենուն համար նոյն ակնածանքը ցոյց կուտայ. բայց անոնց ղնահատուածութիւնը գրագիտութենէ տարբեր ծանօթութիւններ կենթադրէ, ինչու որ այդ պատուական երկասիրութիւնները կը վերաբերին սրբազան մատենագրութեան եւ այդ գրքերը քննելու փափուկ եւ պատուաբեր գործը կը վստահի ձեռնհաս աստուածաբաններու:

ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ

Այն ամէն տրամախօսութիւնները որոց միջոցաւ կը ջանանք յուզել հանդիսատեսները եւ ունկնդիրներուն աչքերէն արցունք կորզել՝ իրաւամբ Ողբերգութիւն կը կոչուին: Ողբերգութիւնը իրեն նիւթ կընտրէ անցեալ դարերու մէջ ապրող անձնաւորութիւններ որ հանրածանօթ են իրեց ընտանի աղետներով եւ հասարակաց վիշտերով: Մեր ընկերական կեանքը անյարմար է գրական այս սեռի մշակութեան, քանի որ թատրոնի կահաւորումն եւ դերասանական խումբերու բազմածախ կեանքը կենթադրէ: Այսու հանդերձ ունեցած ենք Պէշկիթաչլեան, Դուրեան, Թէրզեան, Թղլեան, Հէքիմեան, Սէտէֆճեան եւ այլք: Մեր հեղինակք աւելի հետեւող եղած են Յրանսացոց գրական գպրոցի թատերական սկզբանց՝ ընդունելով երեք արարուածոց մեծ միութիւնն, զոր չեն ընդունիր Սպանիացոց, Անգղիացոց, Գերմանացոց թատերական հեղինակք: Նաեւ ներկայացումը կը բաժնեն ընդհանրապէս հինգ մասանց. այսինքն՝ Ընծայումն, Կնճիռն, Ծփանք, Հանգոյց եւ Ելք: Ողբերգութիւնը այն ատեն կատարեալ կը նկատուի երբ հեղինակը կարենայ կիրքերու վրայ ազդել եւ ներկայ գտնուող բազմութիւնը լացնել, ուստի զարմանալի չէ որ միշտ սրտածմլիկ տեսարանով մը վարագոյրը փակուի:

ԿԱՏԱԿԵՐԳԱԿԱՆ

Ահա գրական սեռ մը որ թոյլ կուտայ հեղինակին թատերաբեմին վրայ ձաղկել ընկերական մոլութիւններ, ընտանեկան եւ կամ անհատական թերութիւններ: Հասարակաց բարքն ուղղելու համար ասկից սիրուն միջոց չկայ. ինդացնել եւ ինչպէս կըսեն՝ «քարը տեղը գնել»: Գ. Ռշտունի, Յ. Պարոնեան, Տ. Փափազեան, Տէր-Գրիգորեանց, Գ. Չըմըչկեանց առաւել կամ նուազ յաջողակութեամբ իրենց հանձարը փորձած են այս սեռի մը:

չակութեան մէջ : Սակայն բանասիրութիւնը կը ստիպուի դիտել տալ թէ կամ ընտրած նիւթերնին ծիծաղաշարժ չէ եւ կամ տրամախօսութեան լեզուն գռեհիկ է որով՝ մէկ կամ միւս պարագային մէջ՝ այս սեռի մշակութիւնը իր կատարելութեան հասած չէ : Կատակերգութիւնն ալ Ողբերգութեան պէս նոյն թատերական սկզբանց վրայ հիմնուած է , սա տարբերութեամբ որ ամուսնութեան կամ այլ ուրախառիթ տեսարանով մը վարագոյրը կիջնէ :

ԵՐԳԻԾԱՐԱՆԱԿԱՆ

Շատ աւելի դիւրին է մշակել երգիծաբանական սեռը քանի որ թատերաբեմի , տեսարանի յարդարանքներու , դերասանական արդու զարդի եւ շպարի անկարօտ կը թողու հեղինակը : Հոս մենախօսութիւն մըն է որ տեղի կունենայ եւ երգիծաբանին ընկերքն է ընտրել ամենէն սուր գրիչը եւ ամենէն սեւ մելանը . ալ տեսէք որչափ յաջողակութեամբ կարելի է ծրագրել նկարագիրներ եւ քաղել ծափեր , իրաւ ալ այս սեռը իր կատարելութեան հասած է : Առաջին անգամ Խ . Միսաքեան փորձեց այս սեռը իր «Ընդունելութիւն Ընծային» գրքին մէջ , բայց իր կատակները երբեմն անլի են եւ ոճը գրական հանգամանքէ զուրկ է : Մինչդեռ Պարոնեան անոխակալ ոգիով , առանց պարկեշտութեան սահմանն անցնելու համով զուարճախօսութեամբ , սուր դիտողութիւններով , իր «Ազգային Ձոջեր»ուն մէջ իր ժամանակի երեւելիները կը կրօնէ կը կապի եւ նոյն իսկ իր երգիծաբանութեանց ենթակային հաճելի կըլլայ :

ՁԱԻՆՇՏԱԿԱՆ

Ահա գրական ստոր սեռ մը որ սակայն շատ հետեւողներ ունեցած է մեր մէջ , ինչու որ շատ աւելի դիւրամտօջելի է հասարակութեան ախորժակին որ խակ իրականութեան կծու համեմանքէն երբեք չի ձանձրանար : Թռուցիկ թերթերու պատահական յօդուածագիրներ երբեք գրական պատասխանատուութիւն չեն զգար , իսկ թերթին տէրը ժողովուրդը զուարճացնել՝ շահաբեր ձեռնարկ մը կը նկատէ : Այսու հանդերձ՝ բանասիրութիւնը կը հաստատէ թէ այդ զաւեշտաթերթերու լեզուն ու ոճը հաւատարմութեամբ կը պատկերացնէ մեր Պօլսերնակ ժողովրդեան հոծ բազմութեան խօսելու եւ խորհելու եղանակը , որով ապագայ հետաքննութեան առատ նիւթ պիտի մատակարարէ : Ուրեմն միշտ պիտի փնտռուին Մեղու , Մամուլ , Թատրոն , Ծաղիկ , Միտոս , Լոյս թէ՛ հասարակ ժողովրդէն եւ թէ՛ ժողովրդին կրթեալ դասակարգէն :

ԻԾԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

Իմաստասիրութիւնը մարդկային մտքի այն ջանքն է որով կուզէ հասկնալ թէ ի՞նչ օրէնքներով կը ձանձնայ ինքզինքը եւ իրմէ դուրս եղող բնական եւ բարոյական իրողութիւնները եւ կուզէ որոշել թէ՛ այս նկատմամբ ու՞

նեցած գիտութիւնը ճշմարիտ է : Այս սահմանին համեմատ կարելի է Իմացական փիլիսոփայութիւն , Բարոյական փիլիսոփայութիւն , Դրական փիլիսոփայութիւն , Նիւթական փիլիսոփայութիւն իրարմէ զանազանել : Դժբաղդաբար փիլիսոփայութեան դասագիրքեր ենք թարգմանած եւ իմաստասիրող գրիչներ հազու ունինք մէկ քանի հատ որ սակայն նշաւակ եղած են ժամանակին աններող ոգւոյն : Եթէ Դաւիթ Անյաղթի երանքէն ելած ենք՝ պէտք է որ իմաստասիրութիւնը մեծ դեր մը խաղացած ըլլայ մեր Արդ գարու ընկերական կենաց մէջ , եւ Յիզիզա Պօղոս , Փէշտիմալձեան ճշմարիտ իմաստասէրներ էին : Արդեօք այնպէ՞ս էին նաեւ Ա . Հայկունի եւ Կոստանդեան . եթէ ազատամիտներ էին չը կրցան սակայն հանդիպել ճշմարիտ իմաստասիրութեան շահող գործալից սրտի մը ինչպէս բաղդ ունեցաւ հանդիպելու Նիբուանան հասարակութեան ծանօթացնողը . այս յայտնի կըլլայ եղիա Տէմիրճիպաշեանի եւ Ներսէս Սրբազանի մէջ փոխանակուած թղթակցութենէն եւ զոր կարատակենք իբրեւ հազուագիւտ երեւոյթ :

ՍԻՐԵԼԻ Եղիա .

Թէրճիմանի մէջ կարդացի Տօք . Արծրունի , մեր սրտի հատորին , կանխահաս մահուան վրայ գրած գեղեցիկ տողերդ : Բան մը յանձնարարեր ես ինձ քու իմաստալից տողերուդ մէջ , սակայն այս իմ հիւանդագին օրերուս մէջ կարող եմ միթէ զքեզ գոհացնել : Այս յանձնարարութիւնդ առ քեզ կը դարձունեմ եւ կը խնդրեմ որ գեղեցիկ ճառ մը գրես հոգւոյ անևահուրքեան վրայ :

Ըսէ ինձ , սիրելի որդեակ , ինչո՞ւ նուիրական է քեզ եւ ինձ միանգամայն Հասգիւղի մեռելոց բլուրը ուր մեր եղբայրը Շահնազարեան եւ մեր սիրելի հայրերն ու ժայրերը կը հանգչին : Ինչո՞ւ ահաւոր ջերմեռանդութեամբ կը համբուրենք այն հողերը ուր գիտենք որ անոնց մարմինը ալ հող դարձած է :

Սիրելի Եղիա , ինչո՞ւ երբ մարմինը կը տկարանայ , երբ ալ ոչ կը ճաշակէ եւ ոչ կը գրօսնու , յայնժամ միտքը՝ իմացականութիւնը կամ հոգին ալ աւելի կազնուանայ , ալ աւելի կը բարձրանայ , կը լայննայ , կը ստուարանայ : Բացարէ ինձի , ինչո՞ւ մարդ գոհ չէ իր վիճակէն , բաղձալի վիճակին հասնելէն ետքն ալ կուզէ ունենալ բան մը զոր չի կրնար ստանալ հոս , ի՞նչ է այս :

Ջքեզ կը պարտաւորեմ , սիրելի Եղիա՛ս , քու վսեմ լեզունովդ բացատրէ ինձ ասոնք , ինչու որ ես իսկ գերեզմանին մօտեցած եմ՝ եւ պէտք ունիմ այս իմաստից բացատրութեան . . . . Արդեօք ուրիշ աշխարհի համար պահուած չէ՞ մարդկային աղ-

գին ամեն դարերու մէջ յայտնած այս ընդհանուր բաղձանքին լրացումը որով կուզէ լաւագոյն վիճակի մը տիրանալ :

Սիրելի որդեակ Նզրիս, եթէ երբէք կը սիրես զիս, եթէ կը յիշես որ քու մտաւոր ու բարոյական զարգացմանդ համար քեզ մըն ալ ես աշխատեմ եմ, եթէ միտքդ կը բերես որ զքեզ ինչպէ՛ս կը սիրէի եւ կը սիրեմ ցարդ : Քու անբասիր կենացդ, քու անձանձիր աշխատութեանդ եւ քու այլոց օրինակ հանդիսանալու չափ ցուցուցած ուսումնասիրութեանդ համար կը խնդրեմ որ ինձի մեծ ծառայութիւն մը մատուցանես եւ խնդրեմ կատարես :

Ես ալ զանիկայ Միհրանին վշտաբեկ հօրը՝ Տէր Գէորգին, պիտի խրկեմ : Նա պէտք ունի այս միտքարութեան, եւ ինձ համար՝ ես ալ շատ պէտք ունիմ, զի ոչ շատ հեռի կը նկատեմ այն հանդիսաւոր օրը, յորում կը յուսամ թէ պիտի միանամ իմ Փրկչիս որ գերեզմաններու բազմը փոխեց, եւ իր երկրպագելի գերեզմանը՝ ինչպէս բոլոր իրեն հետեւողաց գերեզմանները անմահութեան դուռ շինեց :

Ներսէս Արք. Վարժապետեան

(Էջ 149) Հաւաք. Ընտ. Գրք. 1890, 4. Պոլիս) :

Մահամբձ Պատրիարքի մը այս հանդիսաւոր յայտարարութիւնը որչափ որ ալ շատ անգամ կրկնուած հին ճշմարտութիւններ պարունակէ, սակայն պարագային նորութեան պատճառաւ, միթէ բացառիկ կարեւորութիւն չ'ստանա՞ր եւ 19րդ դարու հայ մտքի հոգեբանական վիճակը չի՞ ներկայացնէր :

Խօսքը կը թռի կերթայ, գրութիւնը կը մնայ եւ մեզի դէմ կը վկայէ : ուստի, քանի որ մարդ իր գրածէն կը դատուի՝ թղթակցութեան մէջ պէտք է լուրջ, խոհական, անպաճոյճ, անսեթեւեթ ո՞՞՞ մը ունենանք : Նամակը դպրութեան նախագոյն դարեւրուն մէջ մշակուած եւ ցարդ իր կարեւորութիւնը անկորուստ պահած գրական սեռ մըն է : Ոչ ոք կուրանայ դիւանական թղթակցութեանց խնդրագրերու, աղերսագրերու, բողոքագրերու, հանրագրութեանց, մուրհակներու կարեւորութիւնը : Ան եւ տուրը ստիպողական դարձուց վաճառականական թղթակցութեան վրայ դարձնել մեզի նման էպպէս շահագրտութեամբ իր ապրուստը հոգալու կոչուած ժողովրդեան մը ու շարքութիւնը եւ հիմա Տիւրքիստանէ սկսեալ շատ ուրիշներ կը սովորեցընեն թէ ինչպէս շարագրելու է շրջաբերական մը, խնդրանք մը, ապսպրանք մը, ծառայութեան մատուցումն, յանձնարարութիւն, հաշուեկշիռի առաքում եւն. եւն. :

Սակայն ո՞ր աստիճան շրջանայեցութեամբ գրուած ըլլալ պէտք է ընտանեկան նամակ մը՝ ուր մտերմութեան վստահութեան շատ մարդկա-

յին տկարութիւններ կան ծածկուած, որպէս զի յետոյ անոնց հրատարակութիւնը զանոնք գրողին պատիւ բերէ : Եւ թէպէտ անաշխատ, բայց ո՞ր աստիճան խնամեալ ո՞՞՞ պէտք է որ գրական երկասիրութեանց մասն համարուի ընտանի պատահարներու եւ խնամեկան առընչութեանց նկարագիրը եղող թուղթերու տրցակ մը : Բարեբաղդաբար կրնանք յիշատակել այս կարգէն եղող Ասպետ Ջուհի՝ Յիշատակարանքը, Մկրեան հօր՝ Մահարձանքը, Մեղքիսեղեկ եպիսկոպոսի՝ Ջմիւռնիոյ Նամականին եւ Մամուրեանի՝ Հայկական եւ Անգղիական Նամականիները :

Տարիներով արցունքի փոխարէն մարդ հազիւ

օր մը կը խնդայ, ծննդեան եւ մահուան պայման-

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

եալ անդառնալի վայրկեաններուն մէջ՝ կեանքն

հազիւ սկսած, յուսախաբութեան վաղանցուկ երա-

զի մը պէս կը ցնդի կերթայ, ուստի այն հէգ ա-

րարածը որոյ համար վաղուան օրը անստոյգ է, կարժէ՞ որ իր արդէն դառն կեանքը դառնագոյնս ընէ, համայն մարդկութեան ժամանակագրութեալ շարք մը աղետից ընթերցմամբ զոր «Ընդհանուր ազգաց պատմութիւն» սովոր են կոչել, թերեւս աղէկ կըլլար որ մարդ ճանչնար ինքզինքը, իր կարողութիւնները կշռէր, թեքէր իր բարքը, եւ այնու յերիւրէր իր երջանկութիւնը :

Այո՛, ամէն ինչ որ մեր սիրտը տրտմութեամբ կը լեցնէ եւ մեր աչքը արցունքով կը լճացնէ, աշխարհակալութիւն, աւեր, կոտորած օ՞ կործանումն, ասոնք արդարեւ մասն կը կազմեն մարդուն անցելոյն, ատոնք փճացման եւ անեցման անհրաժեշտ օրէնքներուն մէկ մասն են միայն որոց ի շնորհս մարդկային ազգի հաւասարաշուքութիւնը կը պահպանուի : Ատոնցմէ անդին կայ ու կը մնայ պատճառներու եւ արգեանց օրէնքը, բարեշրջման եւ յոռեշրջման օրէնքը եւ անվախճան կատարելութեան մը հասնելու հաւանականութիւնը :

Ուրեմն մարդ յետահայեաց ակնարկ մը կը շրջէ իր սեռին վրայ՝ չէ թէ հին վէրքեր բանալու, ատելութիւնն արծարծելու, վրէժխնդրութեան զգացումը գրգռելու եւ ազգ ազգի դէմ, ժողովուրդ ժողովրդի վըրայ հանելու համար : հապա տեսնելու համար թէ իր նմանները երկրի վրայ ինչպէս ծներ, սներ եւ զարգացեր են : Այն ատեն միայն կը հասկընայ թէ որո՞նք են մարդկութեան եւ ի մասնաւորի մարդուն ապրելու հնարաւոր պայմանները, թէ որո՞նք են մարդկութեան եւ ի մասնաւորի մարդուն անկման եւ բարձրացման պատճառները : Հոն է որ անցելոյն անսուտ բերանը կաւանդէ փորձառութեան հաղուագիւտ դասեր օ՞ հոն առաջի աչաց կը պարզուի տեսարանն այն խարխափմանց որոց կարօտ եղած են հաստատուելու համար օրէնք, կրօնք, քաղաքակրթութիւն, ճարտարարուեստք, գիտութիւն եւն. եւն. :

Եւ եթէ պատմական ընդհանուր գիծերը այնքան լաւ տրամադրուած են որ պատճառի եւ արդեանց յարակցութիւնը զիւրաւ ընթերցողը կը տեսնէ՝ այն ատեն շուտ կը համոզուի թէ մարդկային համերաշխութեան մեծ եւ բացարձակ օրէնք մը կայ, ներդաշնակութիւն մը կայ որով մարդկութիւնը՝ որչափ որ ալ տեղով, ցեղով, լեզուով, կրօնքով տարբեր ըլլայ, դարձեալ մի եւ նոյն ընտանիքին անդամն ըլլալէ չի դադարիր, թէ մարդիկ ամէնքն ալ եղբայր են, թէ եղբայրադատ խտրութիւնները պէտք է անհետ ըլլան եւ ատելութեան անդունդը պէտք է անվախճան սիրով ծածկուի:

Անտարակոյս պատմութիւնը կրնանք բաժնել Հին ազգաց, Միջին դարու, եւ Ժառանգական շրջաններու կամ՝ իրենց կարեւորութեան համեմատ՝ Ընդհ. ազգաց, Ազգային, Ժառանգականութիւն, Յիշատակագրութիւն, Կենսագրութիւն. ատոնց ամենուն մէջ ալ բանասիրութիւնը ուրախութեամբ կը հաստատէ թէ յաջողակութիւն ցոյց տուած ենք եւ չի վարանիր անոնցմէ ոմանք գլուխ գործոց հռչակելու: Յիշատակենք անոնցմէ մէկ քանին.

Գ. Այվազովսքիի երկհատոր գեղեցիկ Օսմանեան պատմութիւնը, Թաղիագեանցի Պատմութիւն Պարսից եւ Պատմութիւն Հնդկաստանի, Պ. Յովհաննեանի Պատմութիւն Իտալիայի, Յ. Տէր Աբրահամեանի Պատմութիւն Խրիմու, Ե. Սեթի Պատմութիւն Չորից ինքնակալութեանց, Յ. Տէր Յովհաննեանցի Պատմութիւն Նոր Զուղայու, Մ. Բժշկեանցի Պատմութիւն Պոնտոսի, Ա. Գալփեանի Պատմութիւն Ին եւ նոր ազգաց (հինգ հատոր), Ա. Ճարեանի Պատմութիւն Գաղղիացոց (երկու հատոր), Մ. Մամուրեանի Պատմութիւն Ընդհանուր (երեք հատոր), Ղուկասեանցի Պատմութիւն Ընդհ., Պ. Սիմէօնեանցի Պատմութիւն Ընդհ. (երկհատ.), Սուրենեանցի Պատմութիւն Ընդհ. (երկհատոր), Մ. Նուրիխանեանի Պատմ. Ժամանակակից եւ Ինճիստանի ու Ալիշանի հսկայ գործերը եւ շատ ուրիշներ որոց վրայ այս անձուկ գործիս սահմանին մէջ անկարելի է ծանրանալ:

Հակակիր ամբոխի մը համակրութիւնը իրեն շահիլ, անմտաղիր բազմութեան ուշադրութիւնը գրաւել, կրքերը զսպել, զգացումները ըստ հաճոյս կառավարել՝ ճարտասան ատենաբանէ մը պահանջուած գլխաւոր յատկութիւններն են:

ՊԵՐՃԱԽՕՍՆԿԱՆ

Հրապարակախօս մը՝ գրական ձիրքերուն եւ ոճոյ ազնուութեան պէտք է ուրեմն միացնէ հոգեբանութիւն. հարկ կըլլայ ունկնդիրներու աչքին մէջ կարգաւ անոնց պէտքերը. եւ ճառ մը արտասանողը հանդիսականներուն կամքին ընդ առաջ կ'ելլէ, կը կանխէ բազմութեան պահանջումները, կը համոզէ ժողովուրդը եւ իրարու հակառակ կարծիքները կը միաբանէ, ամբոխը մէկ սիրտ, մէկ հոգի կընէ որ իր մեղրածոր շքութեանը հետ կախուած հլութեամբ զինք մտիկ կընեն:

Բնական է որ դատաստանական, քաղաքական, զինուորական պերճախօսութիւն մտքերնուս չենք անցուցած երբեք անցեալ դարու մէջ, բայց սրբազան եւ ճեմական պերճախօսութեան կարեւորութիւնը զգացած եւ մեր հետադարձ ունեցած ենք: Ռեթէոս Պէրպէրեանի արծաթեայ, քաղճրահնչիւն ձայնը դեռ մենէ շատին ականչներուն մէջ կը թըրթոսայ, շատեր կը յիշեն դեռ իր խօսքերուն մէջ դրած յուզիչ շեշտը որ իր ունկնդիրները կը յափշտակէր իրենը կընէր, բայց երբ նոյն խօսքերը սղագրուին՝ ճարտասանին խօսքերուն թափը կը կտրի եւ զիւթիչ հմայքը կը կորսուի. ուստի բանասիրութիւնը կը փափաքի որ արտասանուած ճառերը ատենաբանին կողմէ կարդացուելու համար կարգադրուին եւ այնպէս հրատարակուին:

Կը յիշենք նաեւ Ս. Փափագեան, Շիշմանեան, Յ. Ճէճիգեան որ ճարտար ատենաբանի համբաւ կը վայելեն. կը յիշենք նաեւ Մելքիսեղեկ եպ. Մուրատեան որ մէկ եկեղեցիէն միւսը բազմութիւնը իր ետին ձգեց երբ մայրաքաղաքիս մէջ իր ցանկալի տեսութիւնը կը վայելէինք եւ կը մխիթարուինք խորհելով թէ ունեցած ենք սրբազան պերճախօսութեան արժանաւոր ներկայացուցիչներ որոնց խօսքը թերեւս քարոզչիքներու մէջ օր մը ամփոփուած տեսնենք:

Վէպը երեւակայական կեղծ պատմութիւն մըն է, հիւսուած անիրականալի դէպքերով՝ որոնք դիտմամբ հեղինակին կողմանէ մէջ բերուած են արժեցընել ուզած գաղափարը անոնցմով հաստատելու համար: Սակայն վէպը իր տեսակներն ունի եւ իրեն

ՎԻՊԱԿԱՆ

գրուած նիւթին համեմատ առաւել կամ նուազ յանձնարարելի է. կան վէպեր որ անշուշտ կը խաթարեն հասարակաց բարոյականութիւնը ինչպէս սիրավէպը, հետզհետէ աւելի գրական հանգամանք մը կ'առնեն վիպակն կամ ըստ ոմանց նորավէպը, պատմական վէպը, գիտական վէպը, բարոյական վէպը:

Սոստովանինք որ նախորդ դարու մէջ թերթօններու բարեխօս ենք եւ ֆասիմ շատ ընթերցողներ ունի այնպէս որ մեր վրայ կարգարանայ նախնեաց այն զրոյցը թէ «ախորժելով լսէին վիպասանացն իւրեանց»: Ամէն գրական սեռէ աւելի վիպականը կը մշակենք, ունինք թարգմանութիւն եւ կը հեղինակենք: Ի՞նչ է այս տարօրինակ երեւոյթին պատճառը: Եթէ շիտակը զրուցենք՝ աշխարհիս մէջ ամէն կողմ վէպին ապականարար ազդեցութիւնն ընդունելով հանդերձ, մեզի չափ եւ մենէ աւելի անձնատուր են վիպամոլութեան, ինչու որ ընթերցողը ինքզինքը կը նոյնացնէ վէպին հերոսին հետ եւ երախտապարտ կը մնայ հեղինակին որ գէթ երեւակայութեան աշխարհին մէջ կը յաջողցնէ այն մտացածին խնամութիւնը զոր իրաւամբ կարգիլեն պատշաճութեան օրէնք եւ բանավարութիւն:

Այն ալ որ թշուառութեան ճիրաններուն մէջ կը տառապի, այն որուն կեանքը թափուր է եւ տեղոյն, տես ինչպէս լափելով կը կարգայ այն ցնորածին միջոցները որով երազներու երկրին մէջ բանգազուշողք անակնկալ հարստութիւններու կը տիրանան: Միթէ ինքն ալ նոյն հնարքներու շնորհիւ չի՞ կրնար ոսկի զիզել, միթէ բազը կոյր չէ՞ եւ միթէ յոյսը կեանքին նեցուկը չէ՞: Մտածեցէք որ նախորդ դարուն սկիզբը վեցհազարեակ կարգացողներ շատ կային, եւ Ակնցի ասարներ կը խոստանային դոյզն փոխառութեամբ քարը ոսկիի փոխել:

Նաեւ շատ անգամ ծննդեամբ չարին հակամէտ եղողը վէպին մէջ իրեն մտատիպար մը կը նարէ անոր հետքին վրայ քաշելու եւ անոր նըմանելու համար: Իրաւ կը կարծէ այն անխոստովանելի միջոցները որով վէպերուն մէջ յետին սինլքոր սրիկաներ առանց օձիքնին ձեռք տալու կը յաջողին ամէն անգամութիւն գործելու: Ի՞նչ ուրեմն ինչու չը յաջողի, ի՞նչ ալ կը փորձէ եւ, ափսո՛ս, իր յիմարութիւնը շուտով կը տուժէ, արգարութեան ձեռքը չուշանար իր ուսին վրայ ծանրանալու:

Վէպը ջլխտաւորիչ, գերագրգոյիչ ընթերցանութիւն մը կը հայթայթէ երիտասարդին որուն երեւակայութիւնը կը բորբոքի եւ զինք կը մղէ յիմարական ձեռնարկներու, վէպին բարոյալուծիչ ազդեցութիւնը՝ ամէնքը միաբան են ընդունելու եւ խօսքերնին կշիռ ունեցող մարդիկ վէրթէրի հրատարակութեան անմիջապէս յետոյ Գերմանիոյ մէջ պատահած անձնասպանութիւնները այդ վէպին ազդեցութեան վերագրած են:

Սակայն վէպը զուարճացնելով կրնայ բարոյացնել, հաճոյալի ժամանց մը հայթայթելով կրնայ միտքը կրթել, անզգալաբար դիտութեան եւ պատմութեան կնճիռները պարզել: Մեր գրագէտներու փորձած առաջին վէպն է Հիսարիեանի Խոսրով եւ Մաքրուհին, Լիմոնճեան ունի բազմաթիւ վէպեր, ինչպէս Երկաթադորձը, վէպերը հետզհետէ աւելի բնիկ երանգ մը կառնեն, ինչպէս Տ. Փափազեանի Խասգիւղի Քնաշըջիկը եւ Յ. Հաճեանի Բերայի Գիշերները:

Հոգեբանական վէպեր ո՞վ չուզեր կարդալ, ընկերաբանական հարցեր ինչո՞ւ վէպի նիւթ չընտրուին. ո՞վ չի յիշեր Կեանքի պատկերները, եւ Զօհրապի Անհետացած Սերունդը ո՞վ դիւրաւ կը մոռնայ: Երբ Կամարական իր վէպը խմբագրատուն տարաւ, նախ դժկամակեցան զայն հրատարակել. ի՞նչ էր այդ նորոյթը, չէին հասկնար: Բայց երբ շատ մը վարանումներէ ետքը զիջան ու առաջին թերթօնը երեւցաւ՝ ի՞նչ եղաւ իրենց զարմանքը. ժողովուրդը ջերմ ընդունելութիւն մը կընէր իրենց հիւրընկալած վարժապետին Աղջկան: Այն ատեն հասկցան թէ՛ փոխանակ իրենք հեղինակին գրական անուն մը չի ներու (որուն պէտք չունէր) հեղինակը իրենց թերթին բազը շինած էր, որուն կարծենք ամէն թերթ պէտք ունի:

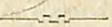
Քնասիմ ժամանակ մը Բիւզանդիոնի մէջ ժողովուրդը հեւ ի հեւ մէկ թիւէն միւսը վաղցուց, Մերենցի վէպերը շատ մարդիկ իրարու կը փոսփան, Մամուրեանի Սեւ լերան Մարդը գրական անակնկալ մըն է: Տիկին Տիւսաբ իր Սիրանոյշ, Մայտայ եւն. վէպերով կանանց դա՞տն է որ կը պաշտպանէ թէ չէ գրելու բնազդին տեղի կուտայ, փաստաբա՞ն մըն է թէ չէ հեղինակ. իր գործերը այնքան կատարելութեան կը մօտենան որ այս վերջի ենթադրութիւնը աւելի հաւանական կը թուի:

Մելիք Յակոբեանի անբաղդատելի գլուխ-գործոցները արեւմտեան աշխարհաբարի մասամբ վերածուած կը գտնենք Երկրորդ Փունջի մէջ, ինչպէս՝ Գիւղական հարստութիւն (տես էջ 113), Ստեփանիկ (տես էջ 115), Խաչօի տունը (տես էջ 119), Նահապետական կեանք (տես էջ 122), Նորեկ գարուն (տես էջ 126), Զօրա (տես էջ 129), Երկու ոյժեր (տես էջ 131): Այդ գոհարները իրենց բնիկ փայլով ակնախտիկ կը շողշողան եւ եթէ հեղինակին գեղեցիկ երկասիրութիւնները օտար լեզուի թարգմանունին զանոնք արտադրողին տոնմակից գրագէտներու անուններն ալ գիտնալ ցանկալի պիտի ընեն օտար բանասիրութեան. ուստի փութանք զանոնք ի հանդէս ածել:

9.

ՀԱՆԴԷՍ ԳՐԱԳԻՏԱՅ 19րդ ԴԱՐՈՒ

Գրական ճշմարիտ հանճարը մայրենի լեզուի հմտութեան կը փափայցնէ գաղափարի ինքնութիւն ուստի եւ գալուցութեան անկոխ եւ աննախընթաց ճամբաներէն կանցնի. տաղանդը՝ հանճարին գիւտերը ընթացիկ ձեւի մը վերածելով, զանոնք կը շահագրիտէ եւ կօգտուի անկէ: Հանճարը իր անսովոր հայեցակէտներով արտակարգ եւ անըմբռնելի կը մնայ հասարակութեան. տաղանդը գրական ծանօթ նիւթերու մէջ՝ գինք մտիկ ընողներուն վրայ՝ միայն հմտութեան առաւելութիւնն ունի. բայց այդ կը բաւէ որ անոնցմէ հասկցուի եւ անոնցմէ վեր մնայ: Ուստի տաղանդը կը վայելէ գրական ամէն փառք մինչեւ որ վճռական պարագայ մը հանճարին գոյութիւնը անհրաժեշտ դարձնէ եւ տուած փորձով հաստատուի եւ փառաւորուի:

Ճշմարիտ գրագէտը իր երկերն արտադրելու անկարող վիճակի մը մէջ գնել կը նշանակէ փճացնել գեղեցիկ գալուցութիւնը: Նախորդ գարու մէջ գործուած է արդեօք այդպիսի սխալ. — Հայ անուան պատիւին համար բանասիրութիւնը կուզէ հաւատալ թէ հազուադէպ եղած են այդ կարգի զրկանք: Բայց դարձեալ աղէկ կըլլայ որ մեծատունն ունենալ

անշահախնդիր խորհրդատու մը որպէս զի Մեկենասին առատաձեռնութիւնը ճամբէն չը շնորհ եւ սխալ հասցէի չը ժամանէ :

Հանձարը չի քծնիր, չի շողորթներ, անուս կրեսոսի մը դարպաւընել չի գիտեր : Ինչու որ իր կարողութեան գիտակից է եւ արժանապատուութեան զգացումն կը կրէ : Պէտք է զայն փնտռել, գտնել եւ իր արժանաւոր գիրքին բարձրացնել եւ առանց տաղանդը անարգելու զգուշանալ անոր մեքենայութիւններէն : Տաղանդը միշտ կը փորձէ հանձարին գիրքը գրաւել, իր ձկուն ձեւերով, իր փաղաքոյշ լեզուով կը հրապուրէ զինք վարձատրելու կարող մարդիկ եւ կը ջանայ հանձարը ներկայացնել իրրեւ մենամօլ, եսասէր, արտակերտն, գոռոզ մինչեւ որ յաջողի զայն մեկուսացնել :

Գրագիրութեան ազգայն պատրաստողներուն տրուած ստակը սղորմութիւն չէ, ինչպէս ժողովուրդը չի մուրար հեղինակի մը գլուխ-գործոցը փնտռելով՝ նոյնպէս չի մուրար հեղինակը գրելու համար դրամ փնտռելով : Պէտք է գրագէտ եւ հասարակութիւն զիրար փոխադարձ յարգել գիտնան : հարուստը իր դրամը, աղքատը իր հանձարը թող մէջ տեղ դնեն մի եւ նոյն լուսաւորութեան փառաւոր գործին համար : Բանասիրութիւնը ոսկի տառերով կարճանագրէ անունն անոնց որ հանձարը պատուելով ինքզինքնին պատուեցին եւ ուրախութեամբ կը յիշատակէ Տատեան, Տիւզեան, Սէրվէրեան, Յ. Պէզազեան, Պալեան եւն, եւն. անունները յուսալով որ քսաներորդ դարուն մէջ ալ իրենց հետեւողներուն նման :

Բայց նախորդ դարուն սկիզբը գտնուեցան ալ ամբարտաւան ամիրաներ որ ուզեցին հանձարը իրենց ոտքին տակ չնթած տեսնել, ինչպէս հիմա ալ կրնան գտնուիլ անանկներ որ իրենց ոսկիներու կոյտին բարձունքէն հազիւ կուզեն արգահատութեան ակնարկ մը չըջել գրագէտին վրայ : Ասոնք բացառութիւններ են : Նախորդ դարուն սկիզբ մեր գրականութիւնը կեդրոնացած էր Կ. Պօլիս. այս գեղեցիկ ոստանին յիշատակներով շեցուն այլ եւ այլ թաղերուն մէջ դեռ կը տեսնուին փայտակերտ ապարանքներու կիսափուլ չէնքեր, այն լքեալ բնակարաններու խոհանոցին մէջէն նեղ սանդուխով մը զատուած դէպի վեր մեկուսացեալ փոքրիկ խուցի մը կը հանդիպի թափառական հետաքրքիր. ահա հոն էր նախկին օրերու պատուելիին բունիկը, հոն գիշերը գլուխը դնելու բարձ մը կը գտնէր, եւ ցերեկին գերդաստանին տղաքը կը կրթէր :

Ոսկեձեղուն դահլիճներու մէջ երբ ջոջ ամիրաներ ակումբ կազմէին՝ հաւատար հարստութիւններու կոթնած, շատ անգամ տեղի չէին տար իրարու եւ իրարու երեսին անձամբ ըսել քաջուածնին իրենց պատուելիներուն բերնով կը զրուցէին : Միամիտ ու բարի օրեր ուր ամբարտաւանութիւն եւ կրօնական երկիւղածութիւն իրարու հետ հաշտեցնելու ճար մը գտած էին եւ հազուադէպ բան չէր տեսնել երկու պատուելիներ

իրարու դէմ կռիւի բերուած եւ այս միջնադարեան հակաճառութեանց մէջ ո՛ր կողմը որ հաւատարեաց մասին աւելի հմտութիւն ցոյց տար՝ այն կողմը ներկաներէն առատ բողոքի ոսկի պարգեւ կընդունէր :

Այն անցեալ օրերուն մէջ ո՛վ որ կուզէր ստորնութիւնէ ազատիլ՝ կըլլար դպիր եւ կը մտնէր եկեղեցւոյ թեւին տակ, շատ անգամ ալ աշխարհք թողլով կարգ կառնէր. ուստի վանքերը կը բազմանային գիտութեան սիրով վառուած միաբաններով : Ինքնօգնութեամբ զարգացողներ ալ կային որ գրագէտ մնալու համար ո եւ է կերպով անկախ գիրք մը ձեռք բերել կը յաջողէին : Բայց արգէն պատրիարքները երբ հնարաւոր դասն՝ ձեռք գրին կրթական գործին վրայ, որով դպրին տեղն անցաւ պատուելին եւ պատուելիին տեղն անցաւ վարժապետը. սասնկով պատուելիներէ բաղկացեալ գրագէտներու փոքրիկ խումբ մը երեւան եկաւ :

Անոնց յաջորդեց Իսկիւտարի ձեմարանին հասցուցած գրագէտներու դասը, քիչ վերջը Վենետիկէն Պօլիս եկան Ռափայէլեան վարժարանի աշակերտները, որ եռանդով փարեցան թատերական գործին : Շահնազարեան վարժարանի սանունք մրցակից եղան անոնց եւ հասցուցին դաս մը գրագիտաց որք Ֆրանսական գաղափարներով սողորուած էին բայց գիտցան չափաւորութիւն պահել եւ վերջապէս այլ եւ այլ կրթական հաստատութիւններ դարավերջի կրթական գործիչներն հասցուցին : Իզմիր՝ Միսիթարեանց ազգեցութեան շրջանակին մէջ մնաց, Ռուսահայք՝ գերմանական համալսարաններու ազգեցութիւնը կրեցին եւ գտնուեցան ալ իսկատիպ հանձարներ որ ինքնաբոյս ծաղկեցան :

Ահա այդ այլ եւ այլ ազգեցութեանց տակ յառաջ կուգան մեր գրագէտները զոր հետ զհեպէ կը ներկայացնենք ընթերցողին :

Գ է ո Ր Գ Գ Կ Ի Բ Պ Ե Լ Ե Կ Ե Ի . — Հեղինակ Պարսկահայ քառգրոց, քաջամուտ արաբ, պարսիկ, յոյն, լատին, երբայցեցի լեզուաց. ճոխ կեանք վարեց ի շնորհս Միսիթարեանց որոց հայթայթեց Նուսրիտսի Գրոնիկոնը ըստ Ա. Այվազեանի :

Շ ա հ ա ն Զ ր պ ե տ . — Երեսիայէ մեկնելով Փոքր Ասիոյ շրջաններու հասաւ Խաւրիս. ժամանակ մը հաստատուեցաւ ՚ի Ֆրանսա : Բարիկ Արեւելեան լեզուաց զպրոցին հայերէնի առաջին դասախօսն եղաւ. հեղինակեց քերականութիւն մը որ ժամանակին Միսիթարեանց քննադատութեան առարկայ եղաւ. գրեց այլ գիրքեր. անցաւ Ռուսիա եւ Պալատէնիոյ պատրաստութեան մասնակցեցաւ :

Փ է շ տ ի մ ա լ ճ ե ա ն պ ա տ ու ե լ ի . — Պօլսոյ մէջ կովիկ աշխարհաբար գրողներուն առաջինը եղաւ. շատ անգամ անաստեց ամիրաներուն. եկեղեցական գրոց տպագրութեան հսկեց. ունի բազմաթիւ հրատարակութիւններ որոց նշանաւորն է իր անունով ճանչցուած երկհատոր բառգիրքը :

Բ է ս տ է ն . — Մխիթարեանց ազդեցութիւնը կրեց եւ զրեց աշխարհաբար եւ գրաբար լեզուներով իր Բժշկարանները :

Շ ա հ ն ա զ ա ր ե ա ն Կ ա ր ա պ ե տ Վ ր դ . — Ինքնաբոյս հանձար որ Բարիզ հաստատուելով զեռ մինչև իր օրը անտիպ մնացած նախնեաց հեղինակները գտաւ եւ ի լոյս բնծայեց : Տէրոյնցի կողմէ զրպարտուեցաւ իբրեւ անհաւատ եւ ինքզինք արգարացուց . (տես Արեւելեան Մաւուլ , 1875 հոկտեմբեր) :

Տ է ր ո յ ե ն ց պ ա տ ու ե լ ի Չ ա մ ու ր ճ ե ա ն . — Սահուն եւ մաքուր աշխարհաբարով մը շարագրեց բազմաթիւ դաւանաբանական գիրքեր : Եթէ Մրմրեանի հաւատանք՝ «ուներ սոսկալի բան՝ զեւերու գիտութիւնը . Վեցհազարեակ ալ գիտէր» :

Մ ե ս ր ո պ Թ ա ղ ի ա զ ե ա ն . — Ունի գրաբար բազմաթիւ հեղինակութիւններ , ընդ որս Պատմութիւն Հնդկաստանի : Մկրեան Տէր Հօր կենսագրականէն կրմանանք որ այս գրագէտ չքաւորութենէ մղեալ ստիպուեցաւ միսիօնարաց շրջիկ գրածախն ըլլալ եւ Մարգար ժամկոչ զինք Պատրիարքարան հրաւիրեց :

Ա ն դ ր է ա ս Փ ա փ ա զ ե ա ն . — Մխիթարեանց գրական սկզբունքներով սնած նշանաւոր հայկաբան : Տօք . Բիկղ Աստուածաշունչի աշխարհաբար թարգմանութեան հայերէնի մասը անոր վստահեցաւ :

Մ ի ր զ ա Վ ա ն ա ն դ ա ց ի . — Ծաղկեցաւ ՚ի Զմիւռնիա : Վառվառն երեւակայութիւն , մշակուած միտք , քերթողական հանձար :

Մ ա յ ե ա զ Ն ո վ ա . — Վրաց Հերակլ թագաւորին երգիչ , բնաւորիկ հանձար :

Տ ի ղ ի գ ա Պ օ ղ ո ս վ ա ր ժ ա պ ե տ . — Իմաստասիրութեան հին դպրոցին հետեւող , ինչպէս թողուցած ձեռագիրներէն յայտնի կըլլայ . իբրեւ բողոքական տարագրուեցաւ Ս . Կարապետի վանքը : 1855ին հրատարակող Աստղիկ Արեւելեանի մէջ իր յօդուածները կը կարդանք : Ունի Տրամաբանութիւն մը :

Վ . Բ ա ս տ ա մ ե ա ն ց . — Բանասիրող Մխիթար Գոշի Դատաստանադրոց :

Մ . Ս ա լ լ ա ն թ ե ա ն . — Գաջ հայկաբան :

Մ ս ե ր Մ ս ե ր ե ա ն ց . — Հմուտ աստուածաբան :

Խ ա չ ա տ ու ր Մ ի ս ա ք ե ա ն . — Տէրոյնց իր ժամանակակիցներուն մէջ միայն այս գրագէտէն կը վախնար : Բնծայի Բնդունելութիւնը կը ցուցնէ թէ Չամուրճեան իրմէ ժամանակին կլկոյկեան կից կերած ըլլալու է եւ այս հաւատաքննիչ պատուելին Մխաքեանի հեզնոտ յարձակումներէն չէ կրցած խոյս տալ : Մեր մէջ առաջին դաւեշտագիրը ինք կը նկատուի : Ունի այլ ինքնագիր հեղինակութիւններ :

Մ ա լ է զ ե ա ն պ ա տ ու ե լ ի . — Իր անուան հետ մեզ ժառանգ մնացած է իր «Բնացնեմ իմ աղանխս» օրօրը : Գաջ հայկաբանի համբաւ կը վայելէ :

Ն ի կ ո ղ ա յ ո ս Զ օ ր ա ե ա ն . — Հայ գրողներու մէջ առաջին գիրքը գրուեց Բազմավէպի մէջ հրատարակած յօդուածներով . ունի մի քանի կտոր ընտիր հեղինակութիւն . իր «Վարք Յիսուսի»ն գայթակղեցուց ժամանակին կղերը :

Ա . Հ ա յ կ ու ն ի . — Պէպէքի Գօլէժին ուսանողներէն . «Յոյս»ի մէջ թարգման եղաւ Ռընանի վարդապետութեանց եւ իր վրայ հրաւիրեց Տօք . Համլինի հակակրութիւնը : Ունի բազմաթիւ գիրքեր :

Ս . Փ ա փ ա զ ե ա ն . — Ըստ ոմանց հրատարակեց Անդրէաս Փափագեանէ ժառանգած ձեռագրերը եւ իրեն գրական համբաւ մը շինեց :

Տ օ ք . Ռ ու ս ի ն ե ա ն . — Հոգւոյն յարեալ անխռով խորհրդաւորութիւնն էր , ծանօթ իր Ազգային Վարչութեանէն դատապարտուած Ուղղախօսութեամբ :

Գ . Օ տ ե ա ն . — Հաւաքածոներու մէջ պահպանուած իր սակաւաթիւ հատակոտորներէն կը տեսնենք թէ գրական անժխտելի արժանիք մը ունէր . ինչպէս իր Վիսպաթը :

Շ ի շ մ ա ն ե ա ն . — Դժուարահան Պարոնեան իր Ազգ . Զոջերու մէջ կը վկայէ թէ իբրեւ պատմագէտ մեծ համբաւ կը վայելէր եւ ոչ նուազ նշանաւոր հանդիսացած էր իր ատենաբանութիւններով . ունի ընտիր վէպեր :

Յ . Պ ա ր ո ն ե ա ն . — Եզական հանձար , հոչակաւոր երգիծարան որ պատիւ կը բերէր իր հարուածն ուտողին եւ իր ճարտար գիտողութիւնները հաւանութիւն կը դանելին ժամանակակիցներէն :

Գ . Ա . ր ծ ր ու ն ի . — Կովկասի «Մշակ» լրագրոյ հիմնադիրը . ունէր մաքի լայն ըմբռնումն եւ խեղ մարմնոյ մէջ կատարեալ հոգի . անզուգական հրապարակագիր մը եղաւ եւ լրագրութիւնն ՚ի մեզ իր աբժանաւոր գիրքին բարձրացուց : Գրագէտներուն համար՝ այս արտակարգ մարդուն սրտին հետ քսակն ալ բաց էր եւ եթէ ինքնագիր հեղինակ եղաւ՝ պէտք է ընդունել թէ Հայը գիտէր հայերէնէն աղէկ : Հաւատարիմ էր իր երկրին կառավարութեան եւ մանաւանդ անձնուէր իր ազգին ու պատիւ մարդկութեան :

Մ . Է մ ի ն . — Համբաւ կայ որ զմարդ կարծեցնէ , կայ մարդ որ կարժէ աւելի քան իւր համբաւ : Էմին անխոնջ եւ անշշուկ պարապող մըն էր տոհմային լեզուի եւ հնագիտութեան , մեր անցելոյն շատ մը մութ մնացած կէտերը լուսաբանեց եւ Ռուսաց ծանօթացուց ու յարգելի ըրաւ մեր սիրելի աղբը :

Ս . Պ ա լ ա ս ա ն ե ա ն . — Մեր պատմութեան մէջ քննադատութեան ոգին մտցուց եւ իմաստասիրութեան լոյսով հետազօտեց մեր անցեալը . նաեւ մեր արեւելեան աշխարհաբարը սերտեց իր ամէն երեւոյթներուն մէջ :

Գ . Խ ա լ ա թ ե ա ն . — Լազարեան ձեմարանի արժանաւոր պարծանք , յայտնի հեղինակ , հմուտ հայագէտ եւ իմաստասիրող ճակատ :

Գ. Ս ու Ն գ ու կ ե ա ն ց . — Համբաւաւոր թատերագիր եւ հեղինակ «Պէպո»ի եւ այլ գործերու :

Շ ի ր վ ա ն զ ա դ է . — Վիպագիր, հեղինակ «Նամուս»ի, «Քասու»ի եւ ուրիշ վէպերու :

Ս . Գ ու լ ա մ ի ր ե ա ն . — Ողբացեալ խմբագիր «Արաքս» պատկերազարդ հանդիսի :

Ի լ թ ի լ ճ ե ա ն Կ ա ր ա պ ե տ . — Ունի բազմաթիւ թարգմանութիւններ : Կարեւոր ծառայութիւն մը մատուց յղկելով աշխարհաբարբ եւ Մասիսի մէջ շինելով կամ բարդելով լեզուէն պակասած բառեր :

Ս . Մ . Գ ա ր ա գ ա շ ե ա ն . — Բիւրակնի մէջ երեւցած կենսագրականը կրկնեցեալ զեր մը կընծայէ այս գրագէտին : Կըսէ թէ Պիետնէրի վարդապետութեանց ծառայեց բայց միանգամայն հեղինակեց Գրիտտոնէական, Հայ լեզուի Դպրութեան յառաջաբանին մէջ գրաբարամու մըն էր բայց վերջ ի վերջոյ Աշխարհաբար Քերականութիւն մըն ալ հըրատարակեց եւ յայտարարեց թէ թշնամի չէ նոր լեզուին ինչպէս կը կարծեն ոմանք . Բնական Պատմութեամբ Հայկի գոյութիւնը ջրեց բայց Ազգային պատմութեան դասագրքով անոր գոյութիւնը հաստատեց :

Ա . Ա յ վ ա գ ո վ ս ք ի . — Գիտէր բազմաթիւ լեզուներ . քաջահըմուտ էր իմաստասիրական եւ պատմական ուսմանց . իր աշխարհաբար եւ գրաբար երկասիրութիւնները մեծ տեղ մը կուտան իրեն հայ գրականութեան մէջ : Ինքն հիմնեց Բազմավէպ հանդէսը :

Ն . Վ ա ր Ժ ա պ ե տ ե ա ն . — Գեղեցկախօս գրագէտ, հմուտ սուսուածաբան :

Ս ր ու ա ն ճ ա ե ա ն ց . — Իր երկասիրութիւնները գնահատուած եւ վարձատրուած են խոհուն անձերէ : Իր զգայուն սիրաբ, հետաքրքիր եւ խուզարկու միտքը եւ երկարատեւ ճանապարհորդութիւնք նպաստեցին իր երկասիրութիւնները պատրաստելու :

Գ . Պ ա տ կ ա ն ե ա ն . — Իր գրութիւններուն մէջ կը դիտուին նըկարագրութեան ճշգրտութիւն, ճարտար գիւտ, սահուն եւ ներդաշնակ լեզու . թէեւ տեղ տեղ կը խառնէ գաւառական ոճեր եւ բառեր :

Խ . Ն ա ր պ է յ . — Առաջնակարգ բանաստեղծ եւ հմուտ լեզուաբան, պերճախօս քարոզիչ . ունի բազմաթիւ քերթուածներ :

Մ . Խ ր ի մ ե ա ն . — Խրիմեան Հօր գրածներ առանց բացառութեան իսկատիպ են եւ իր աշխարհաբար լեզուի պարզութիւն եւ մաքրութիւնը պէտք է օրինակ ընտրուի լեզուի միութեան :

Մ ե լ ք ի ս ե դ ե կ Մ ու ը ա տ ե ա ն . — Բազմաբեղուն գործունէութիւն մը ցոյց տուած է գրականութեան մէջ . իր անբասիր վարուց պէս մաքուր եւ յստակ ոճ մը ունի :

Վ . Տ . Մ ի ն ա ս ե ա ն . — Մանօթ իր Անգիր դպրութեա նգոհարներով, Առակներով եւ այլ երկասիրութեամբք :

Յ . Մ կ ր ե ա ն . — Հմուտ հայկաբան եւ ծանօթ հեղինակութիւն սրբազան մատենագրութեան մէջ :

Ե . Դ ու ը ե ա ն . — Կրտսերագոյն եղբայր ողբացեալ համանուն բանաստեղծին . հմուտ հին եւ նոր լեզուաց . ծանօթ իր բազմաթիւ երկասիրութեամբք :

Պ . Դ ու ը ե ա ն . — Արցունքի մէջ սնող եւ տառապանաց եզրը մտրող հանձար մը . ծանօթ իր Տաղերգութեամբք եւ թատերական երկասիրութեամբք :

Մ . Պ է շ ի կ թ ա շ լ ե ա ն . — Մ . Նորիկեան կըսէ թէ Պէշիկթաշիւան աննման նմանող մըն է . իրաւ ալ անմահ պիտի մնայ իր բանաստեղծական բարձր կարողութեամբ եւ լեզուի ներդաշնակութեամբ : Հետեւած է Շարլ Ուլֆ, Պայրըն, Շէքսպիր եւ Ալֆրէտ աը Միւսէի :

Մ ե լ ի ք Յ ա կ ո ը ե ա ն . — Վիպական սեռին մէջ անհաւատարելի հեղինակ :

Թ . Թ է ր դ ե ա ն . — Նուրբ եւ ճկուն, բարեկիրթ եւ հմուտ գրիչ . գիտէ բազմաթիւ լեզուներ . գիտէ մանաւանդ մարդուն սիրաբ եւ զայն գործածելու եղանակը : Իր քերթուածները ներշնչեալ են եւ իր արձակը ներդաշնակ :

Մ . Ս ճ է մ ե ա ն . — Սիրուն եւ սիրող հոգի . ունի բազմաթիւ քերթուածք :

Ե . Կ . Տ . Հ ա յ կ ու ն ի . — 1861ին հրատարակեց «Կիթառ» թերթը որուն միայն վեց թիւերը երեւցան, ուրեմն ինք եղաւ կանանց մէջ առաջին գրողը :

Տ ի կ ի ն Տ ի լ ս ա ը . — Հայ կնոջ գրական հրապարակին վրայ երեւման եւ գործունէութեան առաջին էջերէն մին : Երբեք նիւթական նեղութիւն կրած չէ եւ այդ մասին երջանիկ եղած է գրեթէ բացառութիւն կազմելով մեր գրողներուն մէջ, ինչպէս կըսէ Ալպոյաճեան : Իր հայկաբանութեան ուսուցիչն էր Պէշիկթաշիւան :

Չ ա պ է լ Տ օ ն է լ ե ա ն . — Եղական եւ պատուարեր տիպար մը Պոլսոյ իգական սեռին մէջ : Տիկին Տիւսաբի գրական հրապարակէն քաշուելէն ի վեր Սիպիլ իր մասնաւոր տեղն ունի Պոլսոյ լրագրութեան եւ արեւմտեան հայ գրականութեան մէջ, ինչպէս կըսէ Ալան :

Ե լ ա ե ի պ է . — Ներդաշնակ եւ մերամաղձիկ քնար մը ունի եւ իր յօդուածները լրագրութեան մէջ անձկութեամբ կը սպասուին :

Յ . Ճ է ճ ի դ ե ա ն . — Կը վայելէ սրբազան պերճախօսութեան արժանաւոր համբաւ, ունի երկասիրութիւններ եւ կը վարէ «Բիւրակն» հանդէսը :

Գ . Պ ա զ տ ա ս ա ը ե ա ն . — Բողոքական ազգայնոց մէջ գրական արտասովոր աշխոյժ ցոյց տուած է առանց սակայն իր վրայ մեծ ուշադրութիւն դարձնել տալու : Ունի գրած 12 կտոր գիրք :

Ռ. Պէրպէրեան. — Պերճախօս ատենարան, քաջ մանկավարժ, հմուտ հայկաբան, ինքնագիր հեղինակ, յաջող թարգմանիչ, վարժ տաղաչափ, Պօլսոյ կենդանի գրիչներու մէջ եզական դէմք մը, արեւմտեան Հայոց պատիւը:

Ն. Տէմիրճիպաշեան. — Երազուն իմաստասէր, արտակերպող հանճար, ներգաշնակ լեզու, սրտի բանաստեղծ: Իր երկասիրութիւններով եւ վարած թերթերով, իր հրապարակային հանդէսներու մէջ կատարած յանկարծախօսութեամբ մեծ տպաւորութիւն գործած է իր ժամանակակիցներուն վրայ:

Յ. Գոռըգէն. — Գրաբարի մէջ ոսկեղարեան, աշխարհաբարի մէջ ժուժկալ. ունի ինքնագիր հեղինակութիւն եւ դասագիրք: Երբ լրագրաց մէջ կերեւի իր յատուկ ծածկանուամբ:

Գ. Ջօհրապ. — Վառվառն երեւակայութիւն, շանթահարիչ ոճ, պատրաստաբան լեզու, նորութեան սիրող. վա՛յ կեղծաւորին, որոյ գիւմակը լրագրութեան հրապարակին վրայ պատուելն իրեն մասնաւոր հաճոյք ընտրած է: Ունի ինքնագիր վէպ:

Հ. Ասատուր. — Բարեկրթութեան տիպար, ճկուն լեզու, ծանօթ լրագրաց մէջ իր հմտալից բանասիրականներով. ինք պատրաստեց 1901 Ընդարձակ Օրացոյցը: Կանուխ ժամանակաւ ունեցած է «Պատանեկան ներշնչումներ» եւ անշուշտ իր երիտասարդութեան ներշնչումները պիտի վայելենք նոր դարու մէջ:

Ա. Փանոսեան. — Սրամիտ խօսող եւ վարժ յանգող. ունի քերթուածներ, ինքնագիր եւ նմանողաբար կարգադրուած:

Բ. Քէչեան. — Կրկնապէս իրաւունք ունի երեւիլ այս երկար շարքին մէջ: Ժամանակակից լրագրութեան ոգին է եւ գործնական տեսութիւններ ունի լեզուի մասին եւ բաներ սղելու, ամփոփելու, ոճեր յարմարագրելու հնարքը իրն է: Ինքնագիր հեղինակութիւնն է Պատմ. Ս. Փրկչեան ազգ. Հիւանդանոցի, որ սահուն եւ ընտիր աշխարհաբարով գրական մարգարիտ մըն է:

Տօք. Տաղաւարեան. — Տասն եւ մէկ կտոր հայ լեզուով հեղինակութիւն որոց մէջ կը ճգնի գեռ չը ճշգրտած գիտական բաները սահմանի մը տակ առնել, որով կը զգացնէ մեր բողոքոց սրբագրութեան պէտքը: Գիտական տօքթօրն իրեն յատուկ տեղն ունի մեր գրականութեան մէջ:

Տօք. Թորոգոմեան. — Հայ բժիշկներու կենսագիր եւ լաւ գրող: Քանի տարիներէ ի վեր Ատենապետն է Կ. Պօլսոյ Ուսումն. Խորհրդոյ:

Ն. Բիւզանդացի. — Անխոնջ բառակրկիտ, մազազաթներու որդ, հմուտ գրաբարի ամէն երեւոյթներուն, լեզուագէտ իմաստասէր եւ իր ճիւղին մէջ բացարձակ հեղինակութիւն:

Մ. Նուպարեան. — Արժանաւոր մրցակից Բիւզանդացոյ:

Ա. Այվազեան. — Հաւաքող աւանդութեանց, արժանի քաջալերութեան, ինչու որ իր երկասիրութիւնները զտուելով եւ դասաւորուելով 19րդ դարու պատմութեան ասաղճը պիտի կազմեն: Ծանօթ է իր «Շար Հայ կենսագրութեանց»ը:

Ա. Գալֆաեան. — Լեզուագէտ, թարգմանիչ:

Պերճ Պոռնեանց. — Վիպասան, թատերագի:

Կ. Կոստանդեան. — Իմաստասէր, հեղինակ:

Մ. Օրմանեան. — Սրբաղան պերճախօս, լեզուագէտ, աստուածաբան ու բանասէր:

Թ. Կէօղիւրեան. — Աչազուրկ պատուելին որ բազմաթիւ թարգմանութիւններ եւ ոտանաւորներ ունի:

Մ. Մամուրեան. — Անխոնջ հրապարակագիր, բազմաբեղուն միտք, սահուն գրիչ: Հեղինակած է Սեւ լեռան մարդը, Անգ. եւ Հայ. նամականի. թարգմանած է բազմաթիւ հեղինակներ. յօրինած է դասագիրքեր. հիմնած է «Արեւելեան Մամուլ»ը. վարած է դպրոցի տեսչութիւն եւ ազգային այլ եւ այլ պաշտօններ:

Վենեատիկեան Մխիթարեանք. — Վ. Ասկէրեան (1810) թարգմանիչ. — Մ. Չամբիչեան (1823) պատմաբան, լեզուագէտ. — Ս. Ա. Գոնց (1824) լեզուագէտ, աստուածաբան. — Գ. Աւետիքեան (1827) բանաստեղծական հանճար. — Ղ. Ինճիճեան (1833) պատմաբան, քերթող, աշխարհագիր. — Մ. Չախջախեան (1835) լեզուագէտ, քերթող. — Մ. Աւգերեան լեզուագէտ, աստուածաբան:

Ա. Բագրատունի. — (1866) նոր դարագլուխ մը բացաւ թիֆ. դարու մատենագրութեան մէջ իր երկասիրութեամբ կամ թարգմանութեամբ որ գրաբար լեզուի հրաշակերտներ կը համարուին. իբրեւ բանաստեղծ՝ ունի ճարտար գրիչ եւ սիրտ խորազգած, իբրեւ իմաստասէր՝ սեղմ եւ կորովի ոճ: (Տես էջ 103 Պատ. Հ. Մատենագրութեան Ն. Դուրեանի, 1885, Կ. Պօլսոյ):

Ե. Հիւրմիւղ. — (1878) իր երկը այնպիսի գողտր ու նկարուն ոճով յօրինուած են որ կարելի չէ առանց հրապոյր առնելու ընթեռնուլ զայնս: Ոչ երբեք հեռանալով հայերէն բացատրութեանց հարազատութենէն՝ իր թարգմանութեանց մէջ դարձուածոց ճարտարութեամբ միշտ նորութիւն եւ թարմութիւն կուտայ լեզուին: (էջ 104 Պատ. Հ. Մատենագրութեան Ն. Դուրեանի 1885, Կ. Պօլսոյ):

Գ. Չարպիսեան. — (1900) մատենագէտ. — Գ. Քոչնեան. — ասակախօս. — Ա. Ըարեան. — լեզուաբան. — Յ. Իսաւիբաթեանց. — բանասէր:

Ղ. Մ. Ալիշան. — «Մխիթարեան համաստեղութեան ամենէն «փայլուն աստղն է, իբրեւ բանաստեղծ, մատենագիր, հնագէտ, աշխարհագէտ որոց իւրաքանչիւրին մէջ իւր գլուխ-գործոցն ունի, չիկայ հա-

«առարող իրեն ոչ թէ միայն Ս. Ղաղարու միաբանից ամբողջ անդա-
մոց՝ այլ և ընդհանուր հայ գիտնոց և հեղինակաց մէջ» :

(Էջ 258 Ճաշակ արդի հայ մատենագր., 1883, Կ. Պօլիս, Ա. Պիպէոճեան :
Վ. Ի. Է. ն. ա. կ. ա. ն. Մ. Ի. Թ. ա. ր. ե. ա. ն. ք. — Ղ. Յ. ո. վ. ն. ա. ն. և ա. ն. •
պատմարան, լեզուագէտ. — Պ. Յ. ո. վ. ն. ա. ն. և ա. ն. • պատմարան, լեզուագէտ :

Ա. Ա. յ. ա. ն. և ա. ն. — Առաջինն որ ի մեզ լեզուագիտութեան մէջ
իմաստասիրութիւն մտցուցած է և մեր հին և նոր լեզուի այլ և այլ
երեւոյթներն պատմութեամբ լուսաբանել յաջողած է :

Կ. Ս. Ի. պ. ի. և ա. ն. — Դրամագէտ, պատմարան, հնախոյզ :

Յ. Գ. ա. Թ. ր. ճ. ե. ա. ն. — Մատենագիտական բարձր կարողութիւն :

Ս. Թ. ո. ո. ն. և ա. ն. Ա. Պ. ա. լ. ճ. ե. ա. ն. Ե. Չ. ա. գ. ճ. ե. ա. ն. :

Տ. ա. շ. ե. ա. ն. — Մասնագէտ նախնեաց ձեռագրերու և բացարձակ
հեղինակութիւն ազգային մտազարթնութեան գիտութեան մէջ :

ԱՊԱՊԱՅ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Բանասիրութիւնը գերմարդկային ճիգ մը կընէ գուշակելու համար
թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ արդեօք ապագայ գրագիտութիւնը : Եթէ հոգերու
ամպը շարունակէ պատել աշխարհական գրիչին մտատանջ ճակատը, եթէ
ապրուստի հոգ և հնճուք շարունակեն խոշտանգել անոք գրագէտին
խեղճ խելագատակը, թերեւս առնէ գրիչը, հեռանայ գրական ասպա-
րէզէն իր անխոնջ գործունէութիւնը փոխադրելու առ և սուրբ հրա-
պարակին վրայ : Այսպէս պատահեցաւ շատերուն • այսպէս ողբացեալ
Պարոնեան ձեռնթափ եղաւ հեղինակելէ և վաճառականի մը սոււմարները
մրտակց :

Բանասիրութիւնը կընդունի թէ անտեսական տաղնապի շրջան մը
կանցնենք, թէ հացի կոխը սաստկացած է, թէ գրականութիւնը պեր-
ճանք մը դառնալ սկսած է • բայց չափազանց յուստես ըլլալու պատճառ
չի տեսներ, կեանքը միշտ ինքն իրեն կրկնումն է և ամէն դարու համար
նոյն բաները կրնան ըսուիլ : Վաղուան օրը պատրաստողն այս օրն է և
մենէ կախումն ունի երաշխաւորել գեղեցիկ դպրութեանց ապագան անոր
յաջողութեան պայմանները այժմէն քննելով և ապահովելով :

Ամէն տեղ օտար Գօլէմներ կը հաստատուին, ամէն տեղ օտար Քի-
մնագրիտներ կը կրթեն նոր սերունդը և Որբանոցներու մէջ օտար ձեռ-
քեր մեր լքեալ փոքրիկները կը խնամեն, ուսումն ու գիտութիւն
կաւանդուին Քրանսերէն, անգղիերէն, գերմաներէն և այլ լեզուներով :

Մեր տոնակիցք Եւրոպացոց հեղինակները օր մը մեր բնիկ հեղինակ-
ներէն շատ բարձր պիտի գտնեն և պիտի վարժուին մերը արհամարհել,
իսկ թարգմանութիւններ կարդալու պէտքը պիտի չմնայ :

Գալով անոնց որ մեր կրթական յարկերուն տակ կը մեծնան՝ մեր
վարժապետներուն առանց կրթական ծրագրի պատրաստած կտոր փրթուճ
գրքերը պիտի կարդան և կամ պիտի հանգիպին եւրոպական գրագի-
տութեան տեղոյն նմանողութիւններուն որ սկսած են գրական հրապա-
րակը ողողել, որով վանքերու արտադրած աւելի արժէքաւոր գրքերու
սպառման հրապարակը պիտի փակուի :

Բայց մեր գրական ճաշակը տակաւին չէ խնդարած և մեր իմա-
ցականութիւնը դեռ չէ պղտորած : Անոնք որ նախանձախնդիր են իրեն-
ցինին, անոնք որ տոկալու առաքինութիւնն ունին՝ ձախողուածոց
դպրոցին մէջ ամրացած, պիտի արտագրեն ջլապինդ գրականութիւն
մը : Իսկ վանքերու միաբանք՝ երկարատեւ և համբերատար վաստակոց
արդիւնք, համաշխարհական արժէք ունեցող գլուխ-գործոցներ պիտի
արտադրեն, մանաւանդ իրենց դասագրոց սակագինը պիտի զեղչեն մըր-
ցելու համար ընչաքաղց և պորտաբոյժ հրատարակիչներու հետ :

Քսաներորդ դարու նշանաբանը պիտի ըլլայ ուրեմն զգուշանալ գը-
րական միջակութեան ինչու որ լեզու մը փճանալու մէկ վտանգ մը ու-
նի, այն է միջակութիւն • և յաջողելու երկու միջոց ունի — ստորնու-
թիւն կամ վսեմութիւն : Այո՛, բանասիրութեան այս կարծիքը տարօրի-
նակ թող չը թուի ընթերցողաց • բոչայերէնը իր սերահարները ունի և
գնչուններու խեցբիկ լեզուն մշակողներ կան • իսկ Եւրոպացոց գերա-
զանցապէս բարձր գրականութիւնը մեզ իր ետին ձգեր կը տանի : Ուստի
վախնանք միջակ, անհամ մնալէ և փոխանակ օրուան թերթերուն մէջ
թուրցիկ յօդուածներով անցաւոր հուշակ մը շինելու՝ կեանքը մահացնող
գրական ճգանց մէջ ձկտինք դէպ ի անմահութիւն :

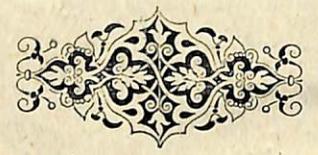
Այսպէս երբեմն դէպ ի անմահութիւն ձկտեցաւ Մխիթարեանց Ուխ-
տին անմահ հիմնադիրը որ «ժամանակին տիրող տգիտութեան գործած
«մտաւոր աւերակներու ընդարձակութիւնը սուր միտքով և մեծ հոգով
«չափեց և սրտի ու հոգւոյ աստուածապարգեւ լուսաւորութեան ձեռնար-
«կեց» : (Տես էջ 153 Պատ. Հայ. տպագրութեան, 1895, Վենետիկ) :

Եւ եթէ այդ գովելի ընթացքին մէջ յարատեւեն անշուշտ մեր սի-
րելի և ազնիւ աղքն ալ՝ իր զանազան հատուածներուն մէջ՝ նոյն
երախտագիտական զգացմամբ միշտ պիտի վերաբերուի հանդէպ անոր
յիշատակին որ երկու հարիւր տարի առաջ «վերանորոգեց մեր մտաւոր
«գործունէութիւնը առաջին և ամենէն սթափեցուցիչ զարկը տալով
«անոր» (տես Բաղմավէպ 18 Յուլիս 1900) և յաւէտ պիտի օրհնէ անունն

ՍԵՒԱՍՏԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐ ԱՐԲԱՅՈՐ :

Յ Ա Ն Կ

1. Ընդհանուր տեսութիւն	42	5
2. Արձակումն մամլոյ	»	9
3. Գրական զեղծումն	»	21
4. Լեզուաբանական պայքար	»	30
5. Լեզու	»	38
6. Նկարագիր ԺԹ. դարու հայ գպրութեան	»	51
7. Տաղաչափութիւն	»	62
8. Արձակ	»	95
9. Հանդէս գրագիտաց ԺԹ. դարու	»	113
10. Ապագայ գրագիտութիւն	»	122

8

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0378696

64.266